

UDK 94 (497. 6)

ISSN online 2744-1180

Historical Searches

Historijska traganja

UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY
No 22 • Sarajevo 2023

Historical Searches Historijska traganja

Historijska traganja / Historical Searches

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
University of Sarajevo – Institute for History, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija / International Editorial Board

Dr. Almir MARIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru /
Faculty of Humanities, Džemal Bijedić University of Mostar, Bosnia and Herzegovina

Dr. Enes DEDIĆ, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo –
Institute for History

Dr. Miloš IVANOVIĆ, Istorijski institut Beograd, Srbija / Institute of History, Belgrade, Serbia

Dr. Nella LONZA, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Hrvatska / Institute for
Historical Sciences of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Dubrovnik, Croatia

Dr. Hatice ORUÇ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye / Faculty of
Languages and History-Geography, Ankara University, Turkey

Dr. Hana YOUNIS, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo –
Institute for History

Dr. Filip ŠKILJAN, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, Hrvatska / Institute for
Migration and Ethnic Studies, Zagreb, Croatia

Dr. Zijad ŠEHIĆ, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo –
Faculty of Philosophy

Dr. Vlatka DUGAČKI, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, Hrvatska / The Miroslav
Krleža Institute of Lexicography, Zagreb, Croatia

Dr. Dino MUJADŽEVIĆ, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Hrvatska / Croatian Institute for History, Subsidiary for
the history of Slavonia, Srijem and Baranja, Slavonski Brod, Croatia

Glavna i odgovorna urednica / Editor-in-chief

Dr. Dženita Sarač-Rujanac, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of
Sarajevo – Institute for History, dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Sekretar / Secretary

Mehmed Hodžić, MA, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo
– Institute for History, mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

Štampanje časopisa dijelom su podržali Fondacija za izdavaštvo Sarajevo i Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo. / Publishing of this number of Historical Searches was supported by the Foundation for publishing, Sarajevo and the Ministry for Science, Higher Education and Youth of Canton Sarajevo.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u priložima. / The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa Historijska traganja ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine. / Application for the publishing of Historical Searches has been registered at National and University Library of Bosnia and Herzegovina.

SADRŽAJ / CONTENTS

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF 5

ČLANCI / ARTICLES

Esad KURTOVIĆ

Iz historije Radivojevića-Vlatkovića / From the history of the Radivojevićs – Vlatkovićs 11

Amir DŽINIĆ

Prilog poznavanju prilika u Bosanskom ejaletu za vrijeme Mahmuda Hamdi-paše i Davud-paše (1832–1835) prema osmanskim dokumentima / A contribution to Knowing the Opportunities in the Bosnian Estate During the Times of Mahmud Hamdi Pasha and Davud pasha (1832–1835) According to Ottoman Documents 61

Giorgio ENNAS

Borders and Contagion. Ottoman Administration of Bosnia Between Border Reinforcement and Health Protection (1866–1867) / Granice i zaraza. Osmanska uprava Bosne između pojačanja granica i zaštite zdravlja (1866–1867)..... 91

Saša ILIĆ

Kvekeri o Jugoslaviji 1950 / Quakers on Yugoslavia in 1950..... 123

Ehlimana MEMIŠEVIĆ

The Discourse on Islam, Democracy and Human Rights in Bosnia and Herzegovina 1980–2010 / Diskurs o islamu, demokratiji i ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini 1980–2010. 153

Hamza KARČIĆ

The US Government Agencies and the War in Bosnia: An Analysis of Declassified Documents / Američke vladine agencije i rat u Bosni: analiza deklasificiranih dokumenata 189

PRIKAZI / BOOK REVIEWS

<i>Acta Illyrica – Godišnjak udruženja BATHINVS</i> , godina VI / broj 6 (Amina ŠEHOVIĆ).....	219
Esad KURTOVIĆ, <i>Extracts from the Lawsuit Books of the Dubrovnik State Archives (Lamenta de foris I–L, 1370–1483)</i> 1–3 (Enes DEDIĆ)	223
Elma KORIĆ, <i>Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća</i> (Vedrana ŠIMIĆ)	228
Ramiza SMAJIĆ, <i>Migracije i Bosanski ejalet (1683–1718)</i> (Alen NUHANOVIĆ)	234
Mula Mustafa Ševki BAŠESKIJA, <i>Ljetopis</i> (Amir DŽINIĆ)	244
Franjo MARIĆ, <i>Katolička župa Maglaj 1623.–1970.–2020. (u povodu 50. obljetnice obnove djelovanja)</i> (Dražan JANKO)	251
Hana YOUNIS, <i>Žene u sudskim spisima 1878–1914.</i> (Enida DUČIĆ).....	255
Goran MILJAN, <i>Uspon fašizma u Hrvatskoj. Ustaše i pokret mladih u II. svjetskom ratu</i> (Sanja GLADANAC-PETROVIĆ).....	259
Dražan JANKO (ed.), <i>The Position of Trade Workers in Bosnia and Herzegovina: A Historical Overview</i> (Mehmed HODŽIĆ).....	265
UPUTE AUTORIMA PRILOGA.....	269
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	273
INDEKS AUTORA / INDEX OF AUTHORS.....	277

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Ovogodišnji broj časopisa *Historijska traganja* nastavlja biti odraz ključne zamisli međunarodne redakcije koja ga već tri godine uređuje i stavlja akcenat na kvalitet u zahtjevnoj, istraživački iscrpnoj i neizvjesnoj *potrazi* za povijesnim činjenicama iz bliže ili dalje prošlosti. Izazovi istraživača su veliki, bilo da se bave starijom historijom gdje se osjeća nedostatak vjerodostojnih povijesnih vrela ili novijom i savremenom historijom koja podrazumijeva istančanu sposobnost selekcije u obilju brojnih, više ili manje značajnih izvora. Problem nedostatka, nesređenosti i nedostupnosti arhivske građe dijele svi zajedno, dok je tema koja se izučava, kao i umijeće autora da prikupi, analizira i sintetizira povijesne činjenice i kontekstualizira ih, ono što na koncu razlikuje tekstove i određuje im mjesto i značaj u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Historijska traganja br. 22. zadržala su već utemeljene rubrike i pred sud javnosti predočavaju šest izvornih naučnih radova. Pored toga, ovaj broj donosi devet prikaza najnovijih izdanja iz domena humanističkih nauka i pri tome, na naše posebno zadovoljstvo, prikaze tri knjige u izdanju Instituta za historiju, monografija naših uvaženih kolegica Ramize Smajić i Hane Younis te profesora Esada Kurtovića.

Prvi članak u ovom broju, članak Esada Kurtovića, donosi nova saznanja, korigira i dopunjava dosadašnje rezultate historiografije o vlasteli Humske zemlje i Krajine Radivojevićima – Vlatkovićima pri čemu posebno ističe da je “zadatak historičara da neprestano propituje, predlaže, nalazi, popravlja i, u skladu sa mogućnostima, učestvuje u interaktivnim procesima valorizacije predloženog i napisanog”.

Članak kolege Amira Džinića rezultat je predanog rada na dokumentima osmanskog arhiva u Istanbulu koji nam otkrivaju nove činjenice o

složenoj, kritičnoj situaciji u Bosanskom ejaletu za vrijeme uprave valija Mahmud Hamdi-paše i Davud-paše (1832–1835), periodu neposredno poslije sloma Pokreta za autonomiju.

Devetnaestim stoljećem, aktivnošću valije Topal Osman-paše bavi se i Giorgio Ennas u svom članku u kojem govori o epidemiji kolere 1866. i 1867. godine u Bosanskom vilajetu, strategiji i mjerama koje su poduzete s ciljem njene eliminacije i njihovom značaju za aktualne prekogranične odnose i potrebu jačanja granica Osmanskog carstva.

Četvrti članak u ovogodišnjem broju vrlo je zanimljiv i zaokružen tekst Saše Ilića koji govori o posljedicama raskola Staljin – Tito, o jačanju interesovanja, pa potom i političke, ekonomske i kulturne saradnje Zapada i Jugoslavije pri čemu je posebnu pažnju posvetio posjeti predstavnika Komiteta za usluge američkih prijatelja (udruženja osnovanog 1917. u Filadelfiji pod okriljem protestantskog Vjerskog društva prijatelja, kveкера) koji su tokom septembra i oktobra 1950. godine boravili u Jugoslaviji, obišli skoro sve republike i u detaljnom izvještaju iznijeli svoje impresije koje su u značajno novom svjetlu predstavile Jugoslaviju.

Ehlimana Memišević u svom članku vješto analizira odnos između islama, demokratije i ljudskih prava predstavljen u islamskim publikacijama u Bosni i Hercegovini u periodu od 1980. do 2010. godine, u kojima je naglašena njihova kompatibilnost, ali bez intencija nametanja političkih ideja, zahtjeva za primjenom šerijata ili uspostave islamske države.

Posljednji članak u ovom broju kolege Hamze Karčića govori o značaju dokumenta Američke vlade deklasificiranih 2013. godine, nastalih u periodu od 1990. do 1995. u američkoj obavještajnoj zajednici. Ovi, sada dostupni dokumenti dodatno osvjetljavaju percepciju o situaciji i mogućem razvoju događaja u Bosni i Hercegovini koja je dostavljena Federalnoj vladi SAD i sigurno utjecala na njene konkretne političke poteze.

Poslije šest izvornih naučnih članaka, *Historijska traganja* 22. na znane šire čitalačke publike donose devet prikaza vrijednih naučnih publikacija, pri čemu su se i ovaj put iskazaliiskusni, afirmisani historičari, već

primijećeni saradnici našeg časopisa, ali i oni koji tek trebaju hrabro da zakorače u polje nauke: Amina Šehović, Enes Dedić, Vedrana Šimić, Alen Nuhanović, Amir Džinić, Dražen Janko, Enida Dučić, Sanja Gladanac-Petrović i Mehmed Hodžić.

Ovako kratko prikazan sadržaj ovogodišnjeg broja časopisa svjedoči o širokoj plejadi tema koje se kreću smjelo i neupitno naučno utemeljeno od srednjeg vijeka pa sve do naše nedavne prošlosti. Sigurna sam da predočeni tekstovi predstavljaju vrijedno saznanje, dopunu i korekciju dosadašnjeg akumuliranog znanja i da će na svojevrsan način potaknuti daljnja istraživanja na ovim ili bliskim temama, jačanje naučnog dijaloga i doprinijeti sveukupnom razvoju historiografije koji će časopis *Historijska traganja* i dalje nastojati pratiti i prenijeti na svojim stranicama.

Dr. Dženita Sarač-Rujanac

ČLANCI / ARTICLES

IZ HISTORIJE RADIVOJEVIĆA – VLATKOVIĆA

Esad Kurtović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

kurtovic.esad@gmail.com

Apstrakt: Kroz nekolicinu primjera ukazano je na mjesta koja su inspirativna pozicija za propitivanje, provjeru, istraživanje, elaboraciju i diskusiju na putu davanja priloga valorizaciji knjige Adisa Zilića *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine* te tematskog okvira kojim se bavi knjiga. Izdvojene epizode raznolikog su polazišta i elaboracije, nisu plod sistematičnije analize, već afiniteta i znanja pokretača diskusije i, bez obzira na njihovu postavku, i prateći ugao rekapitulacije, prema prezentiranom, nisu i ne mogu biti mjerilo za opću ocjenu o knjizi.

Ključne riječi: Radivojevići – Vlatkovići, metodologija naučnog rada, diskusija

Abstract: Several examples are provided in order to illustrate places that could be a starting point for questioning, reviewing, researching, elaboration, and discussion in order to enhance the value of the book by Adis Zilić *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine* as well as its thematic framework. The selected sections have a diverse starting point and elaboration, they are not the result of a more systematic analysis, but rather of a knowledge and affinity of the initiator of the discussion, and regardless of their setting and accompanying angle of recapitulation, based on what has been presented, they cannot serve as a benchmark for a general evaluation of the book.

Keywords: Radivojevići – Vlatkovići, research methodology, discussion

Knjiga dr. Adisa Zilića posvećena Radivojevićima – Vlatkovićima, u nedavnom izdanju Instituta za historiju u Sarajevu, kao i druge brojne radnje na tržištu pisane riječi iz oblasti stručnog pisanja historije, posjeduje opće vrijednosti savremene historiografije u Bosni i Hercegovini, stanovite vrline i mane, pa poput svakog proizvoda svoju vrijednost potvrđuje i potvrđivaće na tržištu čitanjem i korištenjem stručne i šire čitalačke publike. Prema polazištu i sadržaju jasno je da se budući osnovni pristupi ovoj vlasteoskoj lozi trebaju tražiti među njenim koricama. Tako će biti i sa novim istraživanjima koja će krenuti sa njenih osnova. Ovdje razmatrano već je pozitivna polazna potvrda valoriziranja i ne bi nastalo da nije potaknuto izdanjem i ponudom knjige, pa ističemo poticajnost kao njenu značajnu vrlinu. U posve drugačijem pristupu valoriziranja izdvajamo neke uočene dileme, diskutabilne situacije i manjkavosti koje imaju potrebu za propitivanjem, diskutiranjem, eventualnom prepravkom uočenog ili potvrđivanjem navedenog. Izdvojena polazišta knjige dovela su do promišljanja o pročitanoj, provjere, dodatnih čitanja i istraživanja građe, a uočeni i prezentirani fragmenti koji slijede, iako mali u odnosu na obim knjige, nisu samo osnov za pokretanje diskusije nego, na par mjesta, i prijedlozi rezultata kojima se nadograđuje dosad poznato i prezentirano u knjizi.

Pristup u ovoj analizi nije strogo sistematski niti tematski. Podrazumijeva epizode koje su asocirale na moguću dilemu prema našem nivou poznavanja problematike. Uočeni momenti rezultirali su kraćim prezentacijama i obrazloženjima koja su poredana u hronološkom nizu. Njihova postavka nije ujednačena. Građa za historiju srednjovjekovne Bosne je relativno skromna i budućnost historiografskih elaboracija je pred velikim izazovima. Zadatak historičara je da neprestano propituje, predlaže, nalazi, popravlja i, u skladu sa mogućnostima, učestvuje u interaktivnim procesima valorizacije predloženog i napisanog. Za očekivati je da će i redovi koji slijede afirmirati diskusiju u tom pravcu.¹

¹ Zahvaljujem recenzentima na pomoći i korisnim prijedlozima ponuđenim tokom recenzentnog postupka.

“Cigla” od 30 srebrnih groša?

Ponekad napisano daje brojke koje ostavljaju utisak odsutnosti pri pisanju ili čitanju. Izlažući o djelatnosti vazala loze Radivojevići po primjeru iz 1402. godine Adis Zilić (dalje: autor) navodi: “Tako je Krikša, čovjek Jurja Radivojevića, otišao u Dubrovnik, gdje je kupovao ciglu potrebnu za izgradnju nekog objekta. Platilo je visok iznos, što upućuje na veću nabavku za potrebe sizerena.” U pratećoj napomeni dodano je: “Dogovorio je s kuparima Bogoslavom Martolovićem i Ljubišom Kovačićem kupovinu 2.000 komada pečene cigle, što je platio 5.000 perpera, Kurtović, Arhivska građa, knj. 1, 447, br. 1768, 12. VII 1402.”² U izvoru informacija nema spomena objekta, ni da je plaćen visok iznos, niti je on velik, a niti je to neka baš velika količina, pa onda i otpada mogućnost pretpostavke da je to urađeno za sizerena koji ionako izrijekom kao nabavljač nije spomenut. Objavljeni izvor dat je formulacijom kupoprodaje crijepa, a navođenje i tumačenje spominjanih cijena je znatno drugačije. U izvoru se govori o tome da se kupari (*cupari*, crijepari) obavezuju Križanu obezbijediti dva milijara crijepa iz svojih peći (*milliaria duo cuporum ad eorum fornacem*) po cijeni pet perpera po milijaru (*ad rationem perperos V miliarium*) te da su unaprijed primili pet perpera (*pro parte cuius precii fuerunt confessi recepisse perperos quinque*).³

Crijep ili cigla⁴ je jedno pitanje, ali tumačenje cijene je baš diskutabilno. Mogli bismo se pitati od čega su ako “2.000 komada pečene cigle” neko plati “5.000” perpera. Bilo bi da jedna košta 2,5 perpera. A kako je jedan

² Adis Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, Historijske monografije 22, Sarajevo: Institut za historiju, 2021, str. 285, prateća napomena 867.

³ “Bogoslaus Martollouich et Gliubissa Couaçich} cuparii faciunt manifestum quod ipsi se obligant Crixano, hominem Jurech Radiuoeuich, presenti milliaria duo cuporum ad eorum fornacem ad rationem perperos V miliarium, pro parte cuius precii fuerunt confessi recepisse perperos quinque. Renuntiando” (12. 7. 1402), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Diversa Cancellariae*, XXXIV, 100; Esad Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjige kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1, Sarajevo: Institut za historiju – JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019, 447.

⁴ Kasnije autor za isti primjer navodi: “Možda su navedeni ostaci crijepa veća količina građevinskog materijala koji je Jurjev vazal Krikša nabavljao 1402. u Dubrovniku, kada je sklopio ugovor s tamošnjim kuparima”, A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 305.

perper 12 srebrnih groša (dinara), to bi značilo da je jedna koštala 30 srebrnih groša, odnosno da je Križan za 2.000 “cigli” trebao platiti 60.000 srebrnih dinara (groša). To je 1.666,67 dukata. Koliko je to nezamislivo ponajbolje je porediti sa nekim realnim vrijednostima koje proizilaze iz srednjeg vijeka. Nećemo spominjati druge cijene proizvoda ili roba, nego kraljevske prihode od tributa. Poređenja radi, bosanski kralj bi onda za svoj godišnji prihod Svetodmitarski dohodak, koji prima od Dubrovčana za slobodu trgovine po bosanskoj državi, koji je u iznosu 2.000 perpera, mogao kupiti 800 “cigli”, za Stonski dohodak koji je u iznosu od 500 perpera mogao bi kupiti 200 “cigli”, a za tribut Mogoriš (minus mogoriška krava) od 50 perpera njegovi uživaoci mogli bi kupiti 20 “cigli”.

Crijep i cigla nisu bili toliko skupi. Naprotiv. Prema ugovoru milijar (1.000 komada) crijepa koštao je pet perpera (60 groša), pa bi bilo da je komad crijepa koštao 0,06 groša. Bilo bi da je 16–17 komada crijepa koštalo jedan srebrni groš (dinar). U ovom ugovoru za dva milijara ugovorena cijena je 10 perpera, a kuparima je unaprijed isplaćena jedna polovina ugovorene cijene. Navedena cijena u skladu je sa sagledavanjem koje se može naći u literaturi. Dragan Roller navodi: “Cijena crijepu i cigli zavisila je od forme i veličine, a isto tako i od kvalitete zemlje, gdje je rađena, a bila je u XV. stoljeću za miljar crijepa oko 5 perpera. Cigla je bila znatno jeftinija i kreće se po miljaru oko 20 dinara.”⁵ Milijar cigle koštao je 1,667 perpera, a miljar crijepa 5 perpera. Prema tome, komad cigle koštao je 0,02 dinara (groša) i cigla je bila tri puta jeftinija od crijepa.⁶ Knjiga koja se bavi brojnim finansijskim transakcijama (primjeri zakupa kuće Vlatkovića sa većim brojem sudionika i učestalim plaćanjima, spomeni brojnih poklona

⁵ Dragan Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951, 125. Crijepi je staro ime za današnje naselje Kupari, isto.

⁶ Kupa, crijep (*cuppi*), opeka i cigla (*tegule, laterculi cocti, petre cocte, lapides cocti*). Iscrpno u Josip Lučić, “Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV st.)”, u: *Anali*, Dubrovnik 1966, 10–11, 145–147; Сима Ђирковић, “Производња, занат и техника у Србији средњег века”, у: Ђирковић, Сима, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд: Equilibrium, 1997, 66–72; Александра А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Београд: Историјски институт Београд – Народни музеј Пожаревац, 2019, 133.

izražavanih novčanim vrijednostima, zalozima, zaduženjima i sl.) morala bi imati ujednačen odnos prema novcu i mjerama u svim kontekstima obrazlaganja.

Vojvoda Juraj Radivojević, glasnik i čovjek hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, u Dubrovniku 1407. godine?

Mada detaljnije i sistematičnije ne postavljamo stanje stvari, linija isticanja kretanja vazalnih obaveza Radivojevića je neuobičajeno česta u ovoj knjizi. Na ovom mjestu postavljamo dilemu da li je vojvoda Juraj Radivojević bio glasnik hercega Hrvoja Vukčića u Dubrovniku krajem marta i početkom aprila 1407. godine. Elaborirajući postavku da je vojvoda Juraj Radivojević vazal hercega Hrvoja Vukčića, autor u svojoj knjizi navodi:

Juraj Radivojević je aktivan početkom proljeća 1407, kada je bio u Dubrovniku, gdje je evidentiran kao glasnik, odnosno čovjek u hercegovoju službi. Dodatna potvrda da se i dalje računao u hercegove ljude vidi se iz odluke Malog vijeća kojom je izabrana tročlana komisija sa zadatkom pripreme odgovora na Hrvojevo pismo. Identičan odgovor uručen je njegovom glasniku Jurju Radivojeviću. Sljedećeg dana usvojene su forme oba pisma u Vijeću umoljenih.⁷

Za ovu postavku data je bogata elaboracija u vidu signatura spominjanih odluka, slike dokumenata i uputa na prilog broj jedan na kraju knjige gdje je izvršena transkripcija tih dokumenata.⁸ S obzirom na to da je pitanje vazalstva Radivojevića kontekst koji autor elaborira u širem obimu teksta, interes za potvrdu navedenog vazalstva ovdje je nešto uže propitivan i svodi se na analizu postavke o vojvodi Jurju Radivojeviću kao glasniku i čovjeku hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića u njegovoj službi prisutnog u Dubrovniku 1407. To bi bili iznimno značajni momenti za definiciju njihovih međusobnih odnosa u datom trenutku jer je prva decenija XV stoljeća puna svakovrsnih prevrata u djelovanju bosanske vlastele, a i za biografski

⁷ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 79-80.

⁸ Isto, 80, 416.

leksikonski album i uopće itinerar vojvode Jurja Radivojevića. Polazište za provjeru nalazi se u formulaciji identičnog odgovora koji se daje hercegu Hrvoju i njegovom glasniku vojvodi Jurju Radivojeviću.

S obzirom na to da su spomenute odluke bitne za elaboraciju ovih pitanja, ovdje ih ponovo prenosimo, uz dodatak odluke od 30. marta koja se odnosi na istu problematiku i koja je prikazana na slici, ali nije ispisana u spomenutom prilogu. One su poredane prema datumima i radu dvaju vijeća. U tim odlukama govori se o pismu hercega Hrvoja Vukčića, pripremanju i davanju odgovora na njega. Prvo je u Vijeću umoljenih 30. marta 1407. odlučeno da se razmatranje o odgovoru Hrvoju Vukčiću odgodi za sutrašnji dan. Sutradan, 31. marta, Vijeće umoljenih je donijelo dvije odluke. Prvo je odlučeno da se izaberu tri službenika koji će pripremiti odgovor na Hrvojevo pismo i o tome izvijestiti Vijeće. Druga odluka je da odgovor na Hrvojevo pismo treba da bude forma odgovora i za poslanika Jurja Radivojevića. Isti dan u Vijeću umoljenih izabrana su tri službenika, vlastelina, koja će sačiniti odgovor na Hrvojevo pismo i pismo za poslanika Jurja Radivojevića. Narednog dana, 1. aprila, Vijeće umoljenih je usvojilo dvije odluke. U prvoj odluci je potvrđeno pismo kao odgovor koji treba uputiti hercegu Hrvoju Vukčiću, a u drugoj je potvrđen odgovor za čovjeka Jurja Radivojevića.⁹

⁹[In Consilio rogatorum] Usvojeno: “Prima pars est de induciendo ad consulendum super responsione fienda literis ducis Cheruoye”, nije usvojeno: “Secunda pars est de deliberando” (30. 3. 1407), DAD, Reformationes, XXXIII, 215v.

Usvojeno: “Prima pars est de induciendo super predictis usque ad diem crastinam jouis”, nije usvojeno: “Secunda pars est de induciendo ad diem veneris”, isto.

Usvojeno: “Prima pars est de eligendo tres qui ponant in formam responsionem fiendam literis ducis Ceruoye et reportetur presenti Consilio”, nije usvojeno: “Secunda pars est de deliberando dictum responsionem in presenti Consilio” (31. 3. 1407), isto.

Usvojeno: “Prima pars est quod tres eligendi pro responsione fienda literis ducis Ceruoye ponant in formam responsionem fiendam nuncio Giurech Radiuoyeuch”, nije usvojeno: “Secunda pars est de deliberando hic dictum responsionem”, isto.

[In Minori consilio] “Ser Paulus de Gondola, ser Lucas M. de Bona et ser Stephanus de Lucaris” fuerunt electi officiales ad ponendum in formam responsionem fiendam literis ducis Cheruoye. Et similiter responsionem fiendam nuncio Giurech Radiuoyeuch” (31. 3. 1407), isto, 15v.

Usvojeno: “Prima pars est de firmando literam responsiuam duci Cheruoye dirigendam”, nije

Vojvoda Juraj Radivojević nije “bio u Dubrovniku” krajem marta i početkom aprila 1407, niti je bio “glasnik, odnosno čovjek u hercegovoj službi”, niti je tada jedno pismo uručeno Jurju kao glasniku Hrvoja Vukčića. Dubrovčani su našli za shodno da isto odgovore Hrvoju Vukčiću i Jurju Radivojeviću, ali ne preko tadašnjeg prisustva Jurja Radivojevića u Dubrovniku. Jasno je da su pojmovi glasnika i čovjeka Jurja Radivojevića (*nuncio Giurech Raduoyeuich; homini Giurech*) neopravdano povezani sa Jurjem Radivojevićem kao prisutnim te kao glasnikom i čovjekom Hrvoja Vukčića. Dubrovčani ne iskazuju da je Juraj Radivojević čovjek Hrvoja Vukčića. Ista forma odgovora na dvije adrese znači ujednačenu dubrovačku politiku, i to prema dva faktora koja smatraju zasebnim. U drugačijem kontekstu bilo bi dovoljno da se nešto uputi samo senioru, ne i njegovom vazalu.

Kroz ponuđenu dokumentaciju nije vidljivo da je vojvoda Juraj Radivojević boravio u Dubrovniku krajem marta i početkom aprila 1407. Po svemu sudeći Juraj Radivojević tada nije bio “glasnik” niti “čovjek” hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića pa navedeno i ne govori o njegovoj vazalnosti.

Radivojevići vazali Kosača kroz prizmu Drijeva 1413–1414?

Kretanje seniorstva nad Radivojevićima u korist Kosača autor prati kroz dokumentaciju rada dubrovačkih vijeća iz decembra 1413.¹⁰ i marta 1414.

usvojeno: “Secunda pars est de corrigendo eam” (1. 4. 1407), isto, 215v.

Usvojeno: “Prima pars est de firmando formam responsionis fiendo homini Giurech”, nije usvojeno: “Secunda pars est de corrigendo”, isto.

¹⁰ “Proteklo je više od četiri godine od izbjeglištva nekih među Radivojevićima na dubrovačku teritoriju do prvih izvornih podataka, koji pokazuju da su se vratili na posjede, postavši u međuvremenu vazali Kosača. Prvi put u tom svojstvu spominju se krajem 1413, kada su se sporili s drijevskim trgovcima. Knez Nikola Radivojević došao je u Dubrovnik kako bi riješio nesuglasice. Dubrovčani su privremeno odustali od obavještavanja vojvode Sandalja dok ga ne saslušaju, kao i druge ljude umiješane u spor. Zamolili su Nikolu za posredovanje kod svoje majke i braće kako bi se postiglo izmirenje s trgovcima. Sugerirali su mu rješavanje problema pregovorima između strana u sporu, a ako ne postignu konkretan rezultat i ne usaglasie oprečne stavove, u tom slučaju požalit će se Sandalju. Nikola Radivojević pregovarao je u ime roda. Iz konteksta komunikacije s Dubrovčanima vidljivo je da se njegov otac Juraj uopće ne spominje nego samo Jurjeva supruga i sinovi. Ostaju djelimično otvorena pitanja u kakvim su se okolnostima Radivojevići vratili na

godine.¹¹ U oba slučaja vezivanje vojvode Sandalja za probleme koji su se dešavali na trgu Drijeva je evidentno. Dubrovčani zaista smatraju da se problemski osnovi koji nastaju između njihovih trgovaca i Radivojevića, ukoliko se oni ne mogu riješiti, na kraju trebaju predložiti vojvodi Sandalju Hraniću.¹² Ali po kojem osnovu? Za razliku od autora, a putem iste dokumentacije, još je ranije Đuro Tošić isticao da je osnova za Sandaljevo posredovanje njegova dominacija na trgu Drijeva, a pritom se ne spominje da je to stoga što su Radivojevići eventualno bili vazali Kosača, nego zato što je Sandalj Hranić imao upravu nad Drijevimima.¹³ Dubrovačko traženje pomoći od Sandalja nije traženje pomoći od Kosače kao seniora Radivojevića – i sam Sandalj je imao dio carine kao i Radivojevići – već Sandalja kao dominantnog faktora trga Drijeva.

Dominacija Sandalja Hranića nad Drijevimima omogućavala je arbitražnu poziciju među trgovcima, zakupcima carine, ali i vlasnicima carine. Mada ističe da se od 1410. Drijeva nalaze pod upravom vojvode Sandalja Hranića Kosače, autor u svom pristupu na problemskim osnovama među trgovcima i Radivojevićima u Drijevimima iz 1413. i 1414. umjesto vodeće i arbitražne pozicije Kosača u Drijevimima u ponuđenoj dokumentaciji neopravdano

baštine i kada su postali vazali Kosača. Već smo istakli da je Sandalj od početka 1410. uspostavio kontrolu nad Drijevimima, trgovom na desnoj obali rijeke Neretve”, A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 92.

¹¹ “Nakon nekoliko mjeseci na trgu je došlo do eskalacije problema. U martu 1414. evidentirana je nova prepiska Dubrovčana s drijevskim trgovcima koji su se požalili da se ne mogu sporazumijeti sa knezom Pavlom i njegovom braćom. Budući da su im Radivojevići uporno činili štete, iz matice su ih uputili da se požale vojvodi Sandalju”, isto, 92-93.

¹² “Secunda pars est de dicendo dicto comiti Nicolao verba suprascripta si dicta negocia coaptabit bene quidem et si non quod illi de Narento debeant prosequi iura sua coram voiuoda Sandali” (1. 12. 1413), DAD, Reformationes XXXIV, 210; “Prima pars est de scribendo mercatoribus nostris de Narento quod post quod non potuerunt esse concordēs cum comito Paulo et fratribus pro dampnis factis per eos vadant coram voyuoda Sandalium” (5. 3. 1414), isto, 216v.

¹³ “Чак и у рјешавању спорова између Дубровчана и друге босанске властеле, која је држала преостали дио дријевске царине, Сандаљу је повремено припадала улога арбитра. Тако се за њега можена крају рећи да је од тада па до конца живота – међу осталим босанским велможима – задржао најважније мјесто у развоју Дријева”, Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1987, 123, 134-135.

nalazi da je ta arbitražna uloga Sandalja Hranića izraz vazalnosti Radivojevića.

Jeferzach

U istraživanju se moramo oslanjati na objavljeno jer nismo u mogućnosti da sprovedemo opsežna istraživanja i sagledavanja kompletne historio-grafske produkcije i izvorne ponude. Neke nejasne stvari treba provjeriti. Zbirka Nikole Jorge (Iorga) je uporište koje o pitanju identifikacije aktera i naselja ponekad nije najsigurnije. Radi se o ogromnom materijalu i to je razumljivo.¹⁴ To se pokazuje na primjeru imena dvora Radivojevića koje do savremenog doba nije bilo dobro ispisano. U zbirci N. Jorge zabilježeno je da je dubrovački vlastelin Petar Šimuna Bunić 14. aprila 1419. godine boravio kod vojvode Pavla Radivojevića i njegove braće u “Jeferzach”.¹⁵ To je preuzeo Marko Vego nalazeći da je “Jeferzah” (tako) ustvari grad Vrgorac u župi Gorska, a tako stvari postavlja i Marijan Sivrić u obradi župe Gorska.¹⁶ Zabilježeno u zbirci Nikole Jorge “Jeferzach” prenosi i autor.¹⁷ Slovo *f* i slovo *s* u medievalnim spisima se ponekad mogu zamijeniti, a navedena postavka asocira da je prvi čitač (Nikola Jorga) izabrao ono što nije trebalo. Uvid u sliku dokumenta to potvrđuje. Radi se u rezidenciji “Jeserzach” a ne Jeferzach ili Jeferzah.¹⁸

Sve navedeno o jednom slovu nije predmet polazišta za diskusiju. Faksimil, transkripcija i prijevod ovog dokumenta dostupni su u pristupu Nevena

¹⁴ U knjizi je upućeno na određene omaške iz zbirke N. Jorge, A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 92, 163, 169.

¹⁵ Nicola Jorga, *Notes et extraits pour servir a l’histoire des croisades au XVe siècle, Volume II*, Paris: Ernest Leroux, 1899, 172.

¹⁶ Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo: Svjetlost, 1957, 135; Marijan Sivrić, “Srednjovjekovna župa Gorska”, u: Anđelić, Pavao; Sivrić, Marijan; Anđelić, Tomislav, *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar: Ziral, 1999, 151.

¹⁷ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 101, 302.

¹⁸ “Ser Petrus Si. de Bona ..., videlicet, quod dum nuper ipse ser Petrus mandato dominii Ragusii pro ambassiatore iuisset ad voyuodam Paulum et fratres Radiuoyeuich die XIII° presentis mensis, dum esset cum eodem Paulo voyuoda in eius curia in Jeserzach, idem Paulus eidem ser Petro dixit verba infrascripta ...” (21. 4. 1419), DAD, Lamenti politici, II, 327.

Isailovića od 2008. godine, a to je ostalo nepoznato.¹⁹ Radi se o “kuriji” vojvode Pavla Radivojevića, a ključne informacije o Radivojevićima trebale bi se nalaziti u autorovoj knjizi. Tumačenja gdje se nalaze “Jezerca” trebala su biti iskorištena u ovoj knjizi radi njene bogatije ponude.²⁰ U pasusu posvećenom djelovanju dubrovačkog vlastelina Petra Bunića i događajima i “istrazi protiv Kaboge”,²¹ mada poznat, ali uopćeno, na ovom mjestu nije iskorišten ni drugi pristup Nevena Isailovića posvećen famoznom djelovanju Mihaila Kabužića.²²

Kratkotrajan vazalitet kruni?

Prema odlukama Vijeća umoljenih i Malog vijeća od 10. augusta 1419. godine vojvoda Pavle Jurjević (Radivojević) i knez Grgur Nikolić bili su u Konavlima (Obod). Njima u susret dolazio je dubrovački plemić Đurađ Gučetić uz mogućnost da ih pozove u Dubrovnik. Predviđena su sredstva za poklone za dvojicu vlastelina, kao i troškovi za poslanika. Dan ranije i prije odluka o slanju poslanika u Konavle, Vijeće umoljenih je odlučilo da za jedan dan odgodi, a sutradan da se odgovori na kraljeva pisma.²³ Navedeni materijal protumačen je da se radi o tome da su “dvojica predstavnika uglednih rodova iz Humske zemlje ... u okviru vjerne službe bosanskoj

¹⁹ Невен Исаиловић, “Записници са суђења Михаилу Кабужићу”, у: *Miscellanea*, Београд, 2008, 29, 7-29.

²⁰ Isto, 9-10, napomena 13. Uporedi i noviji pristup: Н. Исаиловић; Александар Јаковљевић, “Нека разматрања о Влаговљима, Крајини и Заострогу”, у: *Споменица академику Ђури Тошићу*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2021, 139-140.

²¹ А. Зилић, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 101-102.

²² Н. Исаиловић, “Михаило Кабужић, дубровачки одметник – босански дипломата”, у: *Историјски часопис*, Београд 2008, 56, 389-406. Rad je usputno spomenut par stranica kasnije, А. Зилић, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 106, napomena 275.

²³ Sa strane: “Pro literis regis Bossne”. “Prima pars est de induciando super literis missis per dominum regem Bossne” (9. 8. 1419), DAD, Consilium Rogatorum, II, 60v.

Sa strane: “Pro literis domini regis Bossne”. “Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio respondendi literis missis per dominum regem Bossne super literis missis per dominum regem Bossne” (10. 8. 1419), isto.

kruni, uručila kraljevo pismo, na koje su Dubrovčani odmah pripremili odgovor” te da “nisu ulazili na dubrovačku teritoriju”.²⁴

Autor je dvije linije odluka o dvije neovisne radnje povezao u jednu odluku i jednu radnju. Kraljevo pismo i prisustvo vlastelina u Konavlima uopće nisu povezani sadržajem ovih očitih zasebnih odluka. Proizvoljno se može reći – da su donijeli kraljevo pismo, ušli bi u Grad i eventualno tamo čekali odgovor, kao i svi drugi glasnici i poslanici koji su to činili. Za pismo bosanskog kralja nije navedeno i nisu ga donijela dvojica velmoža (vojvoda Pavle Radivojević i knez Grgur Nikolić) i nijedna od navedenih odluka to ne spominje. U navedenim odlukama nema nikakvih elemenata koji bi ukazivali na “okvire vjerne službe” ili na “kratkotrajan vazalitet kruni”. U polazištu sa vjernom službom bosanskoj kruni kontekst sastanka dvojice velmoža u Konavlima, na tuđem posjedu, prošao je sa nejasnim pretpostavkama. U najboljoj namjeri autor je otišao krivim tragom prema kojem podrazumijeva djelatnosti koje se u dokumentaciji ne navode. Da su oni donijeli kraljevo pismo ili bili u njegovoj službi, to bi se u formulaciji neke od razmatranih odluka negdje sigurno spomenulo.

Željezna ploča kod Drijeva?

Na mjestu gdje navodi povremene problemske situacije u funkcioniranju trga Drijeva autor daje pasus kojim pojašnjava jednu tužbu iz 1419: “Evidentiran je još jedan spor dubrovačkog podanika s carinicima Kosača i Pavlovića. Nadihna Petković optužio je Ljubišu Popovića i Pribila Kovačića,

Sa strane: “Pro Paulo Radiuoyeuich et Gregorio Nicolich”. “Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio mittendi unum nuncium ser Georgium de Goze ad Urbem Veterem vel in Canali si ire poterit ad conuitandum Paulum Radiuoyeuich et Gregorio Nicolich ut veniant Ragusium. Et de eis donando valorem a perperi quinquaginta infra in illis rebus que dicto domino Rectore et Consilio videbitur et de dando dicto ser Georgio expensas”, isto.

Sa strane: “Pro ser Georgio Cle. de Gozis”. “Captum fuit de faciendo poliçam ser Georgio Cle. de Goze yperperorum quinquaginta pro emendo res donandas Gregorio Nicolich et Paulo Radiuoyeuich qui sunt in Obod et yperperorum viginti pro expensis Georgii predicti in camera” (10. 8. 1419), DAD, Consilium Minus, II, 78v.

²⁴ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 103-104.

odgovorne osobe za naplatu carine u Drijevimama u ime vojvode Sandalja i vojvode Petra, za nasilnu otimačinu 20 groša i jedne raške tunike u mjestu Željezna Ploča. Pritom je kao svjedoke naveo Stanca Gernčarića iz Dubrovnika i Ostoju Radujevića iz Agate, čovjeka plemića Marina Vlahe de Menze. Ljudi vojvode Pavla nisu zabilježeni kao učesnici spora. Slični slučajevi nisu rijetka pojava u Drijevimama, gdje se kreće dosta trgovaca i obrće novac”. Navedeno je sa uporištem na objavljeni arhivski podatak.²⁵

Problem u navedenom pasusu predstavlja lociranje Željezne Ploče. Autor je ovaj lokalitet povezo sa Drijevimama. U knjizi Đure Tošića posvećenoj trgu Drijeva nema spomena ovog lokaliteta,²⁶ ali se u njegovoj knjizi posvećenoj trebinjskoj oblasti lokacija Željezne Ploče smještene iznad Dubrovnika spominje i kao mjesto sastajanja porote.²⁷ Željezna Ploča je u Župi dubrovačkoj kod Šumeta (u Brgatu), orijentaciono u zaleđu puta između Dubrovnika i Cavtata, na starom dubrovačkom putu, a preko Željezne Ploče kao graničnog područja dolazilo se do Ledenica (Carine) na trebinjskoj strani. Tu su Kosače i Pavlovići držali carinu.²⁸ Dokument navodi jasno gdje se mjesto nalazi: “supra Zonchettum in loco dicto Zelesna Ploča”. Područje Šumet (*Zoncheto, Giunchetto, Gionchetto, Çoncheto, Çonchetum*) je daleko od rijeke Neretve i trga Drijeva. Jedan od svjedoka kod Autora je povezan sa mjestom “Agata”, mada u citiranom izvoru piše “de Vergato” (Brgat).²⁹ Navedeno nema adekvatnu vezu s autorovim tematskim okvirom.

²⁵ Isto, 111.

²⁶ Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*.

²⁷ Исти, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд: Историјски институт, 1998, 259.

²⁸ Isto, 23-24, 171, 174.

²⁹ E. Kurtović, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada, Svezak IV, 1419–1422, Državni arhiv Dubrovnik)*, Sarajevo: Vlastito izdanje, 2020, 32.

Isporučivanje bjegunca. Ko je kome pobjegao? Suverenost Dubrovnika

Komunikacija između Dubrovnika i Bosne nudi svakovrsne interakcije i dešavanja kojima neprestano obogaćujemo svoja znanja. U potrazi smo za interesantnom situacijom koja je obrađena kao jedna epizoda u jednom pasusu: “Nisu uvijek predstavnici ili pojedinci među Radivojevićima bili optuženi kao krivci za neprilike i razbojništvo. Evidentirani su i drugačiji slučajevi, poput jednog iz 1425, kada je dubrovačka vlada razmatrala mogućnost obraćanja Pavlu Jurjeviću molbom da pronade i vrati njihovog čovjeka koji je izbjegao na vojvodin posjed. BjeGUNac Radonja pobjegao je sa stokom iz Stona na posjed Radivojevića, zbog čega se Pavlu upućuje izvinjenje. Iako ga nisu direktno zamolili za uslugu, u ovom slučaju vojvoda je trebao rješavati probleme sigurnosnog karaktera i spriječiti realizaciju krađe tako što će isporučiti bjegunca.”³⁰

Situacija je neobična, naizgled sitna, ali po svojim karakteristikama zadire u razinu međudržavnih odnosa koji se definiraju tradicijom, običajima, historijskim pravima i poveljama i stoga je provjerena. U dokumentima na koje se referiralo navodi se da Vijeće umoljenih nije moglo da se usaglasi ko će odgovoriti vojvodi Pavlu Jurjeviću da se izjašnjavanje o njegovom odbjglom čovjeku odgađa za prvo naredno vijećanje. Međutim, to se desilo tek poslije pet dana, a kada se desilo, tada se već govori i o imenu “izbjeglice”, pa se Vijeće umoljenih izjašnjavalo o Radonji, izbjglom čovjeku vojvode Pavla Jurjevića. Usvojeno je da je Radonja, koji je prebjegao sa stokom od vojvode Pavla na područje Stona, slobodan i da se zahtjevu vojvode Pavla ponudi izvinjenje u pravcu njegovih zahtjeva. Nije usvojen prijedlog da Radonja iziđe pred sud.³¹

³⁰ Sa uporištem na signaturu sa dvije folije iz rada Vijeća umoljenih. A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 340.

³¹ Sa strane: “Libertas domino Rectori et Minori consilio pro voiuoda Paul”. “Prima pars est de offerendo jus Paul voiuode Jurgeuich siue eius nunptio contra suum hominem fugitium et de hoc Minus consilium habeant plenam libertatem. Secunda pars est de conseruando nostram libertatem”. Sve prekriziženo i sa strane dopisano: “Non fuit posita ad partitum ino cassa” (9. 10. 1425), DAD, Consilium Rogatorum, III, 265.

Dakle, ovdje uopće nema “obraćanja Pavlu Jurjeviću molbom da pronađe i vrati njihovog čovjeka koji je izbjegao na vojvodin posjed” jer Radonja nije njihov čovjek, nego je pobjegao Dubrovčanima. Nije “bjegunac Radonja pobjegao sa stokom iz Stona na posjed Radivojevića”, nego je situacija bila obrnuta. Na kraju, ovdje je tačna jedino sintagma da “se Pavlu upućuje izvinjenje”, ali iz sasvim drugih razloga. Kojih? Uopće nije tačno da “vojvođa je trebao rješavati probleme sigurnosnog karaktera i spriječiti realizaciju krađe tako što će isporučiti bjegunca”, nego su mu se Dubrovčani izvinjavali što mu ne mogu izići u susret na njegovo traženje odbjeglog čovjeka Radonje. Zašto? Dubrovčani su odbranili svoj suverenitet. Odlučili su da je Radonja slobodan, da ne mora ni na sud. Po svemu Radonja je opravdano prešao na dubrovačko područje i dobio dubrovačku zaštitu.

Navedeno je dobra pozicija za pojašnjenje odnosa u međusobnoj komunikaciji, ali nije iskorištena. Da je Radonja u knjizi postao svačiji, to pokazuje njegovo dvostruko poimanje. U registru je ovdje spominjani Radonja predstavljen kroz dvije osobe – jedan Radonja označen je kao čovjek Pavla Jurjevića, a drugi kao Radonja bjegunac.³²

Obeštećenje Vlatka Jurjevića?

Provjera jedne prepričane dokumentirane epizode o krađi konja dovela je do nejasnoća. U pitanju je traženje konja vojvode Vlatka Jurjevića 1426. Njegov čovjek (Vukoslav Pripković) došao je u Dubrovnik da traži konja koji je otuđen, ali koji je u međuvremenu bio kupljen na javnoj prodaji od strane Dubrovčanina (Rajka Dobrilovića) i stoga je nastao spor. Uredno citirajući literaturu koju koristi autor je slučaj do tog trenutka ispravno

Sa strane: “Pro homine fugitio de contratis voiuode Paul”. “Prima pars est de induciendo ad primum consilium super homine illo fugitio de contratis voiuode Paul Jurgeuich [dodato: Radogna]”, isto.

Sa strane: “Pro Radogna homine fugitio voiuode Paul Radiuoeuich”. Usvojeno je: “Prima pars est de habendo Radognam pro francho et libero qui aufugit a voiuoda Paul Radiuoeuich cum animalibus et iuit Stagnum et de excusando nos dicto voiuode Paul”, nije usvojeno: “Secunda pars est quod dictus Radogna qui aufugit stare debeat juri” (14. 10. 1425), isto, 266.

³² Uopredi A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 288, 340, 458.

ispratio, a onda navodi: “Sljedećeg mjeseca saznalo se ko je ukrao konja, nakon čega su lopovi pristali sporazumno obešteti Vlatka Jurjevića narednih godinu dana”.³³

Napisano je u korištenoj literaturi drugačije: “Knez i suci su istražili slučaj, ispitali svjedoke, uzeli u obzir činjenicu da je Rajko Dobrilović uz prisustvo svjedoka kupio konja za deset perpera, te izjave obje strane, odlučili su da presude da ukoliko Vukoslav Pripković želi konja za svoga gospodara da za njega mora da plati 10 perpera Rajku Dobriloviću, koji ga je toliko platio. Ukoliko to ne učini do praznika Svetog Mihaila, Rajko će hraniti konja do predviđenog termina ali Vukoslav ili bilo tko drugi tko bude došao po konja moraće da Rajku Dobriloviću snosi i troškove ishrane konja.”³⁴

Koristeći literaturu sa ispisanim izvorom autor proizvoljno i bez ikakvih objašnjenja iskrivljuje stanje stvari. U izvoru i interpretaciji izvora ne piše da su pronađeni krivci, niti ko to spominje. Nisu lopovi pristali na sporazumno obeštećenje Vlatka Jurjevića, nego je Vlatko Jurjević, ako je htio svoga konja, morao preko svoga čovjeka (Vukoslava Pripkovića) platiti 10 perpera Dubrovčaninu (Rajku Dobriloviću) koji je uredno na javnom mjestu za toliko novca kupio konja, tj. morao je otkupiti konja, te ako to ne učini odmah, onda to mora učiniti do određenog vremena (praznik Svetog Mihaila) noseći dodatne troškove ishrane konja aktualnom vlasniku do njegovog otkupa. Na odnosnom mjestu dokument je ispisan u cjelini i prepričan. Autorova priča ima neispravno i neopravdano iskrivljivanje.

Pratilja

Navodi se: “Dodatna vrijednost podatka iz septembra 1436. jest što je Katarina navedena kao pratilja *nekadašnjeg* vojvode Pavla” s uporištem na izvor: “consorti olim voiuode Paual Giurgeuich”; “Već od septembra 1436, kada je Katarina nazvana pratiljom *nekadašnjeg* vojvode Pavla, o njemu

³³ Sa uporištem na E. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014, 113-114; A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 340.

³⁴ E. Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, 113.

nema ni traga ni glasa u političkom i javnom životu”, s uporištem na izvor: “domina Chatarina, relicta Paval Radivoevich”.³⁵ U knjizi je naglašena riječ “nekadašnjeg”, ali šta bi značila u spomenutim situacijama riječ “pratilja”? Ona je udovica, slavenski “ostavša”.

Vrijeme smrti Pavla Jurjevića

Vrijeme smrti vojvode Pavla Jurjevića iz loze roda Radivojevići razmatrano je u više navrata i noviji rezultati su našli svoje mjesto i u autorovoj postavci. Ono nije samo važan prosopografski moment u praćenju kraja biografije ovog vlastelina nego ima širi politički kontekst jer označava smjenu u rukovođenju u ovoj vlastelinskoj lozi. Očuvani podaci su takve prirode da za određivanje vremena smrti vojvode Pavla ključne parametre trenutno održava praćenje djelovanja njegove prilično aktivne supruge Katarine. Uz Katarinino spominjanje navodi se njen bračni status, pa je vrijeme kada je ona zabilježena u izvorima u svojstvu udovice prepoznavao kao aktualno polazište za određivanje vremena smrti njenog supruga Pavla. Tako je navedeno u informaciji od 2. septembra 1439. (*Catharina relicta Paval Radiuoevich*), određivalo da je vojvoda Pavle Jurjević umro prije tog datuma.³⁶ Niz novih informacija kojima se Katarinin bračni status prepoznavao dodatno je doprinio preciziranju vremena kada je ostala bez supruga,³⁷ da bi aktualno poznavanje bilo na kraju zaključeno konstatacijom da je Pavle umro prije 10. septembra 1436, odnosno da je posljednja informacija o živom vojvodi Pavlu Jurjeviću od 21. augusta 1435.

³⁵ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 129, 132.

³⁶ (2. 9. 1439), DAD, Consilium Minus, VIII, 86; Срђан Рудић, “О потомцима војводе Јурја (Бурђа) Радивојевића – прилог родослову Влатковића”, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 236; Исти, “Петар Павловић – војвода хумски и Крајине”, у: *Зборник за историју БиХ*, Београд 2012, 7, 51, 59; Исти, “Јелена – супруга кнеза Павла Петровића”, у: *Иницијал*, Београд 2014, 2, 138.

³⁷ Есад Куртовић, “Прилози просопографији Радивојевића – Јурјевића – Павловића – Петровића”, у: *Споменица академику Ђури Тошићу*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2021, 106-107.

godine.³⁸ Ovo predstavlja značajna pomjeranja u poznavanju vremena smrti vojvode Pavla Jurjevića.

Navedenim informacijama koje indirektno govore o vremenu smrti vojvode Pavla Jurjevića (Radivojevića) pridodaje se još jedan pokazatelj kojim se više približavamo preciznom određenju. To je odluka Malog vijeća iz decembra 1435. u kojoj se spominje Pavle Radivojević kao pokojni (*quod fuit condam Paual*). Malo vijeće se izjašnjavalo o pozlaćenom pokrovu koji je za Pavla Radivojevića (*fuit condam Paual Radiuoeuich*) pripremio krojač Vuk. Krojač Vuk je bio uredno plaćen za svoj dio posla, a pokrov je na zahtjev Pavlove supruge (*uxor olim suprascripti Paual*) trebao biti predat franjevcima u njihov samostan u Stonu.³⁹

Zahvaljujući novom pokazatelju, vrijeme smrti vojvode Pavla Jurjevića (Radivojevića) nalazi se u vremenskom okviru između 21. augusta i 10. decembra 1435. godine. To je i vrijeme u kojem je novi predvodnik u rodu postao njegov sin Petar Pavlović.

³⁸ “Pro voiuoda Paual pro modis 40 salis” (20. 8. 1435), DAD, Consilium Rogatorum, VI, 5; “in presentia del’omo de voiuoda Radossauo e del’omo de Paual Radiuoeuich e del homo del conte Vlatcho ... A voiuoda Paual Radiuoeuich voliamo dobiate dare la moza XL di sal” (21. 8. 1435), Lettere di Levante, XI, 264; “consorti olim voiuode Paual Giurgeuich” (10. 9. 1436), Consilium Minus, VII, 85v; E. Kurtović, “Прилози просопографији Радивојевића – Јурјевића – Павловића – Петровића”, 106-107, 119; A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 122, 129, 132, 415.

³⁹ Sa strane: “Pro apparamento dando fratribus minoribus Stagni quod fuit condam Paual”. “Captum fuit quia apparamentum sizicum cum aliqua minima parte auri in ipso contexta fuit condam Paual Radiuoeuich et depositatum erat in camera ad requisitionem Vochi sartoris, qui illud inceperat ac facere et suere debeat ad illud complendum retrodari dicto Vocho qui confessus fuit integre solutum sibi fuisse pro omni eo quod habere debebat a dicto Paual pro predicto facto sequestro siue depositione. Qui Vochus ipso completo apparamento pretium complemento etiam dixit sibi integre solutum. Illud dare debeat fratri franciscini minorum et pro curialium Monasterii sancti Francisci Stagni quia sit fieri scripsit dominio nostro uxor olim suprascripti Paual. Qui Vochus confessus fuit habuisse dictum paramentum causa complendi eum” (10. 12. 1435), DAD, Consilium Minus, VII, 1v.

Cingulum argenti deaurati ponderis libras quatuor et onziarum septem cum dimidio

Na mjestu gdje se izlaže o materijalnim bogatstvima Radivojevića nalazi se i primjer pojasa koji je septembra 1447. Milica, udovica vojvode Petra Pavlovića, preko svojih poslanika primila od tutora i epitropa pokojnog Ivana Lamprića iz Kotora (kod autora – Ivana Kotoranina). Autor navodi da je pojas “vrlo vrijedan – riječ je o pozlaćenom srebrnom pojasu” te da “srebrni dio je težak četiri libre, a zlatni 7,5 unci”.⁴⁰ Takvo nešto ne stoji u tretiranoj literaturi i predstavljenom izvoru na koji se autor poziva. Literatura navodi “srebrni pozlaćeni pojas”, a u izvoru je naslovna sintagma u kojoj je težina jasno data (*cingulum argenti deaurati ponderis libras quatuor et onziarum septem cum dimidio*).⁴¹ Kako se došlo do računice da je pozlaćeni srebrni pojas sadržavao dijelom četiri libre srebra, a dijelom 7,5 unci zlata, kada navedeno izražava jednu ukupnu težinu (4 litre i 7,5 unča), teško je znati.

Uvijek se može pretpostavljati da je u ovako predstavljenom pojasu više srebra nego zlata, ali bez jasnog pokazatelja to se ne može preciznim omjerom iskazivati. Ono što se moglo uraditi jeste da se prezentira njegova ukupna težina modernim mjerama. Dragocjenosti su mjerene tankom litrom (1 litra – 327,932 grama; 1 unča – 27,328 grama)⁴² pa je navedeni srebreni pozlaćeni pojas težine 4 litre i 7,5 unča težio preko 1,5 kilograma (1.516,688 grama).

Spomenuti vlastelin Ivan Lamprić iz Kotora u registru knjige jedva je pronađen jer registar ide po prezimenima, a on je postavljen kao: Kotoranin Ivan (Živko, Cathero Iohannis Lampre) – a trebao je imati formulaciju

⁴⁰ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 350.

⁴¹ E. Куртовић, “Прилози просопографији Радивојевића – Јурјевића – Павловића – Петровића”, 109-110; (8. 9. 1447), DAD, *Diversa Notariae*, XXXII, 40v; E. Kurtović; Almir Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, 2, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 480.

⁴² Милан Решетар, *Дубровачка нумизматика, I*, С. Карловци: Српска краљевска академија, 1924, 71, 75-76, 107.

identifikacije: Lampre Johannis (Ivan/Živko), de Catharo. Cathero umjesto Catharo je uvedeno u knjigu i registar jer je tako pogrešno pročitano u pokazatelju iz 1454.⁴³ Ivan Lamprić poznat je i po tome što su Vlatkovići dobili njegovu kuću (i njegove supruge Miruše) u Dubrovniku.⁴⁴ Na ovom mjestu apostrofiramo Ivana Lamprića zbog spomenutog pojasa koji je Milica primila 1447. godine iz njegove zaostavštine jer je taj pojas spomenut u testamentu Ivana Lamprića iz 1445. U testamentu je zabilježeno da su kod Živka zlatara bili pojas vojvode Stjepana Vukčića i pojas supruge Petra Pavlovića iz Humske zemlje.⁴⁵

Knez Tomaš Nikolić iz 1448?

Kraći osvrt koji je pred nama pokazuje da je istraživačima literaturna uputa dobro informativno polazište u njihovim potragama, ali i da je praćenje izvorne podloge na kojoj se bazira korištena literatura redovno širi prostor na putu za informacijom više. Na ovom mjestu provjeravana je informacija o knezu Tomašu Nikoliću iz jula 1448. godine. Inspiracija za njegovu kontekstualizaciju pronađena je čitanjem knjige našega autora.

Pišući o trebinjskoj vlasteli Priljubovićima, u svome čuvenom djelu posvećenom humsko-trebinjskoj vlasteli među mogućim nasljednicima Dabiživa Priljubovića Mihailo Dinić je naveo Pavka Dabiživovića spomenutog kao poslanika Tomaša Nikolića jula 1448. godine.⁴⁶ Novim pokazateljem o

⁴³ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 323, 454. Uporedi: “olim Johannis L. de Catharo” (7. 9. 1454), DAD, Consilium Rogatorum, XIV, 85.

⁴⁴ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 323, 325. Miruša, ne Maruša, isto.

⁴⁵ “Testamentum ser Johannis de Lampre de Boliza de Catharo. Anno MCCCCXLV, indictione octava, die XVIII madii, Ragusii ... Al nome de Christo amen. 1445, adi XI mazo in Ragusa. Io Zohanne de Lampre de Boliza fazo presente mio testamento ... [216v] ... Additio scripti testamenti. Anno, millesimo et indictione suprascriptis, die vero decimo nono mensis madii suprascripti, Ragusii ... [217v] ... Nota che son 2 zenture d'argento in Giucho orexe, una de vayuoda Stipan, un'altra della dona de vayuoda Petar Paulouich de Chumsche Xemgle ... [221] ... [221v]” (18. – 19. 5. 1445), DAD, Testamenta Notariae, XIII, 216v-221v.

⁴⁶ Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1967, 46; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 213.

Pavku Dabiživoviću iz Trebinja iz 1464. Esad Kurtović je potvrdio postavku o Pavku Dabiživoviću kao nasljedniku Dabiživa Priljubovića.⁴⁷ Osoba istog imena i prezimena (Pavko Dabiživović) također je među svjedocima pljačke žita i vina izvršene u Trebinju 1473⁴⁸ i reklo bi se da je Pavko Dabiživović egzistirao na trebinjskom području.

Stanje stvari je nešto drugačije nego što je navedena literatura postavila. Naime, dok se za podatak iz 1464, u kojem se izrijeком spominje Pavko Dabiživović iz Trebinja (*Pauchus Dabisiuouich de Tribigne*), i pokazatelj iz 1473. (*Paochum Dabisiuouich*) sa kontekstom trebinjskog područja može govoriti o mogućoj vezi Pavka Dabiživovića sa lozom trebinjskih Priljubovića preko Dabiživa Priljubovića, prvi pokazatelj iz 1448. godine o Pavku Dabiživoviću ipak se ne veže ni za trebinjsko područje niti za trebinjsku vlastelu Priljuboviće. Kao ključ za razumijevanje pokazatelja iz 1448. pokazuje se sadržaj spomenutog dokumenta i njegova detaljnija analiza.

Odnosni dokument je odluka Malog vijeća iz polovine jula 1448. godine. Tamo se navodi da su pred Dubrovčane došli Pavko Dabiživović i Juraj Gojaković kao poslanici kneza Tomaša Nikolića sa njegovim vjerovnim pismima i iznijeli zahtjev svoga seniora. Oni su izjavili da Nikola Marina Nalić (Nalješković) posjeduje jedan srebrni pladanj (poslužavnik) koji je u zalog dat za 67 perpera i 9 groša, a koji pripada knezu Tomašu Nikoliću, i da su oni došli da ga otkupe. Malo vijeće je pozvalo Nikolu Nalića koji je potvrdio da je srebrni pladanj kod njega i da zna da je on prvobitno vlasništvo kneza Tomaša Nikolića te da ga je preuzeo od Mataša Brajakovića za spomenuti iznos. Odlučeno je da će, kada poslanici vrate novac u ime kneza Tomaša, Nikola izvršiti povrat zaloga. Ispod donesene odluke navedeno je da je po dogovoru aktera srebrni pladanj koji je težio 4 libre srebra

⁴⁷ “Pauchus Dabisiuouich de Tribigne” (4. 3. 1464), DAD, Diversa Notariae, XLVII, 152v; E. Kurtović, A. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, 2, 693–694; E. Kurtović, *Trebinjska vlastela Priljubovići*, u: *Istraživanja*, Mostar 2021, 16, 24–25.

⁴⁸ E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I–L, 1370–1483)*, 3 tom, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022, 1257.

(prema tankoj mjeri libre koja teži 328 grama bilo bi oko 1.312 grama) prodat zlataru Pavku za 80 perpera (po omjeru 3 perpera = 1 dukat bilo bi oko 26,7 dukata) te da je Nikoli Naliću vraćen njegov novac (67 perpera i 9 groša), a ostatak (po kursu 1 dukat = 36 groša bilo bi oko 12 perpera i 27 groša, tj. 4,7 dukata) da je predat poslanicima.⁴⁹

Prema navedenom Pavko Dabiživović iz Trebinja u pokazateljima iz 1464. i 1473. i Pavko Dabiživović poslanik u dokumentu iz 1448. godine imaju istu identifikaciju (ime i prezime). Međutim, za razliku od dva mlađa dokumenta iz 1464. i 1473. koji imaju trebinjski kontekst, sadržaj starijeg dokumenta iz 1448. ničim ne upućuje na trebinjsko područje. Izostajanje takvog konteksta nije rijetka niti iznimna karakteristika očuvane građe. Onda se ponuđeno podvrgava drugim kontekstima. Ključnim u razumijevanju predstavlja se shvatanje ko su bili ostali akteri koji se uz Pavka Dabiživovića spominju u dokumentu iz 1448. godine. O drugom poslaniku Jurju Gojakoviću ne znamo ništa, ali za razumijevanje konteksta kneza Tomaša Nikolića postoje adekvatna polazišta. Njegova identifikacija i njegova kneževska titula predmetom su opravdanih pretpostavki. Kneževska titula je na trebinjskom području uglavnom povezana uz kneza Trebinja i na listi poznatih kneževa ne znamo za Tomaša Nikolića.⁵⁰ Vezivanje kneza Tomaša Nikolića za trebinjsko područje onda postaje problem.

Knez Tomaš Nikolić se i ne treba vezivati za trebinjsko područje, nego ga treba tražiti negdje drugdje. Lakše ga je bilo kontekstualizirati kada pred sobom imate autorovu knjigu o Radivojevićima. Knez Tomaš Nikolić je pripadnik vlastelinske loze Radivojevići (ustvari: Bogavčići – Radivojevići – Jurjevići – Petrovići – Vlatkovići). Sin je vojvode Nikole Jurjevića i unuk vojvode Jurja Radivojevića. U dosadašnjim obradama ove vlastelinske loze knez Tomaš Nikolić je prepoznavao po pokazateljima iz perioda 1452–1455, pri čemu se spominjao samo u jednom dokumentu iz 1452, a kako se ne spominje u dokumentu od 14. 3. 1455. kao korisnik tributa

⁴⁹ (18. 7. 1448), DAD, Consilium Minus, XI, 219. O spomenutim mjerama i novcu M. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 33-37, 53-54, 71, 332-335, 388-389, 403-404.

⁵⁰ Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 254.

(provižiuna), uzima se da je prije tog datuma nestao sa historijske pozornice.⁵¹ Odluka Malog vijeća od 18. jula 1448. godine tako predstavlja prvo poznato pojavljivanje u historijskim izvorima kneza Tomaša Nikolića, što je prilog prosopografiji i rodoslovlju ove široke i duge vlastelinske loze.

Knez Tomaš Nikolić u određenom je trenutku bio u prilici da uloži srebrni pladanj kao zalag za 67 perpera i 9 groša kod izvjesnog Mataša Brajakovića. Teško je znati čime je bio ponukan knez Tomaš i kada se to desilo. Mataš Brajaković zasvjedočen je na području Drijeva gdje je imao i kuću (1422–1425), što ide u prilog kontekstu blizine prisustva posjeda vlastelinske loze Radivojevića.⁵² Prema očuvanom testamentu sačinjenom juna 1446, a zavedenom februara 1447. godine, Mataš Brajaković je iz Stona. U njegovom testamentu nema spomena zaloga i po svemu sudeći on je još prije sastavljanja testamenta zalag kneza Tomaša prodao/prepustio Nikoli Naliću.⁵³ Nedostatak novca u opticaju često se kompenzirao dragocjenostima i srebreninom. Vlastelinska loza Radivojevića bila je poznata po

⁵¹ Михаило Динић, “Дубровачки трибути”, у: *Глас Српске краљевске академије*, Београд, 1935, 168–254; С. Рудић, “О потомцима војводе Јурја (Ђурђа) Радивојевића – прилог родослову Влатковића”, 237, 241; Исти, *Босанска властела у XV веку*, Београд – Бања Лука: Историјски институт Београд – Универзитет Бања Лука, 2021, 56, 57, 62; А. Зилић, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 145, 189, 386, 415.

⁵² Десанка Ковачевић-Којић, “О насељу Дријева и његовом положају”, у: *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1976, 21–27, 35; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 254; (22. 3 – 10. 4 – 7. 5. 1423), Е. Куртовић, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I–L, 1370–1483), 1 tom*, 303, 307–309; “Pro Matas Braiacouich” (6. 6. 1425), DAD, *Lettere di Levante IX*, 68v; (22. 6. 1425), Isto, 154v.

⁵³ “Testamentum Matasii Brayachouich de Stagno. Anno MCCCCXLVII, indictione decima, die decimo mensis februarii, Ragusii. Hoc est testamentum Matasii Brayachouich de Stagno his diebus elapsis defuncti Stagni ... Jesus Christus amen. 1446 ad primo zugno, io Matas Brayachouich infirmo del corpo et sano dela mente cum bona et sana memoria considerando questo mondo fallaze et chaducho siando zerto della morte er inzerto del temo fazo questo mio ultimo testamento secondo diro per ordine de sotto. Et prima lasso ... Item lasso a Nichola Pocraycich mio filiastro ducati duzento d'oro val ducati 200. Item lasso allo deto Nicola ducati nouanta val ducati 90, li quali ducati nouanta sono a Mircho Marchulinouich, che me debia dar lo deto Mircho. Item lasso allo deto Nichola ducati duodexi val ducati 12, li quali me die dar Iuan Draghichieuch de Narente, per li quali ducati 12 ho inpegno taze cinque d'argento, che queli deti ducati debia dar deto Iuan a Nicola mio filiastro e Nicola a deto Iuan taze cinque dete. ... [55] ... Vochan Dobroueuch de Narente ... [55v]” (10. 2. 1447), DAD, *Testamenta Notariae, XIV*, 55–55v.

deponiranju imovine i davanju imovine u zalag kod dubrovačkih građana iz Drijeva.⁵⁴

Zalog kneza Tomaša je pod istim obavezama završio kod Nikole Nalića koji je u dubrovačkom poslovnom miljeu bio dobro poznat po raznovrsnim poslovima.⁵⁵ Način na koji se željelo izvršiti poravnavanje oko ovog inače privatnog posla pri zalaganju imovine ipak je zahtijevao prisustvo dubrovačke vlasti. Tomaševi poslanici su preko Malog vijeća dobili pravo da vrate zalag putem prodaje stvarne vrijednosti založenog zaloga i otkupom njegove založene vrijednosti. Dogovoreni okviri podrazumijevali su prodaju pladnja, vraćanje novca i preuzimanje ostatka vrijednosti pladnja od strane poslanika za vlasnika založenog pladnja kneza Tomaša Nikolića. Očito je da je knezu Tomašu nedostajalo novca i da nije mogao otkupiti zalag i zadržati pladanj, nego se zadovoljio razlikom između njegove stvarne vrijednosti i vrijednosti primljenog zaloga. Izraženo kretanja zaloga (prelaženje zaloga kod trećeg lica) i način razrješenja založnih obaveza dogovorenom prodajom zaloga – njegovim pretvaranjem u novac kojim bi se namirila vrijednost zaloga – prilog su svestranijem razumijevanju zaloga i založnog prava u komunikaciji na istočnoj jadranskoj obali.⁵⁶ Založeni srebrni pladanj bio je težak četiri libre (1,3 kg) i vrijedio je 27 dukata, što su pokazatelji vrijedni za proučavanje mjera i materijalne kulture.

Pavko Dabiživović, poslanik kneza Tomaša Nikolića, spominjan u literaturi po pokazatelju iz jula 1448. godine, nije vezan za trebinjsko područje niti za trebinjske Priljuboviće. Njegov senior knez Tomaš Nikolić pripada vlastelinskoj lozi Radivojevića (Bogavčići, Radivojevići, Jurjevići, Petrovići,

⁵⁴ Kao što to pokazuju primjeri više poslovnih aranžmana sa Vukanom Dobrovojevićem, E. Kurtović, "Прилози просопографији Радивојевића – Јурјевића – Павловића – Петровића".

⁵⁵ Uporеди по регистру, E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521), I/2*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017; Isti, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 3, Sarajevo: Institut za historiju – JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019; E. Kurtović, A. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, 1–2.

⁵⁶ Ружа Ђук, "Залог", у: *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge, 1999, 211.

Vlatkovići), sin je vojvode Nikole Jurjevića i unuk vojvode Jurja Radivojevića. Kontekstualizacija i pojavnost kneza Tomaša Nikolića time je djelimično produžena (1448–1455).⁵⁷

Zahtjevi Ivaniša Vlatkovića?

Septembra 1451. godine Pavle Dragićević, čovjek vojvode Ivaniša Vlatkovića, dobio je dozvolu da slobodno može doći u Dubrovnik i izići iz grada. U knjizi je u ovom slučaju dalje navedeno: “Nakon što je dobio vjeru, Pavle je u ime svoga gospodara iznio određene zahtjeve”, s uporištem na odluku Vijeća umoljenih.⁵⁸ Izgleda da navedena odluka nije dobro shvaćena. Dubrovčani dopuštaju Pavlu Dragićeviću da dođe u Dubrovnik, a to čine na zahtjev vojvode Ivaniša.⁵⁹ Odluka je donesena za Pavlove potrebe, a po preporuci vojvode Ivaniša Vlatkovića. Teoretski može Pavle nešto i raditi za vojvodu Ivaniša, ali to je za Malo vijeće nezvanično, privatno i za to se ne obraća državnim dubrovačkim organima. Vojvoda Ivaniš Vlatković svoje zahtjeve Malom vijeću iznosi preko poslanika ili prokuratora koji

⁵⁷ Sa strane: “Pro comite Thomaxio Nicolich”. “Cum ad presentiam nostri domini comparuerunt Pauchus Dabisiuouich et Giuray Goyachouich nuntii comitis Thomas Nicolich cum literis credentialibus eiusdem petentes et dicentes quod cum Nicola Mari. de Nale alias habuit unam pladenam de argento dicti comitis Thome pro pignore yperperos 67 grossos 9. Ideo eidem dominio placeret mittere pro dicto Nicola sibique precipere quod recipere deberet suos denarios et restituere eis dictam pladenam argenti. Cum que accito in Minori consilio suprascripto Nicola et eo dicente: Verum esse quod habuit dictam pladenam argenti dicti comitis Tomaxii et scit quod est eiusdem comitis Thomaxii, scilicet, quod eam habuit in pignore a Mathas Brayachouich pro dictis perperos 67 grossos 9. Captum fuit quod soluentis dictis nuntiis nomine comitis Thomaxii predicti scripto Nicole de Antibaro scriptos perperos 67 grossos 9, dictus Nicola restituere debeat dictam paladenam argenti dictis Paucho et Giuray nomine quo supra.” Ispod: “Eodem die, post captam partem scriptam de voluntate scriptorum nuntiorum nomine quo supra, dicta pladena argenti restituta fuit per dictum Nicolam Mari. de Nale in mediate vendita Paucho aurifici pro yperperorum octuaginta. Et fuit ponderis libras quatuor. De quibus denariis precii predicti scriptus Nicola Mari. de Nale habuit et recepit yperperos 67 et grossos 9, residium vero habuerunt et receperunt scripti nuntii nomine quo supra” (18. 7. 1448), DAD, Consilium Minus, XI, 219.

⁵⁸ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 142.

⁵⁹ “Prima pars est de dando fidam Pauao Dragichieuich homini de vaiuoda Iuanis quod possit venire libere Ragusium et inde discedere pro suo libito voluntatem omni impedimento cessante. Et hoc requisitione dicti Iuanis” (4. 9. 1451), DAD, Consilium Rogatorum, XII, 133v.

u tom smislu ne trebaju posebnu formu davanja vjere i njegov zahtjevi su predmet rasprave u vijećima, gdje su predmet prihvatanja ili odbijanja.

Krokša, Donmer, Mirkonovići, Krikša, Džinković, Mogostić i greške pisara

Rjeđe korištene, a sumnjive identifikacije (imena, prezimena, lokaliteti i sl.) obično prolaze sa znacima upozorenja. Neke je moguće lakše uočiti jer ne pripadaju učestalijem krugu primjene u tekstovima sa medievalnim predznakom. Posebno se čudnim doimaju prezimena u kojima se ne mogu prepoznati imena ljudi (patronimici su najčešći), nadimci, zanati i drugi poznati osnovi po kojima prezimena nastaju. Teškom pozicijom primjerice mogu se smatrati neujednačenosti koje literatura posjeduje pri identifikiranju dubrovačke vlastele. Augusta 1452. Vijeće umoljenih je uzimalo u obzir tri opcije za kuću koja će biti data Vlatkovićima. Autor navodi kuće “porodice Krose, one u kojoj stanuju Donmer i treća, koja je pripadala Mirkonovićima”.⁶⁰ Porodica Krose su Kružići, dubrovačka vlastela čije je identifikaciono spominjanje u izvorima i literaturi prezentirano kroz više opcija.⁶¹ U ovoj knjizi data je i opcija Krokša, kada se spominje odlazak poslanika Mihaila Kružića u Drijeva aprila 1416.⁶² Nisam nailazio na tu opciju. U registru su identifikacije Krokša i Krose neobične kada su postavljene jedna pored druge.⁶³ Izvjesni Donmer samo po sebi čini se da je izvan dubrovačkog medievalnog dometa pa je stoga napisano provjereno.

⁶⁰ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 323.

⁶¹ Ирмгард Манкен, “Crosio, Crosi, Cruce; славенски Крусић”, у: *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1960, 179; “Crosio (Cros, Crose, Crosi, Crosii, Crosiis, Crossio, Croxe, Croxi, Crozii, Crusi, Crusii; talijanski Croce, Croci, Cruce; slaven-ski Krušić, Krušić; pogrešno hrvatski Križonić; slavensko-romanski Cruscich)”, Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, Vlasteoski rodovi (A–L)*, 2, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2012, 210.

⁶² A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 109. U korištenom izvoru informacija dat je ispis “Croxе” i prijevod “Krušić”, *Codex diplomaticus Regni Bosnae*, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2018, 364-365.

⁶³ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 455.

I Mirkonovići su za provjeru. Nisu Donmer ni Mirkonovići. To su Sojmirovići i Mirčinovići.⁶⁴

U jednom ugovoru iz 1402. autor navodi da je izvjesni “Krikša čovjek Jurja Radivojevića.”⁶⁵ Uvid u izvor informacija govori da bi se prije radilo o Križanu (*Crixano, hominem Jurech Radiuoeuich*), nego Krikši.⁶⁶ Prilikom vraćanja zaloga za kneževe Petra i Jurja Msinjskog u Dubrovniku 1502. je dan od poslanika u knjizi je oslovljen kao Stjepan Džinković.⁶⁷ Provjereno je njegovo neobično prezime. On je Stjepan Živković.⁶⁸

Autor ispravno uočava da je u tužbi iz 1412. pisar napravio pogrešku prilikom upisivanja prezimena jednog seniora, ali da to nije bilo primijećeno u literaturi. Kontekst mjesta krađe i ostalih aktera koji se spominju

⁶⁴ “domum illorum de Crose et domum in qua stant illi de Soimier et terciam domum que fuit de Mircinouich” (14. 8. 1452), Consilium Rogatorum XIII, 70v. O Sojmirovićima, “Ружа Ђук, Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровник”, у: *Историјски гласник*, Београд 1993, 1-2, 13-24.

⁶⁵ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 285, 287, 305.

⁶⁶ E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1, 447.

⁶⁷ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 350. Zahvaljujem recenzentu na skretanje pažnje da se ne radi o postavljenom prezimenu Mercinski, već Msinjski. Prateća elaboracija je dodatni doprinos razumijevanju upotrijebljenog konteksta pa je, dozvolom recenzenta, prenosim u cijelosti: “Naime, Adis Zilić na str. 267–268, 296, 350, 397, 405, 415 svoje knjige knezove Petra i Jurja Msinjskog (što je tačna identifikacija ove dvojice) greškom naziva unucima Žarka Vlatkovića Humskog po sinu Mikleušu. Petar i Juraj su u aprilu 1502. doista slali poslanike Stjepana Živkovića i Šimuna Krušelića iz Skradina u Dubrovnik i navedeni su kao sinovi odličnog kneza gospodina Mikleuša (‘excellentissimorum domini Petari comitis Mercinschi et domini Giraghi comitis Mercinschi fratrum filiorum quondam excellentissimi comitis domini Michleus’). Međutim, njihov otac bio je knez Nikola (Mikleuš), predstavnik ogranka roda knezova Krbavskih (Kurjakovića) koji su držali grad Msinj (Korenicu), zbog čega su nazivani Msinjskim, kao i posede u Pokrčju oko Skradina i Ključa kraj Drniša, a ne Mikleuš, sin Žarka Vlatkovića. Deo Vlatkovića zaista je završio na području Hrvatske između Krke i Cetine, ali se u ovom slučaju gotovo izvesno ne radi o njihovom potomstvu. Izvori i literatura: Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa notariae* 81, f. 95v–96, 11. IV. 1502; Ivan Botica, *Krbavski knezovi u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, 2011., 29, 114, 220–222, 254, 274–275, 295, 300–301; Ivan Majnarić, ‘Kurjakovići (Krbavski knezovi, Kurjaković Krbavski)’, *Hrvatski biografski leksikon* 8, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krlež, 2013., 428, 430–431.’

⁶⁸ “ad interrogationem Stiepani Ghiuchouich et Symonis Crusselich de Schardona seruitorum et commissorum dictorum fratrum debitorum” (11. 4. 1502), DAD, *Diversa Notariae*, LXXXI, 96.

jasno upućuje na to da se ne radi o Pavlu Radivojeviću, kako je to navodio Esad Kurtović, nego o Pavlu Radinoviću.⁶⁹ Još jednom je izvršen uvid u dokument i zaista greškom pisara upisano je *Radiuoewich*, dok opcija drugačijeg čitanja može podrazumijevati *Radinoewich*, ali slovo *e* je zaista višak i omaška pisara koja je autorovom realizacijom uspješno potvrđena.⁷⁰ Poređenje je pokazalo i da tužilac nije Radogost Mogostić, nego Radogost Miogostić.⁷¹

Autor je na još jednom mjestu uspješno kontekstualizirao grešku u ponuđenom izvoru. U tužbi iz maja 1423. naveden je vojvoda Pavle Jurjević sa braćom Nikolom, Vlatkom i Vukom (*voyuoda Pauval Gurgeuich e fradeli Nicola, Vlatcho, Voch e de tutta sua baronia e genia*), što je poslužilo Esadu Kurtoviću za konstataciju da se radi o braći.⁷² Mada tako piše, to je greška pisara jer su Pavle, Vlatko i Nikola sinovi Jurja Radivojevića, a Vuk je sin Jurjevog brata Vukića Radivojevića.⁷³

Do koje razine je moguća složenost u identifikaciji aktera pokazuje više primjera iz objavljenih izvora. Neki od njih nadmašuju složenost identifikacije dubrovačke vlastele. Kroz nedavno objavljenu zbirku građe za historiju srednjovjekovne Bosne iz serije tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku pri sređivanju registra evidentirana su 23 različita prezimena i pet imena koje su pisari upotrebljavali u periodu 1411–1457. godine za identifikaciju jedne te iste osobe – trebinjskog vlastelina Pavka Dobruškovića.⁷⁴

⁶⁹ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 24, 93. Uporedi: E. Куртовић, *Радосалићи – примјер 'једнократних презимена' средњег вијека*, Београд: Историјски институт, 2009, 18; Исти, “Прилози просопографији Радивојевића – Јурјевића – Павловића – Петровића”, 101.

⁷⁰ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 93-94.

⁷¹ E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I–L, 1370–1483), 1 tom*, 106.

⁷² (7. 5. 1423), DAD, *Lamenta de foris*, V, 167; E. Куртовић, *Радосалићи – примјер 'једнократних презимена' средњег вијека*, 18.

⁷³ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 114-115.

⁷⁴ E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I–L, 1370–1483), 3 tom*, 1402.

Kreditni angažman vojvode Ivaniša Vlatkovića iz marta 1453. godine

Određeni aspekti pročitano ponekad zaintrigiraju čitaoca da potraži informaciju više kako bi širenjem spoznaje u potpunosti razumio napisano, odnosno prihvatio ono znanje koje mu je tekstom i arhivskom signaturom ponuđeno. Nekada se upravo preko korištenih izvora dođe do šire spoznaje.

Prateći više angažmana vojvode Ivaniša Vlatkovića sredinom XV stoljeća, tokom rata dubrovačke koalicije protiv hercega Stjepana Vukčića Kosače, ukazivanjem na raznorazne troškove i na finansijske nestašice izazvane tim stanjem, autor je posvetio pažnju i u cjelini nedavno objavljenim ugovorima koji su bili sklopljeni između vojvode Ivaniša Vlatkovića i zakupnika carine u Drijevimu Vlakuše Milojkovića. Tekst pasusa s uputom u kojem pojavno nisu bile dovoljno jasne ponuđene postavke prenosimo u cjelini:

Ivaniš je tih dana ugovorio kreditni aranžman s drijevskim trgovcem Vlatkušom Milojkovićem, od koga je posudio visok iznos novca (500 dukata), s kamatnom stopom 10%. Novac je podigao 25. marta 1453, a iznos je kreditoru vratio tri godine kasnije, zaključno s 31. martom 1456. Vlatkuša je neposredno prije kreditnog angažmana potvrdio da više ništa ne potražuje od Vlatkovića, bilo u vezi s carinom ili iz nekog drugog razloga. Sva prethodna dugovanja potpuno su izmirena i ranija potraživanja anulirana prije nego što je kod notara sklopljen ugovor o kreditiranju.⁴⁶⁵ Za 36 mjeseci vratili su 550 dukata, malo više od 15 dukata mjesečno.

⁴⁶⁵ Kurtović, *Izvori I/1*, 299-300, br. 1529, 1531.⁷⁵

Iznos zaduženja od 500 dukata je zaista velik, rjeđi u komunikaciji sa poslovnim ljudima iz srednjovjekovne Bosne, i sam po sebi skreće pažnju.⁷⁶ Na ovom mjestu pratimo želju za saznanjem tumačenja kamate na ovaj iznos, odnosno kako je trogodišnja kamata u iznosu od 10% od glavnice 500 dukata za tri godine bila samo 50 dukata, kako je kroz 36 mjeseci ispla-

⁷⁵ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 165.

⁷⁶ To je po zvaničnom kursu (1 dukat = 3 perpera) 1.500 perpera, odnosno (1 dukat 36/40 groša) 18.000/20.000 srebrnih dinara, odnosno, po računici 1 groš = 1,1 gram oko 20 kilograma srebra u dinarima (grošima).

ćeno 550 dukata i kako bi to bilo vraćanje malo više od 15 dukata mjesečno. Tragom ove dileme, želje da se spozna precizno postavljanje zaračunavanja kamate u ovom ugovoru, eventualne povoljno izmjenjive kamate s obzirom na uobičajene načine vraćanja kredita, koje u srednjovjekovnim dokumentima na relaciji Dubrovnik – Bosna nisu česte, provjereno je stanje stvari u cjelini ponovo pregledom izvorne podloge na osnovu koje je nastao navedeni pasus. Uvid u citirani izvor pokazuje da spoznaja u ovom slučaju ne ide tamo gdje se očekivalo. Kreditni ugovor je jednostavan, uobičajen, tipičan da dovodi u sumnju autorovo poznavanje ove vrste dokumentacije. Prenosimo sadržaj citiranog dokumenta:

1531.

“Ego Vlacussa Miloichouich de Narente confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere vayuoda Iuanis Vlatchouich ducatos auri quinquaginta ad omnem voluntatem et beneplacitum dicti vayuode Iuanis creditoris. Sub pena X pro cento. Et sit de presenti viaggio. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Georgius de Goze et Nicola de Stella testis” (25. 3. 1453. g.), Deb. Not., XXVIII, 27v. Ispod: “Die 31 martii 1456 vaiuoda Iuanis Vlatchouich suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a suprascripto Vlacussa Miloichouich suprascriptos ducatos quinquaginta. Renuntiando. Et ideo cassum fuit suprascripta obligatio”, isto.

Dokument predstavlja kreditni ugovor (1453) kojim se Vlakuša Milojković iz Drijeva zadužuje kod vojvode Ivaniša Vlatkovića na iznos od 50 dukata po uobičajenom modelu kreditnog ugovora da će kredit biti vraćen prema volji kreditora i do sljedećeg dolaska, a uz mogućnost kazne od 10 posto. Ispod ugovora je navedeno da je vojvoda Ivaniš nakon tri godine (1456) namiren od strane Vlakuše u iznosu od 50 dukata i da je završeno sve što proizilazi iz obaveze ovog ugovora o zaduženju.

Nije se vojvoda Ivaniš Vlatković zadužio kod Vlakuše Milojkovića, nije “posudio visok iznos novca (500 dukata), s kamatnom stopom 10%”, nego se upravo dogodilo suprotno, Vlakuša Milojković je dužnik i on se zadužio kod kreditora vojvode Ivaniša, ali na iznos od 50 dukata. Poslije tri godine

Vlakuša je kao “debitor” vratio kredit u istom iznosu svom kreditoru vojvodi Ivanišu. Nema u dokumentu posudbe od 500 dukata, nema kamata od 10% niti označenih isplata sa kamatama (koje se mogu zaračunati kao iznos od 550 dukata) pa ni potrebe za njihovim računanjem ili procjenom koliko je to eventualno na mjesečnoj razini kroz te cifre. Autor nije razumio ko je dužnik, a ko kreditor, kako funkcionira podizanje i vraćanje kredita, nije vjerno prenio visinu zaduženja i proizvoljno je računao način vraćanja zaduženja.⁷⁷

Vlakuša Milojković je zakupljivao carinu u Drijevimama.⁷⁸ Ratno stanje (sukob hercega Stjepana Vukčića i Dubrovčana) uzrokovalo je otežani i slabiji promet preko trga Drijeva, što se lančano odražavalo na zaradu zakupnika carine. Đuro Tošić navodi da je Vlakuša Milojković marta 1453. isplatio zakasnjeli dug od zakupa carine Kosačama i da je tako oslobođen njegov brat koji je bio zatočen u Blagaju.⁷⁹ Isti dan (24. marta 1453) Vlakuša Milojković je razriješio pitanje zakupa carine i sa vojvodom Ivanišem Vlatkovićem.⁸⁰ Narednog dana Vlakuša se zadužio kod vojvode Ivaniša Vlatkovića na iznos od 50 dukata.⁸¹

⁷⁷ Iscrpno o kreditnoj trgovini, formularu zadužnice, rokovima, kamati, penalima itd. u: Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1976; Isti, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003, 17-123.

⁷⁸ Rjeđe se bavio kreditnom trgovinom (“Nos Vlacusa Miloichouich et Michoç Angelouich ... dare et soluere ser Zupano de Bona ducatos auri centum octuaginta” (29. 10. 1451), DAD, Debita Notariae, XXVI, 193v; “Ego Vlacussa Miloichouich ... dare et soluere Dobrassino Braychouich lanario ducatos auri quindecim” (11. 10. 1455), Isto, XXX, 62 bis).

⁷⁹ Dodatno Đuro Tošić nalazi da je Vlakuša Milojković i ranije imao probleme da povoljno posluje u zakupu drijevske carine, Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 152, 162; “Magnificus et potens dominus Vladissauus filius chercech Stiepani de Bosina constitutus in presentia mei notarii et testium infrascriptorum palam dixit et confessus fuit quod habuit et recepit a Vlacussa Miloicoiuch omne id totum et quicquid ipse Vlacussa restauit dare chercech Stiepano pro gabella de Narente et propterea liberauit ex carceribus fratrem ipsius Vlacusse repertum captiuatum in Blagai” (24. 3. 1453), DAD, Debita Notariae, XXVIII, 27v; E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, I/1, 299-300.

⁸⁰ (24. 3. 1453), DAD, Debita Notariae, XXVIII, 27; E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1*, 299.

⁸¹ (25. 3. 1453), DAD, Debita Notariae, XXVIII, 27v; E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1*, 300.

U dva dana Vlakuša Milojković je riješio pitanje zakupa carine u Drijevimama kod Kosača i Ivaniša Vlatkovića te napravio zaduženje kod Ivaniša Vlatkovića. To su činjenice. One omogućavaju pretpostavke. Može se pretpostaviti da je Vlakušino zaduživanje kod vojvode Ivaniša Vlatkovića upravo povezano sa zakupom carine u Drijevimama. Najvjerovatnije je da je vojvoda Ivaniš imao razumijevanja za trenutno otežano finansijsko poslovanje Vlakuše Milojkovića⁸² i da su se partneri u poslu oko carine dogovorili kako da prevaziđu nastalo stanje koje je očito pritiskivalo Vlakušu Milojkovića. Bez obzira na to što je na papiru sve zavedeno kao potpuno razrješenje izvršenog zakupa o carini u Drijevimama, očito je Vlakuša ostao dužan Ivanišu i narednog dana je sačinjeno zaduženje bio ustvari produžetak ranije obaveze duga od zakupa. Vjerovatno tu nije bilo “živog” novca koji bi eventualno Vlakuša dobio od Ivaniša, nego se tu radilo o novaciji, odnosno novom poslovnom aranžmanu, kojim bi se donekle relaksirao aktualni zakup carine i kojim nijedna strana ne bi bila na direktnom gubitku. Time je Ivaniš mogao da ponovo traži kandidata za zakupnika carine, a da istovremeno čeka i dočeka da mu njegov dužnik Vlakuša vrati novac koji mu od ranije duguje. Dočekao je jer se to i desilo 1456. godine. To je pretpostavka i sve ovo oko duga Vlakuše Milojkovića moglo je tako biti. Ali to je pretpostavka. Svejedno, finansijski problemi Vlakuše Milojkovića su u središtu ovog cifranja. Dokumentacija je jasna da je zaduživanje izvršio Vlakuša Milojković, a ne vojvoda Ivaniš Vlatković. Međutim, veza je neraskidiva jer slabo finansijsko stanje zakupnika carine Vlakuše Milojkovića razlog je i nepovoljnog finansijskog stanja vlasnika carine vojvode Ivaniša Vlatkovića.

U potrazi za informacijom više o naizgled specifičnim modelima i brojnim vrijednostima kroz prizmu izvora informacija kojima se služio autor

⁸² Vlakuša Milojković je bio poslanik vojvode Ivaniša Vlatkovića time i čovjek od izuzetnog povjerenja, “respondendi Vlacusse Miglioychouich qui venit pro parte Iuanissi Vlatchouich” (20. 6. 1452), DAD, Consilium Rogatorum, XIII, 36v; “respondendi Vlacuse Miloichouich de Narente ambassiatori vayuode Iuanis” (28. 8. 1442), Isto, 76; A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 154, 161, 290.

u navedenoj ponudi, nismo došli do očekivanih odgovora, već do saznanja da autor baš i nije imao sreće sa citiranim izvorom i da je njegova postavka ispala proizvoljnom.

Prodaja robe za 75 dinara

U knjizi se navodi trgovački angažman vojvode Ivaniša Vlatkovića (“Potom je Ivanišu dozvoljena prodaja robe, za koju je naplatio 75 dinara”) s uporištem na odluku Vijeća umoljenih iz 1455. godine. U odnosnoj odluci se govori da su Dubrovčani otkupili kreč (*calcina*), a da je vojvodi Ivanišu za tu robu plaćeno 75 perpera u dinarima.⁸³ Autor je navedenu cijenu poistovjetio sa 75 dinara. To je malo za poslovni angažman jednog vojvode. U pitanju je veći iznos. Perpera ima 12 dinara, pa je u pitanju (75 perpera x 12 dinara) iznos od 900 srebrnih dinara (groša), ili 25 zlatnih dukata.⁸⁴

Da li je Ivaniš Vlatković prisustvovao proslavi blagdana svetog Vlaha u Dubrovniku 1456?

Autor navodi: “Ivaniš se početkom februara 1456. našao u samom Dubrovniku i prisustvovao proslavi blagdana sv. Vlaha. Sigurno je i u svečanim okolnostima bio u prilici neformalno razmijeniti mišljenja s dubrovačkim plemstvom. Nakon procesije već sutradan trebao se vratiti na Kunu na Pelješcu, gdje su Vlatkovići inače privremeno smješteni kao izbjeglice.”⁸⁵ U ponuđenoj signaturi Vijeća umoljenih (*DAD, Cons. Rog., br. 14, f. 254, 4. II. 1456*) očekujemo da vidimo dokaz o tome da je Ivaniš Vlatković, između ostalog: “u Dubrovniku prisustvovao proslavi blagdana Svetog Vlaha”.

⁸³ “Prima pars est de consentiendo petitioni voiuode Iuanis pro calcina prout sibi promissum fuit”; “Prima pars est de dando dicto voiuode Iuanis pro dicta calcina yperperos septuaginta quinque in denaris contatis” (19. 7. 1455), *DAD, Consilium Rogatorum*, XIV, 72v.

⁸⁴ Vapno/kreč, upotrebljavano za građevinske svrhe, za bijeljenje, u kožarstvu itd. D. Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, 125-126; J. Lučić, “Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV) st.”, 147-148.

⁸⁵ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 178.

Međutim, u izvoru se ne nalazi dokaz iznesenoj tvrdnji.⁸⁶ Odluka uopće ne spominje svečanost niti da je Ivaniš Vlatković u Gradu. Ne spominje se niti da se Ivaniš trebao “vratiti” na Kunu Pelješku. Odluka je donesena dan poslije svečanosti i predstavlja nastojanje Dubrovčana da nagovore Ivaniša da prebaci porodicu sa Pelješca u Dubrovnik te da se piše u Ston radi organiziranja prevoza porodice iz Stona u Dubrovnik.

Pod pritiskom Ivanišova familija je prebačena iz Drijeva na Pelješac. Dana 18. januara 1456. Vijeće umoljenih je pisalo u Ston, u Drijeva i vojvodi Ivanišu da barkama iz Drijeva vojvoda Ivaniš sa svojom porodicom i stvarima bude prebačen na Ston i Pelješac.⁸⁷ Isti dan je odlučivano i o tome da se poslije dolaska u Ston i kraćeg odmora sa porodicom i određenim brojem ljudi, o trošku Dubrovčana, dođe u Grad.⁸⁸ Kao što smo vidjeli, to se nije desilo do 4. februara 1456, kada ga nagovaraju da dođe.⁸⁹ Kao da izbjeglicama nije bilo do svečanosti.

Dugovi Nikole Jurjevića i Tomaša Nikolića. Tomaš Rudić?

Ističući kako je ljepša polovina Vlatkovića pratila modne trendove, u knjizi je spomenut angažman izvjesne “Ane Vlatković” kod dubrovačkih

⁸⁶ “Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio persuadendi voioude Iuanis quia reducat de Chona huc Ragusium eius familiam et etiam scribendi Stagnum quod proiudeatur de barchis conducticus ipsam familiam Stagno Ragusium et aliis rebus prouidendi que ipsis domino Rectori et consilio videbitur pro aduentu Ragusium dicte famili voioude Iuanis” (4. 2. 1456), DAD, Consilium Rogatorum, XIV, 254.

⁸⁷ “Prima pars est de scribendo Stagnum et ad Narente et vaioude Iuanis quod in barchis de Narente traducatur voiouda Iuanis cum familia sua et ad rebus suis Stagnum et in Pontam” (18. 1. 1456), DAD, Consilium Rogatorum, XIV, 248v.

⁸⁸ “Prima pars est quod veniente Iuanis voiouda cum sua familia Stagnum prout superius patet per partes captas quod ipse voiouda Iuanis debeat receptari Stagni cum sua familia et hominibus et a quadraginta infra ubi possint stare per duos dies et duas noctes et deinde si erit bonum transmitti Ragusium expensis comunis nostri”, već je usvojeno: “Secunda pars est quod debeat receptari Stagnum cum sua familia et hominibus a triginta infra et cum aliis conditionibus suprascriptis”, Isto.

⁸⁹ Uopredi dešavanja iz januara 1456. u: С. Тирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1964, 224; А. Зилић, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 176-177.

trgovaca u Drijevimama: “Riječ je o crnim tkaninama vrijednim 24 perpera, kupovanim na kredit koji je vraćao njen sin Ivaniš. Prema knjizi dugovanja trgovca Ivaniša Radmanića Gudeljića, a kako je on zaveo u testamentu Vlatkovići su još dugovali osam perpera za ostale tkanine te 27 dukata za korištenje mlina.”⁹⁰ Spomenuta “Ana Vlatković” je supruga Vlatka Jurjevića, pa se uslovno može predstavljati kao Ana Jurjević. Prezentacija u knjizi o tkaninama je skromnija nego to izvor daje,⁹¹ ali kompletnu situaciju pomjeramo iz vidokruga tkanina i mlinova zbog elemenata koji uopšte nisu iskorišteni. Iz testamenta koji poznaje i koristi, autor nije iskoristio da spomene i dugove Tomaša Nikolića i njegovog oca Nikole Jurjevića, iako je sve dato na jednom mjestu. Ivaniš Gudeljić u svome testamentu navodi dugovanje od 119 perpera koje je ostalo iza Tomaša Nikolića, a koje je napravio Tomašev otac Nikola Jurjević. Također je navedeno da su se vojvoda Ivaniš i njegov brat Žarko obavezali da će isplatiti taj dug.⁹² Mada, poslije njihovog nestanka sa historijske pozornice, to je još jedan spomen Nikole Jurjevića i njegovog sina Tomaša Nikolića, te spomen preuzimanja njihovog duga od strane rođaka.

Zamjerali smo autoru što ovo dugovanje nije uočio u testamentu koji je koristio. Na drugom mjestu autor navodi: “Bilo je i slučajeva davanja

⁹⁰ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 351.

⁹¹ “Die VIII aprilis 1456. Hoc est testamentum Iuanissi Radmanich dicti Gudelich de Narente mortui in Stagno [175v] ... In Christo nomine amen, anno natiuitatis domini M^oCCCC^oLVI, die [prazan prostor] mensis martii. Io Iuanis Radmanich dito Gudelich fazo et ordeno mio ultimo testamento ... Me die dar voiuoda Iuanis Vlatchouich e frateli per peze X de li mulini ducati 27÷ [27,5]. Anchora lo dito voiuoda Iuanis Vlatchouich me die dar per peze 3 de molini le qul tolse domina Anna madre del deto Iuanis voiuoda com Marco so fiolo ducati XI come se contiene per lo quaderno mio. Item me die dar deto voiuoda e frateli per brachia 9 de panno tolse dona Anna madre del deto voiuoda Iuanis per brachia 8 de panno yperperi 8. Item me die dar deto voiuoda Iuanis grosi 17 li quali o imprestato al ditto. Item el deto voiuoda Iuanis Vlatchouich me die dar per brachia 12 de panno morello tolse per madona Anna sua madre yperperi 24. ... [176]” (8. 4. 1456), DAD, *Testamenta Notariae*, XV, 175v-176.

⁹² “Item el deto voiuoda Iuanis Vlatchouich die dare per lo debito de Thomas Nicolich suo chuxin german per resto yperperi C^oXVIII secondo per la carta apare in un foglo scritta de man del deto Nicola Giurgeuich e per lo quaderno mio, li quali denari me promesse pagai deto Iuanis voiuoda e Sarcho so fratello. ...” Isto, 176.

finansijskih garancija za vazale. Vojvoda Ivaniš garantirao je isplatu duga svoga čovjeka Tomaša Rudića prema drijevskom trgovcu Ivanišu Radmaniću Gudeljiću”, s uputom na “*DAD, Test. Not., br. 176, 8. IV.1456*”.⁹³ Autor je koristio testament, ali je umjesto Tomaša Nikolića pronašao Tomaša Rudića. Nema tu Tomaša Rudića, to je upravo ovdje kontekstualizirani Tomaš Nikolić.

Margina dokumenta

Razrješenje pljačkanja hercegovog dukatnika u kojem su Vlatkovići učestvovali autor je popratio sljedećim tekstom: “Na margini dokumenta u kojem je riječ o opljačkanom hercegovom dukatniku stoji da su prihodi od carina na vino Stona i Pelješca za 1456. iznosili 1.600 perpera. Taj iznos dodijeljen je u martu 1457. Nikoli Gondoli, koji ga je očito trošio na neke potrebe Vlatkovića jer se spominje u kontekstu opljačkanog dukatnika ... Budući da su Dubrovčani odobravali novčana sredstva posredstvom Nikole Gondole krajem marta, Vlatkovići su se vjerovatno preselili neposredno prije toga.”⁹⁴

Kada se isprati ko je koga pljačkao i ko je kome šta vraćao u problematiki hercegovačkog dukatnika, o čemu je autor netom prije toga pisao,⁹⁵ jasno je da sadržaj navedenog dopisivanja na dnu stranice sam po sebi nema nikakve veze sa tretiranom problematikom. Vidi se da je u pitanju nastavak nekog drugog teksta i da u njemu nema nikakvih naznaka o Vlatkovićima niti o dodjeljivanju nečega Vlatkovićima.⁹⁶ Dodatno, isti sadržaj je vidno ograđen linijom da se ne podudara sa sadržajem aktualne folije i znakom

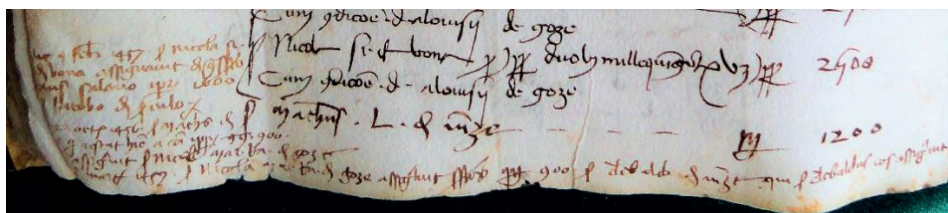
⁹³ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 286. Isti je postavljen i u pregledu vazala, Isto 291.

⁹⁴ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 187.

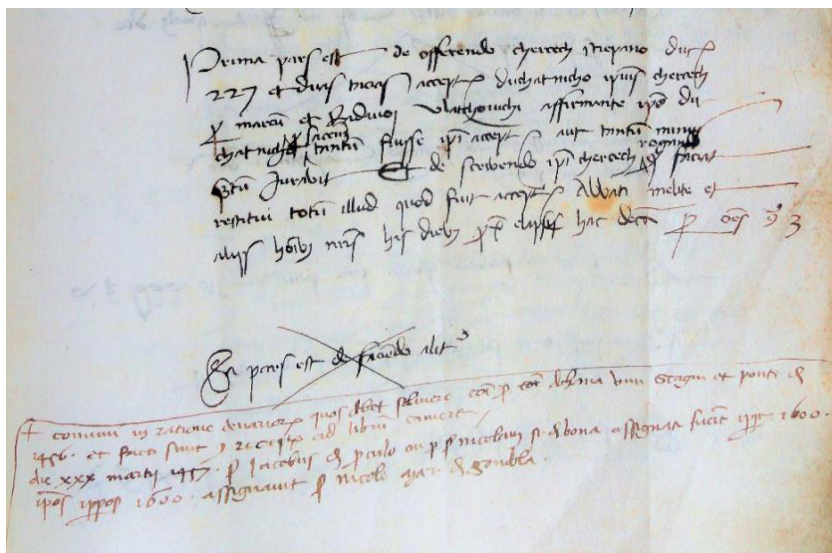
⁹⁵ Isto, 183-185.

⁹⁶ Na dnu stranice: “+ [oznaka da se pridodaje] comuni in ratione denariorum quos debet soluere comuni pro dohana vini Stagni et Ponte de 1456 et facti fuit pro receptis ad librum camere. Die XXX martii 1457. Ser Jacobus de Proculo cui per ser Nicolam Si. de Bona assignati fuerit iperperorum 1600 ipsos iperperos 1600 assignavit ser Nicole Mar. de Gondola”, *DAD, Consilium Rogatorum*, XV, 40.

plusa (križa) jer pripada sadržaju prethodne folije, gdje nije mogao da stane, a koja govori o troškovima čuvanja Grada.⁹⁷ Autorova kontekstualizacija ima previše vezivnih pretpostavki koje nisu utemeljene u prezentiranoj građi. Autor je pretpostavljao da navedenih 1.600 perpera ima veze sa Vlatkovićima (iako nema pokazatelja o tome), pa je navedeno situirao kao isplatu Vlatkovićima (što bi značilo da se kradljivcima refundira), pa sve to doveo u kontekst (marta 1457. godine) pretpostavke o vremenu preseljenja Vlatkovića. Navedeno sa Vlatkovićima nema ništa.

Cons. Rog., XV, 39v.

Cons. Rog., XV, 40.

⁹⁷ Iz duže odluke sa dopisivanjima izdvojen početak i zadnji red dopisivanja na dnu koji se nastavlja na foliji 40: “Infrascripti sunt sex nobiles ad custodiam ciuitatis ... Ser Nicola Mar. Ra. de Goze assignauit suprascriptos yperperos 900 ser Tebaldo de Menze, qui ser Tebaldo eos assignauit” (4. 8. 1456), isto, 39v.

O porodičnoj lozi kneza Vukića Radivojevića – ko je familijar Vuk?

Duža i složenija linija srodnika vlastele Radivojevići (Bogavčići – Radivojevići – Jurjevići – Petrovići – Vlatkovići) bila je razlogom učestalijih literaturnih pristupa njihovom bogatom rodoslovlju. Pronađeni podaci iz Državnog arhiva u Dubrovniku razlogom su novih saznanja. Fragmentima izvornih pokazatelja kojima se učvršćuje kostur rodoslova nerijetko se pridodaju i pretpostavke radi eliminisanja praznina te radi novih provjera i potraga za dopunjavanje porodičnog stabla. Na ovom mjestu analiziramo autorove postavke linije nasljednika humskog vojvode Vukića Radivojevića koja je u knjizi inovativno afirmirana i postavljena na dnevni red pred struku.

Dosad poznatom nizu od tri linije, Vukić Radivojević (spominjan do 1409), sin Vuk Vukićević (spominjan do 1440) i unuk nepoznatog imena (spomenut samo 1433), pridodate su još dvije generacije kroz pokazatelje o Vuku (1452) i vojvodi Vukiću Vlatkoviću (1475–1483).⁹⁸ Osnova za novu, četvrtu generaciju je podatak o poslaniku koji je početkom aprila 1452. dobio pismo vojvode Ivaniša Vlatkovića u Dubrovnik – izvjesnom familijaru Vuku.⁹⁹ Prema prijedlogu familijar Vuk bi bio praunuk Vukića Radivojevića i unuk Vuka Vukićevića. Toj postavci vezivna je dodatna pretpostavka da je Vukov ranije neimenovani otac iz 1433. bila osoba sa imenom Vukić kao posljedica promišljanja da je linija prenošenja imena sa djeda na unuka sistemom Vukić – Vuk – Vukić – Vuk mehanizam na kojem se taj prijedlog održava i predstavlja karakteristiku ove porodične loze.¹⁰⁰ Polazište za petu generaciju su pokazatelji o izvjesnom vojvodi Vukiću Vlatkoviću s početka februara 1475. i izvjesnom vojvodi Vukiću iz 1483.¹⁰¹ koji su u prijedlogu ista osoba i osnova za imenovanje vojvode Vukića Vlatkovića (1475–1483) predstavnikom pete generacije i nasljednikom ranije spominjanog (familijara) Vuka iz 1452. godine.¹⁰²

⁹⁸ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 148-149, 253-254, 415.

⁹⁹ (1. 4. 1452), DAD, Consilium Rogatorum, XII, 266.

¹⁰⁰ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 148-149, 415.

¹⁰¹ (4. 2. 1475), DAD, Consilium Rogatorum, XXII, 167; (13. 2. 1483), Isto, XXIV, 133 bisv.

¹⁰² A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 253-254, 415.

Navedeni prijedlozi imaju prateće manjkavosti koje ih u potpunosti isključuju. U ovoj postavci suviše je pretpostavki i nepoznavanja stavova iz prezentiranih izvora i dostupne literature. Teško je podrazumijevati muške predstavnike u rodu Radivojevići (– Vlatkovići) ako oni nisu uvršteni u sporazum sa Dubrovčanima i dobijanje pratećeg tributa (provižiuna) iz kraja marta 1452.¹⁰³ Nova postavka o Vuku (početak aprila 1452) i Vukiću Vlatkoviću (1475–1483) potječe poslije toga sporazuma, a njih višekratno primanje tributa uopće ne podrazumijeva. Postavka o poslaniku familijaru Vuku¹⁰⁴ kao predstavniku loze vojvode Vukića Radivojevića ne može se uzeti u obzir jer familijar ne znači nužno rođaka, već slugu – službenika koji odražava odnos bliskosti i povjerenja na relaciji između gospodara i njegovog službenika. Familijari – sluge su službenici velmože, članovi njihovog okruženja, njegove svite ili domaćinstva i neposredno su ih služili vršeći dužnosti vojne i administrativne prirode (finansije, diplomacija i vođenje kancelarije).¹⁰⁵ Ni ponavljanje imena u okviru ove porodične loze sistemom

¹⁰³ Ugovor o savezu sa Dubrovčanima protiv hercega Stjepana Vukčića Kosače sklopili su predstavnici vlastelinske loze Radivojevići (Ivaniš, Marko, Žarko, Radivoje, Tadija, Andrija i Bartol koji su sinovi kneza Vlatka Jurjevića, Tomaš sin kneza Nikole Jurjevića i Pavle sin vojvode Petra Pavlovića). Dubrovčani su muške predstavnike Radivojevića i njihove potomke primili za vlastelu i obećali im 600 perpera godišnjeg tributa (provižiun); (25. 3. 1452), Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма, I/1*, Београд: Српска краљевска академија, 1929, 133-138; М. Динић, “Дубровачки трибути”, 251-257; С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, 57-58.

¹⁰⁴ “Prima pars est de donando Vuoch familiari Iuanissii Vlatouchi qui portavit literas dicti Iuanissi ad dominatonem nostram”; “Prima pars est de donando sibi valutam yperperorum XXX prout videbitur dominus Rector et eius consilio” (1. 4. 1452), DAD, Consilium Rogatorum, XII, 266v.

¹⁰⁵ iscrpno sa pratećom literaturom, Невен Исаиловић, “О фамилијарима Хрвоја Вукчића Хрватињића у Сплиту (1403-1413)”, у: *Историјски часопис*, Београд 2009, 58, 126-127; Isti, “Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka”, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 311. Na sličan način autor je kneza Jurja Radivojevića kroz “familiaris” po pokazatelju iz 1385. prepoznao kao rodbinu kralja Tvrtka, zeta budućeg kralja Dabiše (člana kraljevske porodice), tumačeći familijar “bukvalno kao rodbinsku povezanost” i ističući da kroz čitavo stoljeće historiografija to ne primjećuje u sintagmi: “dominus comes Jurech Radyvoy, familiaris serenissimi domini regis Rassie et Bosne”, A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 47-49. Međutim, u originalnom pismu kralja Tvrtka kojim potražuje Svetodmitarski dohodak i mogoriš navodi se: “nobilem virum aule nostre familiarem Georgium” / племенитом човеку, слуги двора нашег, Ђурђу / Редакција издања и превода С. Ђирковић, Дејан Јечменица, “Пет писама краља

prenošenja djedovog imena na unuka po uzoru na Pavloviće i Petroviće u okviru istog ovog roda Radivojevići nije dobro postavljeno. Prijedlog je pomiješao imena i prezimena u postavci i nije potpun niti dovoljno precizno postavljen. Tako je Vukić prijedlog imena za sina Vuka Vukićevića iz 1433, umjesto da je to Vukić Vukić, onda bi teoretski njegov nasljednik po tom sistemu u četvrtoj generaciji trebao biti Vuk Vukićević (1452), a predstavnik pete generacije Vukić Vukić (1475). Ako bismo uzeli ovaj sistem za paralelu, onda bi bilo: Petar Pavlović – Pavle Petrović – Petar Pavlović – Pavle Petrović, odnosno, Vuk Vukićević – Vukić Vukić – Vuk Vukićević – Vukić Vukić. Dakle, u ovim sljedovima ne bi trebalo biti identifikacije Pavle Pavlović niti Vukić Vukićević.

Pored toga što prenošenje imena sa djeda na unuka među nasljednicima Vukića Radivojevića nema izvornu podlogu za takvu teorijsku postavku, kao što to spominjani Pavlovići – Petrovići imaju, istoj postavci smeta prezime Vlatković koje se navodi u identifikaciji Vukića Vlatkovića iz 1475. Prema ovom prijedlogu Vukićevo prezime Vlatković bi bilo “kolektivno” te bi se radilo o “pripadniku plemićkog roda Vlatković”,¹⁰⁶ što baš i nije tačno. Loza Vlatka Jurjevića i loza njegovog brata Pavla Jurjevića nisu isto. Tome se protivni upravo linija loze Pavla Jurjevića među kojima su izmjenjivi Pavlovići – Petrovići, a koje izvori izvjesno nisu kolektivno smatrali Vlatkovićima u tretiranom vremenu.¹⁰⁷

Ko je familijar Vuk? To je ista osoba koja je označena da je glasnik vojvode Ivaniša Vlatkovića koji je tražio oružje za svoga gospodara januara

Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу”, у: *Грађа о прошлости Босне*, Бања Лука 2008, 1, 62. Desetak godina kasnije Juraj Radivojević u službi kraljice Jelene nije od strane Dubrovčana prepoznavan kao familijar – “član kraljevske porodice”, nego samo kao poslanik: “de donando Jurech Radiuoeuich qui venit ambassiator pro parte regine Bossine” (18. 8. 1396), DAD, Reformationes, XXX, 90v. Razlog je jasan, on više nije bio na bosanskom dvoru. Pravo je pitanje je li onda uopće oženjen 1385. godine.

¹⁰⁶ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 253-254.

¹⁰⁷ Pretpostavlja se da se to desilo kada su izumrli potomci Vlatka Jurjevića, te da bi se to dešavalo u početku XVI stoljeća, С. Рудић, “Петар Павловић – војвода хумски и Крајине”, 50.

1456.¹⁰⁸ Nekad je označeno da je familijar, a nekad samo glasnik. Vuk je po svemu familijar, čovjek, sluga, glasnik, osoba od povjerenja vojvode Ivaniša Vlatkovića. Više je osoba koje se rjeđe spominju u dubrovačkoj građi kao familijari, a češće kao sluge, glasnici, poslanici ili zastupnici i taj se materijal ne bi mogao komparirati radi provjere rodbine.¹⁰⁹

U identifikaciji pete generacije u pokazateljima iz 1475. i 1483. nije dovoljno iskorišteno sve što je navedeno u prezentiranim izvorima i što se može pronaći u literaturi. Dokument iz februara 1475. u jednom dijelu odlučivanja spominje darivanje vojvode Vukića Vlatkovića tkaninama u vrijednosti od 25 perpera, a u drugom dijelu Vijeće umoljenih prosljeđuje knezu i Malom vijeću mogućnost dodjeljivanja građanstva vojvodi Vukiću Vlatkoviću na način kako se to činilo drugim Bošnjanima.¹¹⁰ Vojvoda iz loze Radivojevića

¹⁰⁸ “Prima pars est de dando libertate domino Rectori et suo Minori consilio respondendi Vucho nuncio voiuode Iuanis se excusando a petitione vaiuode pro armis ...” (16. 1. 1456), DAD, Consilium Rogatorum, XIV, 247v. Ovo je ista osoba kao i “familijar Vuk” iz 1452, ali je prošla razdvojeno, u A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 176, 291 i u registru 462.

¹⁰⁹ Izbor primjera iz serija *Diversa Cancellariae*, *Diversa Notariae* i *Lamenta de foris*: “Stanoe Jelščich, familiaris, nuncius et procurator serenissimi principis et domini domini Stephani Tuertchi Dei gratia regis Rascie, Bosne, Marittimarumque partium”; “Bositchus Berlich, nuntius et familiaris prefate domine Stanislave et dictorum eius filiorum Nicholich”; “Litera serenissimi domini Stephani Dabissa regis Bossine etc. ... per Radoslaum Semchouich, ipsius domini regis familiarem et nuncium spetialem cum ipsa litera destinatum”; “Voch, familiaris Pauli Vardich”; “Alesio de Dulcinio, familiari domini Zore de Boxa”; “Pribislauo Poqualich, familiarii Anche banize, relicte domini Volchi Volchičich bani”; “Dragissa et Martinus}, familiares, nuncii et procuratores domine Derothee”; “Stephanus et Thomas [prazan prostor] familiares et tanquam procuratores et procuratio nomine nobilis domine Derothee”; “Michagl Suchouich de Vranza et Petar Smilouich de Croatia, nuncii, familiares et seruitores domini Petri Balse Vladissalich, ducis sancti Sabe”; “Dragissam Dinizich et Pocraiaç filium suum et Vladislauum Purti, Radossaum Purti, Braichum Chernich, Braichum Parabutich, omnes ex familia seu curialibus dicti Draghisse”; “Ahmat Turchus, familiaris siue seruitor domini voiuode Esebeg”; E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1–3; E. Kurtović; A. Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, 1–2; E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I–L, 1370–1483)*, 1–3.

¹¹⁰ Sa strane: “Donum”. “Prima pars est de donando voyuode Vochich Vlatchouich”; “Secunda pars est iperperos 25 in pannis”; “Prima pars est de dando libertate domino Rectori et suo Minori consilio faciendi unam literas ciuilitatem voyuode Vuchich Vlatchouich eo modo quo fieri solet aliis Bsnsibus” (4. 2. 1475), DAD, Consilium Rogatorum, XXII, 167.

ne bi ponavljao primanje dubrovačkog građanstva jer su oni već bili dubrovački plemići. Opet, ovaj vojvoda bi primao tribut (provižium) od Dubrovčana kao i svi drugi u toj lozi. Na kraju, ko može biti “vojvoda” u ovom rodu uz živog vojvodu Ivaniša Vlatkovića? Spomenuti vojvoda Vukić Vlatković iz 1475. ne pripada lozi vlastele Radivojevići – Vlatkovići.

Ono čime se dodatno pokušavao osnažiti prijedlog da je vojvoda Vukić Vlatković po pokazatelju iz 1475. pripadnik loze Radivojevića – Vlatkovića dodatna je slabost prijedloga jer se u njemu prosopografska pogreška odrazila na historijsku kontekstualizaciju razmatranih aktera, njihovo djelovanje i uopće prikaz historije u datom momentu. To je pokazatelj iz februara 1483. Radi se o odluci o troškovima za darivanje vojvode Petra, vojvode Vukića i troškovima za jednog majmuna namijenjenog za (hercegovačkog sandžakbega) Ajasbega u ukupnoj vrijednosti od 55 perpera.¹¹¹ Prema prijedlogu autora to su bili rođaci “Vukić Vukićević i Petar Pavlović iz roda Vlatković”.¹¹² Ali nisu. Da jesu, Vukić iz pete generacije ovog porodičnog slijeda bio bi Vukić Vukić, a ne Vukić Vukićević, jer je prijedlog da je njegov otac Vuk iz 1452. Navedeni prijedlog je kroz svoje razumijevanje obrazlagao i pitanje veze loze Radivojevića – Vlatkovića s Osmanlijama, kroz društvo dvojice vojvoda sa sejmenom (?) Ajasbega, kao i druge opservacije o djelovanju dvojice vojvoda i rođaka.¹¹³ Tumačenje ne stoji jer u navedenom podatku ni vojvoda Petar ni vojvoda Vukić nisu vezani za rodoslovno stablo roda Radivojevići – Vlatkovići, pa sve navedeno treba zanemariti. To su vojvoda Petar Stepanović (1473–1486) i vojvoda Vukić Hrabren (1474–1496) koji su više puta spominjani u sličnim formulacijama,

¹¹¹ “Prima pars est de acceptando expensam factam per Minus consilium de yperperi circa 55 in donando voyuode Petharo et voyuode Vuchichio et unum symian Aiasbegho” (13. 2. 1483), DAD, Consilium Rogatorum, XXIV, 133 bisv. Majmuna kao poklon spominje i Иван Божић, “Херцеговачки санџак-бег Ајаз”, у: *Зборник Филозофског факултета*, Београд, 1948, 1, 75. Uporedi A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 254.

¹¹² A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 254.

¹¹³ Isto, 254, 269, 276, 396, 405, 415.

ali su one ostajale izvan autorova vidokruga.¹¹⁴ Oni su Vlasi Hrabreni i poznati su kroz više obrada Bogumila Hrabaka i Đure Tošića.¹¹⁵

Spajanje vojvode Vukića Vlatkovića iz 1457. i vojvoda Petra i vojvode Vukića u pokazatelju iz 1483. nema valjanu osnovu kroz prizmu prijedloga proširivanja rodoslovnog stabla roda Radivojevići – Vlatkovići, konkretno četvrte i pete generacije rodonačelnika porodice Vukića Radivojevića. Naprotiv, dokument koji spominje vojvodu Vukića Vlatkovića iz 1475. interesantan je po više osnova i očekivati je da će naći svoje mjesto u novim postavkama. Zasad se može konstatirati da je u pitanju “nepoznati bosanski vlastelin”...

Postavljena linija nasljednika humskog vojvode Vukića Radivojevića u četvrtoj i petoj generaciji kojom se željelo obogatiti rodoslovno stablo vlastele iz roda Radivojevići – Vlatkovići nije polučila pozitivne rezultate. Ponuđena izvorna podloga i literatura nisu u potpunosti iskorišteni. Nasljednici Vuka Vukićevića u muškoj liniji nisu zabilježeni kao učesnici sporazuma sa

¹¹⁴ “voyuode Petharo Stepanouich cum sua fraternitate” (23. 5. 1473), DAD, Consilium Rogatorum, XXII, 41; “voyuode Petharo Stepanouich et suis” (25. 5. 1473), isto, 42; “voyuode Petro Stepanouich et duobus qui sunt cum eo” (1. 7. 1473), isto, 51; “voyuode Pethar Stepanouich, Dobrie et Vocghich” (10. 5. 1474), isto, 114; “voyuode Petharo Stepanouich et Dobrie Raychouich” (5. 10. 1474), isto, 139; “voyuode Vochich Chrabrien” (18. 4. 1475), isto, 190; “voyuode Petharo et voyuode Vochich” (2. 8. 1475), isto, 225v; “voyuode Pethar et voyuode Vochich” (12. 8. 1477), isto, XXIII, 153; “voyuode Petharo et voyuode Vuchichio et unam symian Aiasbegho” (13. 2. 1483), isto, XXIV, 133 bisv; “voyuode Pethar et voyuode Vuchich de Dogni Vlasi” (17. 5. 1486), isto, XXV, 99; “Giuraghio Crabreno consaguineo voyuode Vochichi” (29. 5. 1489), Consilium Minus, XXIII, 207; “voiuode Vochichio” (1. 1. 1490), isto, 252; “Vochichio Crabren” (25. 5. 1491), isto, XXIV, 71v; “Giuraghio consaguineo voyuode Pethari” (25. 5. 1491), isto, 71v; “Vochichio Crabrien” (25. 5. 1491), Consilium Rogatorum, XXVI, 178; “Vochichio Crabren” (19. 1. 1493), isto, XXVII, 19; “voyuode Vochich” (9. 8. 1496), isto, 275v; “nepoti voiuode Vochichi de Dogni Vlasi” (23. 1. 1501), isto, XXVIII, 253v.

¹¹⁵ Богумил Храбак, “Прилог датовању херцеговачких стећака”, у: *Гласник Земаљског музеја*, Сарајево, 1953, 8, 325-328; Исти, “О херцеговачким влашким катунима према пословној књизи Дубровчанина Цивана Припчиновића”, у: *Гласник Земаљског музеја*, Сарајево, 1956, 11, 29-39; Ђуро Тошић, “Породица Милорадовић-Стјефановић из влашког рода Храбрена”, у: *Историјски записи*, Подгорица, 1998, LXXI/3-4, 93-106; Исти, “Прилог идентификовању и датовању стећака у источној Херцеговини”, у: *Историјски записи*, Подгорица, 1999, LXXII/1-2, 105-129; Исти, “Херцеговачка породица Милорадовић”, у: *Културна и духовна историја Херцеговине*, Београд, 2003, 277-300; Исти, “Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини”, у: *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, Београд, 2004, 4, 81-132.

Dubrovčanima 1452, što pokazuje da nisu ni postojali. U ovoj lozi nije bilo duplih vojvoda. Izneseni prijedlozi i pretpostavke nemaju osnova, a izvršene kontekstualizacije pretpostavljenih aktera nisu i ne mogu biti validne.

Odjevne kombinacije, tkanine i slatkiši?

Kada se spominju darivanja pojedinih članova roda Radivojevići (Vlatkovići), u knjizi je dat primjer jedne odluke Malog vijeća iz 1495. prema kojoj “Dubrovčani su darovali Ivaniševu kćerku Anicu odjevnim kombinacijama i slatkišima skromnije vrijednosti (10) perpera”.¹¹⁶ Međutim, “confectionibus et aromatibus” su slatkiši i začini, ne konfekcija.¹¹⁷ Slično je navedeno da je Katarini “odobren poklon u tkaninama i vosku” septembra 1439,¹¹⁸ ali se radi o slatkišima i vosku.¹¹⁹ Primjer poređenja je čuveno darivanje slatkišima predstavnika Crkve bosanske koji su poslali Sandalju Hraniću 1430. godine.¹²⁰ Esad Kurtović napravio je sličnu pogrešku označavajući da su Dubrovčani ovo izaslanstvo tada darovali slatkišima i tkaninama.¹²¹ Greške treba uočavati, isticati kao pogreške radi toga da se kao takve propituju i uočavaju, a time i manje ponavljaju.

Umjesto zaključka

Sagledavanje vlasteoskog roda Radivojevići podrazumijeva kretanje po vremenski dužoj, stoljetnoj liniji fragmentarnih izvora uglavnom neobjavljene građe na osnovu koje je otežano sastaviti sintezu u kraćem vremenskom

¹¹⁶ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 351.

¹¹⁷ “de donando domine Anize filie olim voyuode Iuanissi Vlatchouich in confectionibus et aromatibus yperperos decem” (4. 4. 1495), DAD, Consilium Minus, XXV, 130.

¹¹⁸ A. Zilić, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, 132.

¹¹⁹ “in confectionibus et cera” (2. 9. 1439), DAD, Consilium Minus, VIII, 86.

¹²⁰ Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Historijske monografije 2, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005, 162-163.

¹²¹ “confetti per honorar per suo amor lo died et gosti ... scatole de confetto; in confectionibus”, E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Historijske monografije 4, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 402.

periodu. Odvažan pristup dr. Adisa Zilića na tragu tog teškog zadatka prošao je na nekim mjestima sa posljedicama takvog konteksta, s iscrpnim istraživanjima i pionirskim pratećim neravninama. Ako bi se rekapituliralo, reklo bi se da su neravnine uočljive, da u ovdje pokrenutim epizodama ima površnog odnosa prema izvorima informacija, nedovoljno utemeljenih elaboracija i pretpostavljanja. U uobičajenom prikazu knjige na nekoliko stranica, uz pregled sadržaja, isticanje bogatstva ponuđenih izvora i dobrih rješenja, te konceptualno po postavci kojom je obogaćena historiografija, kada bi bila pridodata na odgovarajućem mjestu, u krajnjoj ocjeni knjige, i ova rekapitulacija, sa svega par redova, bila bi neobična i zahtijevala bi objašnjenje. Naime, teško je istaći da knjiga sa dobrim karakteristikama u nekim primjerima ima i takve, prije svega zanatske manjkavosti i očekivati da se to razumije u stručnim i širim čitalačkim krugovima. Izdvojeni primjeri djelimično su odraz izostanka adekvatne i ujednačene stručne pomoći, mentorske prije svega, u razvojnom putu od odbrane magisterija do realizacije knjige. To se dešava u sredinama gdje rade mlađi djelatnici koji poslije magisterija pa i doktorata nemaju očekivanu pomoć starijih kolega koji bi kao sagovornici i iskusni zanatski radnici podupirali njihova daljnja usavršavanja. Pojavnim aspektima sada to ne pomaže, ali u kretanju rukopisa do štampe morao je kvalitetnije da se iskaže završni stručni pristup kojim bi se prezentirane neravnine smanjile na najmanju moguću mjeru. U više uočenih situacija bila je dovoljna minimalna pomoć, ali je ona izostala od strane pažljivih čitača i u recenzentskom postupku kao posljednjoj “prepreci” u uspješnom izdanju svake knjige.

Ovdje prezentirano nije rezultat sistematičnosti u analizi knjige da bi se govorilo o izdvojenom i usmjerenom analiziranju, uzorku i egzaktnom pokazatelju cjeline ili njene ukupne kvalitete. Ne, to je ono što je po našem znanju skretalo pažnju u prvom čitanju. Pokrenute dileme, konkretna poređenja, nova čitanja, istraživanja i novi pokazatelji, iako na većem broju strana, sa pokrenutih manje od 15% od ukupnog fonda stranica knjige, ipak su i matematički samo djelić u odnosu na knjigu, sitni su prilozi razumijevanju pojedinih fragmenata i epizoda i kao takvi, bez obzira na njihovu djelimičnu

ekstremnu pojavnost i propitivanje, ipak nisu imali namjeru i nemaju pretenziju definiranja knjige. Ovo su polazišta i podrazumijevaju šire diskusione okvire sa više primjera, više propitivanja, percepcija, uočavanja vrlina, manjkavosti i potvrda prije davanja konačnih sudova. Uprkos navedenom, raznoliki angažmani mogu da izvedu drugačija polazišta, ali i da ovdje napisano pretvore u širu prosudbu o knjizi. Tako je sa polazištima jer napisano putuje i teško je znati kuda, uostalom kao i ovi napisani redovi.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

Consilium Minus,
Consilium Rogatorum,
Debita Notariae,
Diversa Cancellariae
Diversa Notariae
Lamenta de foris
Lamenti politici
Lettere di Levante
Reformationes
Testamenta Notariae

Objavljeni izvori

Codex diplomaticus Regni Bosnae, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2018.

Jorga, Nicola, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle, Volume II*, Paris: Ernest Leroux, 1899.

Isailović, Neven, “Zapisnici sa suđenja Mihailu Kabužiću”, u: *Miscellanea*, Beograd, 2008, 29, 7-29. (na ćir.)

- Ječmenica, Dejan, "Pet pisama kralja Tvrtka I Dubrovčanima o Svetodmitarskom dohotku i mogorišu", u: *Građa o prošlosti Bosne*, Banja Luka, 2008, 1, 53-74. (na ćir.)
- Kurtović, Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521), I/1–2*, Sarajevo: ANUBiH, 2017.
- Kurtović, Esad, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526), 1–3*, Sarajevo: Institut za historiju – JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019.
- Kurtović, Esad, *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada, Svezak IV, 1419–1422, Državni arhiv Dubrovnik)*, Sarajevo: Vlastito izdanje, 2020.
- Kurtović, Esad; Peco, Almir, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529), 1–2*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Historijski arhiv Sarajevo, 2021.
- Kurtović, Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I–L, 1370–1483), 1–3*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022.
- Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma, I/1*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1929. (na ćir.)

Literatura

Knjige

- Ćirković, Sima, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1964. (na ćir.)
- Ćošković, Pejo *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Historijske monografije 2, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.
- Dinić, Mihailo, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1967. (na ćir.)

- Fostikov, Aleksandra A. *Zanatstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd: Istorijski institut Beograd – Narodni muzej Požarevac, 2019. (na ćir.)
- Kurtović, Esad, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Historijske monografije 4, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- Kurtović, Esad, *Radosalići – primjer 'jednokratnih prezimena' srednjega vijeka*, Beograd: Istorijski institut, 2009. (na ćir.)
- Kurtović, Esad, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014.
- Manken, Irmgard, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1960. (na ćir.)
- Rešetar, Milan, *Dubrovačka numizmatika, I*, Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1924. (na ćir.)
- Roller, Dragan, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951.
- Rudić, Srđan, *Bosanska vlastela u XV veku*, Beograd – Banja Luka: Istorijski institut Beograd – Univerzitet Banja Luka, 2021, 57-58. (na ćir.)
- Tošić, Đuro, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987. (na ćir.)
- Tošić, Đuro, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd: Istorijski institut, 1998. (na ćir.)
- Vego, Marko, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo: Svjetlost, 1957.
- Vekarić, Nenad, *Vlastela grada Dubrovnika, Vlasteoski rodovi (A-L), 2*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2012.
- Voje, Ignacij, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1976.
- Voje, Ignacij, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003.
- Zilić, Adis, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, Historijske monografije 22, Sarajevo: Institut za historiju, 2021.

Članci

- Božić, Ivan, “Hercegovački sandžak-beg Ajaz”, u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, 1948, 1, 63-84. (na ćir.)
- Ćirković, Sima, “Proizvodnja, zanat i tehnika u Srbiji srednjeg veka”, u: Ćirković, Sima, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd: Equilibrium, 1997, 56-78. (na ćir.)
- Ćuk, Ruža, “Porodica Sojmirović iz Novog Brda u Dubrovniku”, u: *Istorijski glasnik*, Beograd, 1993, 1-2, 13-24. (na ćir.)
- Ćuk, Ruža, “Zalog”, u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd: Konowledge, 1999, 211. (na ćir.)
- Dinić, Mihailo, “Dubrovački tributi”, u: *Glas Srpske kraljevske akademije*, 1935, 168, 203-257. (na ćir.)
- Hrabak, Bogumil, “Prilog datovanju hercegovačkih stećaka”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1953, 8, 325-328. (na ćir.)
- Hrabak, Bogumil, “O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1956, 11, 29-39. (na ćir.)
- Isailović, Neven, “Mihailo Kabužić, dubrovački odmetnik – bosanski diplomata”, u: *Istorijski časopis*, Beograd, 2008, 56, 389-406. (na ćir.)
- Isailović, Neven, “O familijarima Hrvoja Vukčića Hrvatinića u Splitu (1403–1413)”, u: *Istorijski časopis*, Beograd, 2009, 58, 125-146. (na ćir.)
- Isailović, Neven, “Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka”, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 307-325.
- Isailović, Neven; Jakovljević, Aleksandar, “Neka razmatranja o Vlatkovićima, Krajini i Zaostrugu”, u: *Spomenica akademiku Đuri Tošiću*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2021, 139-177. (na ćir.)
- Kovačević-Kojić, Desanka, “O naselju Drijeva i njegovom položaju”, u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1976, 21–27, 29-36. (na ćir.)

- Kurtović, Esad, “Trebinjska vlastela Priljubovići”, u: *Istraživanja*, Mostar, 2021, 16, 13-27.
- Kurtović, Esad, “Prilozi prosopografiji Radivojevića – Jurjevića – Pavlovića – Petrovića”, u: *Spomenica akademiku Đuri Tošiću*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2021, 97-121. (na ćir.)
- Lučić, Josip, “Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV st.)”, *Anali*, Dubrovnik, 1966, 10–11, 135-164.
- Rudić, Srđan, “O potomcima vojvode Jurja (Đurđa) Radivojevića – prilog rodoslovu Vlatkovića”, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 233-241. (na ćir.)
- Rudić, Srđan, “Petar Pavlović – vojvoda humski i Krajine”, u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Beograd, 2012, 7, 49-60. (na ćir.)
- Rudić, Srđan, “Jelena – supruga kneza Pavla Petrovića”, u: *Inicijal*, Beograd, 2014, 2, 137-143. (na ćir.)
- Sivrić, Marijan, “Srednjovjekovna župa Gorska”, u: Anđelić, Pavao; Sivrić, Marijan; Anđelić, Tomislav, *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar: Ziral, 1999, 141-160.
- Tošić, Đuro, “Porodica Miloradović-Stjepanović iz vlaškog roda Hrabrena”, u: *Istorijski zapisi*, Podgorica, 1998, LXXI/3–4, 93-106. (na ćir.)
- Tošić, Đuro, “Prilog identifikovanju i datovanju stećaka u istočnoj Hercegovini”, u: *Istorijski zapisi*, Podgorica, 1999, LXXII/1–2, 105-129. (na ćir.)
- Tošić, Đuro, “Hercegovačka porodica Miloradović”, u: *Kulturna i duhovna istorija Hercegovine*, Beograd, 2003, 277-300. (na ćir.)
- Tošić, Đuro, “Prilog proučavanju Donjih Vlaha u istočnoj Hercegovini”, u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Beograd, 2004, 4, 81-132. (na ćir.)

FROM THE HISTORY OF THE RADIVOJEVIĆS – VLATKOVIĆS

Summary

The analysis conducted evaluates the proposed arguments in the book *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine* by Adis Zilić. The subject of consideration includes corrections to the assumptions regarding the price of bricks (tiles) and their purchase linked to the Radivojević lineage, the dynamics of seniority through the given episodes of the Radivojevićs relations with the Hrvatinićs, Kosačas, and the Bosnian ruler, a critical assessment of interpreted documents through the prism of names used and potential errors made by the scribe, the significance of Željezna Ploča, cross-border relations between the Radivojevićs and Ragusa (escape of subjects), Ivaniš Vlatković's request to Ragusa, Ivaniš Vlatković's presence at the celebration of St. Blaise's Day in Ragusa in 1456, and various business dealings of the Radivojevićs concerning Ragusa and its residents (requests, compensation, loans, borrowing, pledges, and trade). Through a comprehensive analysis of these premises, the proposed lineage of Vuk Vukićević is contradicted in the fourth and fifth generations, while new indicators specify the time of death of Duke Pavle Jurjević and resolve the identification of Prince Tomaš Nikolić in a document from 1448.

PRILOG POZNAVANJU PRILIKA U BOSANSKOM EJALETU ZA VRIJEME MAHMUDA HAMDI-PAŠE I DAVUD-PAŠE (1832–1835) PREMA OSMANSKIM DOKUMENTIMA

Amir Džinić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
amir.dzinic@iis.unsa.ba

Apstrakt: U ovom radu autor kroz dokumente osmanskog arhiva u Istanbulu donosi nove činjenice o periodu u kojem su Bosnom kao valije upravljali Mahmud Hamdi-paša i Davud-paša. Period njihove uprave usko je povezan sa slomom Pokreta za autonomiju koji je u bosanskohercegovačkoj literaturi detaljno obrađen. Stoga autor posebnu pažnju posvećuje prilikama u Bosanskom ejaletu koje su uslijedile nakon gušenja ustanka 1832. godine. Kroz upravu dvojice navedenih valija kao ključnih figura između centralnih osmanskih vlasti i pokrajinskih struktura Bosanskog ejaleta, oslikava se političko-društvena promjena nastala progonom Husein-kapetana Gradaševića. Rad ukazuje na postustaničku atmosferu u Bosanskom ejaletu, konstantnu finansijsku i ekonomsku krizu, sporadične incidente na granici s Austrijom i česte diplomatske note, izrazito nezadovoljstvo Krajišnika još iz perioda Dubičkog rata, pobune kapetana, posebno u Bosanskoj krajini, stalna trvenja i ubistva u područjima koja su pripala Kneževini Srbiji, učestale sultanove naredbe za provođenje reformi preko valija i drugih vjernih činovnika, koji su se našli ukliješteni između fermana i situacije na terenu, suočeni s činjenicama kako u Bosni nije tako lahko ukinuti ustaljeni sistem i provesti reforme kako je to učinjeno u drugim provincijama.

Ključne riječi: Osmanska država, Bosanski ejalet, Mahmud Hamdi-paša, Davud-paša, pobunjenici, pomilovanja, reforme

Abstract: In this paper, the author presents new facts regarding the period in which Bosnia was ruled by Mahmud Hamdi Pasha and Davud Pasha as valis through the documents of the Ottoman archive in Istanbul. The period of their administration is closely related to the collapse of the Movement for Autonomy, which is covered in detail in the literature of Bosnia and Herzegovina. Therefore, the author pays special attention to the circumstances in the Bosnian Eyalet that followed the suppression of the uprising in 1832. Through the administration of the two mentioned Valis as key figures between the central Ottoman authorities and the provincial structures of the Bosnian Eyalet, the political and social change caused by the persecution of Captain Husein Gradašćević is depicted. The paper points to the post-insurgency atmosphere in the Bosnian Eyalet, the constant financial and economic crisis, sporadic incidents on the border with Austria and frequent diplomatic notes, the marked dissatisfaction of the Krajina people from the period of the Dubica War, the rebellion of captains, especially in the Bosanska Krajina region, constant friction and murders in areas that belonged to the Principality of Serbia, the sultan's frequent orders to implement reforms through valis and other loyal officials who found themselves caught between a firman and the situation on the ground, faced with the facts that in Bosnia it is not so easy to abolish the established system and implement reforms as it was done in other provinces.

Keywords: Ottoman State, Bosnian Eyalet, Mahmud Hamdi Pasha, Davud Pasha, rebels, pardons, reforms

Uvodne napomene

Kako bi se razumjele političke, društvene, vojne i ekonomske prilike u Bosanskom ejaletu nakon gušenja Pokreta za autonomiju 1832. godine, u obzir se mora uzeti širi kontekst stanja u Osmanskoj državi, kao i utjecaji velikih sila na prilike u Osmanskoj državi i oko nje. Tu prvenstveno mislimo na egipatsku krizu 1831–1833. koja je prevaziđena zahvaljujući pomoći Ruskog carstva koja je u Istanbul poslala desantni korpus. Kriza je završena potpisivanjem Unkjar-iskelesijskog mirovnog ugovora koji je pokazao da Rusko carstvo ima različit odnos prema ustanicima u Osmanskoj državi zavisno od

primarno njihovog interesa.¹ To će se posebno vidjeti na primjeru Kneževine Srbije s kojom je Bosanski ejalet dijelio administrativnu liniju koja je odlukama *hatiserifa* korigovana nauštrb ejaleta. Prvi proces razgraničenja odvijao se tokom 1834. i 1835. godine i predstavlja burnu epizodu, kako između lokalnih vlasti obje administrativne jedinice, tako i na terenu između stanovništva, budući da je muslimansko stanovništvo moralo napustiti određena područja koja su do tada bila u sastavu Bosanskog ejaleta.

Na globalnoj političkoj sceni neophodno je naglasiti da je poslije Unkar-iskelesijskog ugovora 1833. Rusija u Minhovu Hradištu sklopila savez s Austrijskim carstvom. Sile su se dogovorile da održe Osmansku državu pod vladajućom dinastijom, uz saglasnost Rusije da u svim rusko-osmanskim spornim pitanjima prihvati posredovanje Austrije. Time je ipak istupanje Rusije u rješavanju Istočnog pitanja bilo ograničeno.² Na unutarnjem planu, Osmanska država je pokušavala provesti reforme, što se posebno teško odvijalo na prostoru Bosanskog ejaleta, gdje spahije nisu prihvatale ukidanje spahijskog reda i gubitak vojne vlasti. To će biti posebno vidljivo za vrijeme valijske uprave Mahmuda Hamdi-paše i Davud-paše, kada je država dopustila da navedeni red bude upisan u *redifu*³ kojoj je pristupio jedan dio, dok je ostatak spahija pokušavao zadržati stari sistem. Pobune ajana, kapetana i *muteselima*⁴ su, između ostalog, obilježile upravu dvojice spomenutih valija nakon Pokreta za autonomiju. Burna dešavanja u Bosanskom ejaletu i oko njega, vanjski čimbenici, kao i situacija u drugim

¹ Još od Kučuk-kajnardžijskog mira 1774. godine Rusija je imala pravo da na teritorijama Osmanske države formira svoje konzulate i vicekonzulate. Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856–1878)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1988, 17.

² Radoš Ljušić, *Istorija srpske državnosti. Knj. 2, Srbija i Crna gora: novovekovne srpske države*, Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak – Beseda – Društvo istoričara južnobačkog i sremskog okruga, 2001, 105.

³ *Redifa* (arap. *radif*, tur. *redif*) je rezervna osmanska vojska formirana 8. VII 1834. godine u vrijeme sultana Mahmuda II. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁴ *Muteselim* (arap. *mutasallim*) je pojam koji je označavao različite administrativne službenike. Pored funkcije privremenog upravnika sandžaka, prije tanzimata u Osmanskoj državi odnosio se i na službeno lice zaduženo za skupljanje poreza u ime valije i *mutesarifa* (namjesnika zaduženog za jedan sandžak). *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

pokrajinama unutar Osmanske države utjecali su na formulisanje politike centralnih osmanskih vlasti prema Bosanskom ejaletu, što je u konačnici obilježilo ovo postustaničko razdoblje bosanske povijesti.

Vrijeme uprave valije Mahmuda Hamdi-paše (5. VI 1832 – 24. VI 1833)

Gušenje Pokreta za autonomiju i dolazak osmanskog namjesnika Mahmuda Hamdi-paše⁵ u Sarajevo početkom juna 1832. godine zasigurno predstavlja poseban događaj u periodizaciji bosanskohercegovačke historiografije. Iz zahvalnice Mahmuda Hamdi-paše povodom imenovanja na poziciju valije Bosanskog ejaleta koja datira iz 13. II 1832. godine doznaje se da je do tada vršio dužnost *mutesarifa* u Trikali u današnjoj Grčkoj.⁶ To potvrđuje i molba Mahmuda Hamdi-paše da se *naibu*⁷ Jeniše-hira Ibrahimu Ethem-efendiji dodijeli titula *Musile-i Süleymaniyye*.⁸

Iako se kao datum dolaska i početka službene uprave Mahmud Hamdi-paše u Sarajevu navodi 5. VI 1832,⁹ na što ukazuje dio dostupne bosanskohercegovačke literature, za ovaj podatak ne nalazimo uporište. To je važno istaći jer potvrđuje da je Osmanska država i prije zvaničnog gušenja Pokreta za autonomiju imala svog valiju za Bosnu, iako on, iz ugla veoma malobrojne bosanskohercegovačke literature, u praktičnom smislu još nije bio obavljao dužnost sve do spomenutog datuma dolaska u Sarajevo. Međutim, analizom osmanskih dokumenta uočava se da se još

⁵ Nazivi pod kojima se susreće u dokumentima i literaturi: Mahmud Hamdi-paša, Kara Mahmud Amdi-paša, Kara Mahmudi Hamdi-paša, Mahmud Hamdi-paša iz Tirhale, Mahmud-paša Trhalać, u narodu poznat kao Kara Mahmud-paša. Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463–1878)*, Sarajevo: Connectum, 2006, 376.

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), İstanbul, Fond: A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 716, Dosya No. 34202.

⁷ *Naib* (arap. *nevîb*) u osmanskome pravosudnom sistemu označava kadijinog zamjenika i pomoćnika. U islamskim državama pojam se odnosio i na vladarevog, valijinog ili kadijinog zamjenika, predstavnika ili pomoćnika. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁸ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 463, Dosya No. 22758. *Musile-i Süleymaniyye* je prvo zvanje u Sulejmanije medresama u visokom obrazovanju Osmanske države.

⁹ Salih Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem – Gazi Husrev-begova biblioteka, 1999, 943.

u februaru 1832. godine jasno navodi titula *bosanskog valije*. O tome da je Hamdi-paša ranije bio imenovan i da je uzeo učešće u vojnim djelovanjima govori podatak da se već 4. V 1832. lično zaputio u Novi Pazar, gdje je objavio *bujruldiju*¹⁰ koja sadrži sigurnosne odredbe i druge stavke, a tiče se prisutne opasnosti u kadilucima.¹¹ Navedeno jasno potvrđuje i podatak da je Mahmud Hamdi-paša bio obaviješten da je vojska poduzela sigurnosne mjere u Skoplju i Vučitrnu te da su odredi vojske upućeni za Skoplje. Međutim, bosanskom valiji je dato na znanje da ne vrši daljnji pohod sve dok se ne obezbijede zalihe namirnica za jedan do dva mjeseca u Novom Pazaru.¹² Iz službenog akta o licitaciji njegovih nekretnina, čiji datum datira nakon njegovog dolaska u Bosnu, vidljivo je da je posjedovao veliku imovinu u Trikali. Svjestan društveno-političkih prilika u kojima je preuzeo valijsko mjesto, Mahmud Hamdi-paša se ustoličio u Sarajevu i nije namjeravao, poput drugih valija, upravljati iz Travnika.¹³ Kada je novi valija preuzeo vlast, u Bosanskom ejaletu su se snažno osjećale posljedice burnih zbivanja iz proljeća 1832. godine. O tome se više saznaje iz dopisa bivšeg bosanskog valije Ibrahim-paše upućenog *kapučehaji*,¹⁴ prema kojem su bosanski razbojnici, pored naziva *pobunjenici*, kako su terminološki imenovani u velikom broju osmanskih dokumenata, poraženi u kadiluku Vučitrn te su Bošnjaci koji su se okupili u Gnjilanima, nakon navedenih događaja, pretrpjeli ogromne gubitke i štete (6. III 1832).¹⁵ Nedugo potom, došlo je do presudnih borbi koje su okončane gušenjem Pokreta za autonomiju.¹⁶

¹⁰ *Bujruldija* (tur. *byuruldu*) je pojam koji u osmanskoj diplomatiji označava naredbe koje su upućivane s viših nivoa vlasti od strane državnih činovnika nižim strukturama uprave. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

¹¹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 439, Dosya No. 22224.

¹² BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 443, Dosya No. 22224.

¹³ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988, 173.

¹⁴ *Kapuĉehaja* (tur. *kapî kethüdasî*) označava dužnosnika zaduženog za državne poslove valije, vezira i beglerbega u Osmanskoj državi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

¹⁵ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 437, Dosya No. 22073.

¹⁶ Vidjeti više: Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1996, 311.

Iako su borbena djelovanja službeno bila završena, osmanski dokumenti govore o nezadovoljstvu, nemirima i sveukupnoj složenoj situaciji obilježenoj nastavkom previranja na prostoru Bosanskog ejaleta. U dokumentu koji datira od 15. V 1832. godine i koji je jasno naslovljen za *bosanskog valiju* Mahmuda Hamdi-pašu, sugeriše mu se da obrati pažnju na sigurnost Višegrada i njegovih naselja.¹⁷ To potvrđuje da su i istočni krajevi Bosanskog ejaleta bili pod kontrolom valije, dok su se istovremeno vodile borbe na području brda Vitez. Dokument bosanskog valije Mahmuda Hamdi-paše datiran na 30. V 1832. sadrži važnu informaciju o odluci velikog vezira da se Zvrnički sandžak pripoji Bosanskom ejaletu, što također potvrđuje da je funkciju valije Hamdi-paša obavljao i prije dolaska u Sarajevo.¹⁸ Nakon što su pobijedeni odredi bosanske vojske na čelu s Husein-kapetanom Gradaševićem, neutralizovanje tzv. *odmetnika* nastavljeno je i u ljetnim mjesecima 1832. godine, posebno na području između Novog Pazara i Sarajeva. Istovremeno, uočava se finansijsko-logistička kriza u Osmanskoj državi. Iz *tahrirata*, odnosno službenog dopisa/pisma rumelijskog valije i glavnog komandanta Mehmeda Rešid-paše (21. VI 1832) velikom veziru o ulasku bosanskog valije Mahmud-paše s vojnicima u Sarajevo, navodi se, između ostalog, da su osigurani bezbjednosni uslovi u kadilucima i da su *razbojnici* dezertirali. Rešid-paša je ovom prilikom obećao da će, u skladu s postojećom naredbom, on po svom dolasku u Bosnu, novcem od tamošnjeg miraza koji je ostao bez nasljednika pokriti troškove vojnih pohoda.¹⁹ Dakle, uspostavom osmanske vlasti, uprava je uvidjela da je postojao ogroman imetak, nekretnine i miraz koji su ostali bez nasljednika kao posljedica gušenja Pokreta za autonomiju. Međutim, pokazat će se da taj novac nije bio dovoljan te je jedan dio vojnika morao biti izmješten u drugo područje upravo zbog nemogućnosti isplate mjesečnih troškova iz državne riznice za vojnike koji su ostali u Bosni. Kako bi se taj problem riješio,

¹⁷ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 442, Dosya No. 22206.

¹⁸ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 423, Dosya No. 21795.

¹⁹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 346, Dosya No. 19726.

vijeće Osmanske države donijelo je odluku da se manji dio troškova reguliše posredstvom sandžakbegova, a drugi dio pokrije iz Bosne.²⁰

O tome da je problem finansiranja vojske u to vrijeme bio izrazito značajan govori i činjenica da su prihodi koji su uzeti iz dobara *mirije*²¹ u Gračaničkom kadiluku i drugim mjestima za vrijeme pobune i uprave Husein-kapetana prebačeni na državnu riznicu, odakle se njima raspolagalo u skladu sa sačinjenim defterom.²² S obzirom na veliku geografsku udaljenost, veoma zanimljiv se čini podatak da je egipatski valija Mehmed Alija-paša²³ u Egiptu također u to vrijeme pokrenuo ustanak s bosanskim pobunjenicima. Na to ukazuje službeni akt velikog vezira Rešida Mehmed-paše, koji se vratio u Istanbul ugušivši pobunu skadarskog Mustafa-paše, kojim obavještava sultana Mahmuda II da Mehmed Alija-paša nije bio zabrinut za stanje ratnih lađa zbog toga što je sklopljen savez Osmanske države s Englezima. Također, Rešid Mehmed-paša je obećao sultanu da će Mehmed Alija-paša sa svojim snagama koje su dovedene iz Bosne i Gega Albancima pretrpjeti štetu i u konačnici doživjeti poraz.²⁴ Međutim, izvori nam pokazuju da se dogodilo suprotno. Poznato je da je krajem 1832. godine sultan pretrpio poraz od egipatskog valije u Anadoliji kod Konje, što bosanskom valiji nije išlo u korist s obzirom na haotičnu političku situaciju u Bosanskom ejaletu. Centralne osmanske vlasti su zbog ranije uloge prilikom gušenja Pokreta za autonomiju računale na pomoć Ali-paše Rizvanbegovića,

²⁰ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 355, Dosya No. 19916.

²¹ *Mirija* (tur. *miri arazi*) je pojam koji je u Osmanskoj državi označavao zemljišne nekretnine u državnome vlasništvu s kojih se ubirao porez. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

²² BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 428, Dosya No. 21876.

²³ Osmanskoj državi je prijetila opasnost od njegovog vazala Mehmed-Alija Egipatskog, koji je bio svjestan svoje snage i, poslije bezuspješnog traženja Sirije, nadirao je prema Maloj Aziji, što je predstavljalo veliku opasnost za vlasti u Istanbulu. Stoga su centralne osmanske vlasti bile prinuđene tražiti trupe i iz evropskog dijela države. Pri tome su mnoge Osmanlije bile nezadovoljne vladavinom sultana Mahmuda II, što je išlo naruku Mehmed-Aliji. Zbog toga je 22. VII 1832. izdat carski ferman da bosanska vojska ide velikom veziru Rešid-paši u Plovdiv. Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Filozofski fakultet, 2001, 62.

²⁴ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 457, Dosya No. 13.

koji nije bio uzeo učešća u Bici kod Konje, nego je na bojno polje stigao poslije okončanja bitke u kojoj je veliki vezir Rešid-paša bio pobijeđen i zarobljen.²⁵ Bez obzira na ishod bitke, Ali-paša Rizvanbegović je svratio u Istanbul, gdje je bio dočekan s počastima. Kao nagradu za svoj rad i trud dobio je Hercegovinu kao posebnu administrativnu jedinicu odvojenu od Bosanskog ejaleta i vezirski čin 14. I 1833. godine.²⁶ Poslije ovog pohoda, valiju su u Bosanskom ejaletu čekala nova trvenja, koja su dovela do otvorenog neprijateljstva između Ali-paše Rizvanbegovića i Osman-bega, komandanta Mostara.²⁷

Da je zaista postojala veza između odmetnutih pokrajinskih vlasti i dužnosnika s prostora Rumelije potvrđuje veliki broj dokumenata o funkcioneru po imenu Hadži Nuh Ferid iz Đakovice. Kao uživatelj povjerenja valije Egipta Mehmeda Alija-paše, Nuh Ferid je došao u Beograd s ciljem da izazove nered. O njegovom dolasku i takvoj namjeri govori i dopis sjeničkog *naiba* za bosanskog valiju u kojem je kazano da je navedeni funkcioner dvadeset godina vršio dužnost kod bivšeg egipatskog valije Mehmeda Alija-paše te da sada za cilj ima izazivanje nereda. Iz obavijesti koju je sjenički *naib* kasnije poslao bosanskom valiji Mahmudu Hamdi-paši navedeno je da je Nuh Ferid uhvaćen i riječnim putem poslan u Istanbul. Ova informacija svjedoči o brznoj učinkovitosti lokalnih vlasti koja ništa nije prepuštala *slučaju*.²⁸

Posljednjeg dana mjeseca jula 1832. godine od velikog vezira Mehmeda Rešid-paše stigao je proglas o pomilovanju stanovnika Bosne u kojem je navedeno da se svim učesnicima nereda u Bosanskom ejaletu koji su se pokajali i zatražili oprost u cijelosti oprašta.²⁹ Razlozi zašto se s bosanskim pobunjenicima nisu obračunavali s uobičajenom strogošću, kao što je to bilo 1827. prilikom gušenja pobune janjičara u Sarajevu, leži u sveopćim prilikama u Osmanskoj državi, koje su bile vrlo teške, velikom utjecaju Rusije

²⁵ H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 63.

²⁶ Isto, 62.

²⁷ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 186.

²⁸ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 495, Dosya No. 24281.

²⁹ S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 945.

početkom treće decenije 19. stoljeća, sukobima s egipatskim namjesnikom Mehmedom Alija-pašom i njegovim nastojanjem za teritorijalno širenje. Pri tome je sultan bio suočen s vojnim gušenjem pobuna na području današnje Albanije i drugim provincijama, pored napora za ukidanjem Pokreta u Bosni.³⁰ Centralne osmanske vlasti bile su vrlo dobro informisane o tome da se jedan dio Bosanaca povinovao Husein-kapetanu, dok je drugi dio podržavao hercegovačkog *mutesarifa* Ali-pašu Rizvanbegovića, koji je doprinio gušenju ustanka i time ostvario svoj cilj, ali da su se izgredili i nepravilnosti i dalje nastavili, iako je svima dodijeljena amnestija.³¹ U takvim uslovima centralna osmanska vlast nastojala je intenzivnije provoditi politiku pridobijanja, što potvrđuje izvješće hercegovačkog *mutesarifa* Ali-paše Rizvanbegovića. Dokument govori o dopuštanju glavnim predvodnicima pokreta, osim Husein-kapetana Gradaševića, koji su se nalazili u Istanbulu, da se vrate u Bosnu s ciljem, kako je bilo navedeno, da se uspostavi red i sigurnost.³² Dakle, one strukture koje su u prethodnom razdoblju za državu predstavljale remetilački faktor, u novim okolnostima politikom pomilovanja težilo se pridobiti na svoju stranu, što svakako predstavlja odraz višestoljetne politike *istimaleta*.³³

U dokumentima s konca 1832. godine spominju se i druge teme povezane s ustanicima, Husein-kapetanom Gradaševićem i Pokretom. Prije nego što je Gradašević stigao u Istanbul, velikom veziru je poslan službeni dopis beogradskog *muhafiza*³⁴ Husein-paše u kojem govori o Husein-kapetanu (koji je bio prešao na austrijsku teritoriju s pristalicama Pokreta u Bosni) i o tome da je Anadolija prikladno područje za njegov budući boravak.³⁵ Također, iz dokumenta koji pripada beogradskom *muhafizu* Husein-paši, vidljivo je da su centralne osmanske vlasti odlučile oprostiti

³⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 173.

³¹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 421, Dosya No. 21715.

³² BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 421, Dosya No. 21718.

³³ Vidjeti više: Sedad Bešlija, *Istimâlet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

³⁴ *Muhafiz* (tur. *muhafiz*) je pojam koji je označavao zapovjednika tvrđave, garnizonskog vojnika, stražara ili čuvara. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

³⁵ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 495, Dosya No. 24281.

Husein-kapetanu i njegovom bratu Bekir-begu nakon njihove molbe o pomilovanju. Naredbom o oprost i amnestiji Husein-kapetana i njegovih pristalica, određeno je da njihovim nekretninama rukovodi upravnik zadužen za praćenje navedenih poslova. Iz predanog primjerka dokumenta o nekretninama pomilovanog Husein-kapetana i njegovih pomoćnika čiji je godišnji prihod bio prijavljen na 20.000 kuruša, uočava se da nije u pitanju navedeni iznos, nego da se radilo o sumi od 100.000 kuruša.³⁶ Poznato je da je na posjedima Husein-kapetana Gradašćevića bio zastupljen trećinski vid čiflučkih odnosa, a oruđa za proizvodnju i objekti su pripadali čifčijama, s tim da je država, nakon što je izvršila konfiskaciju njegovih posjeda, preuzela ulogu čifluk-sahibije.³⁷

Na drugoj strani, iako su centralne vlasti donijele odluku o pomilovanjima, teško da je to značilo i slobodan povratak u Bosnu ili apsolutni oprost za one kojima je istraga dokazala određenu odgovornost. Također, zbog umiješanosti u nered, pojedini stanovnici Sarajeva i okoline bili su prognani u Solun i, nakon što je utvrđeno da su vršili obmanu stanovnika u Bosni, bio im je zabranjen povratak u Bosanski ejalet.³⁸ Solun je u to vrijeme bio jedan od najvećih centara u koji su slani uhvaćeni bosanski pobunjenici. Međutim, veliki broj tih pobunjenika će biti naknadno pušten. Isto važi za povrat u domovinu pojedinih Bošnjaka koji su bili poslani u Anadoliju. To nije značilo da se osmanska vlast prema svima odnosila jednako. Kada je riječ o bosanskim komandantima Zvorničaninu Mahmud-paši, tuzlanskom kapetanu Mahmudu i Tešnjaku Hamza-begu, vlast ih je nastojala zadržati u Istanbulu ponajviše zbog mogućnosti ponovnog činjenja nereda svih oblika.³⁹

Dokument iz proljeća (11. III 1833) ukazuje na konačnu odluku centralnih vlasti da se Bošnjaci poslani u Anadoliju vrate u domovinu te da se

³⁶ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 441, Dosya No. 22182.

³⁷ Konfiskacija Husein-kapetanovih čifluka nije obuhvatila njegova mulkovna dobra i ne zna se kolika su bila. Ahmed Aličić, "Čifluci Husein-kapetana Gradašćevića", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1969, XIV–XV/1964–1965, 315.

³⁸ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 441, Dosya No. 22182.

³⁹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 428, Dosya No. 21871.

odustalo od oduzimanja imovine trojice kapetana koji su se nalazili u Bursi, budući da nije imala nikakvu vrijednost.⁴⁰ Kroz službene akte koje je Mahmud Hamdi-paša upućivao velikom veziru primjetno je njegovo zalaganje da se oslobode osobe koje su pod kaznom u Solunu, osim Bosanca Hadži Mejre, za što nisu navedeni posebni razlozi. Velikom veziru je također predložena molba da se Zvorničaninu Mahmud-paši i tuzlanskom kapetanu Mahmud-begu koji su držani u Istanbulu dopusti povratak u domovinu. Molba se također odnosi na pomilovanje Hasana, koji je bio Husein-kapetanov ćehaja, također prognan u Solun, kao i na njegove pisare Kasima i Ahmed-bega.⁴¹ U konačnici, Mahmud Hamdi-paša je u Sarajevu zadržao veći broj vođa iz posljednje bosanske pobune, među kojima su bili Mahmud-paša Fidahić iz Zvornika, derventski kapetan Mahmud-beg Tuzlić, Himza-beg Luković iz Banjaluke, dvojica braće Sirčić, maglajski kapetan, jajački kapetan i svi krajiški kapetani.⁴²

U dokumentu datiranom na 31. V 1833. ukazuje se na još jednu pojavu. Naime, navodi se da je u Bosnu bio poslan upravnik riznice s *tatarom*⁴³ za kojeg se smatralo da je u dosluhu s Husein-kapetanom (koji se tada nalazio u Vojnoj upravi u Istanbulu), pri čemu je postojala mogućnost ponovnog izbijanja nemira. Bilo je potrebno spriječiti povratak takvih ljudi i izvršiti njihovo hapšenje. U skladu s takvom namjerom vlasti, isti dan je izdata naredba o uzimanju nekretnina i drugih stvari od Husein-kapetana koji se nalazio u Istanbulu.⁴⁴ Ostaje nejasno da li je ova odluka donesena zbog bojazni da su lica koja su bila poslana u Bosnu još u vezi s Gradašćevićem, sumnje da je na taj način on još aktivan, ili su osmanske vlasti već odranije imale plan kada su u pitanju imovina i nekretnine Husein-kapetana Gradašćevića? Shodno takvoj odluci, Husein-kapetan je predao molbu za

⁴⁰ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 428, Dosya No. 21871.

⁴¹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 441, Dosya No. 22176.

⁴² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 187.

⁴³ *Tatar* (tur. *tatar*) je pojam koji je označavao državnog poštoonošu u Osmanskoj državi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁴⁴ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 441, Dosya No. 22176.

povrat konfiskovanih čifluka, koju osmanske vlasti nisu prihvatile, već su njegovoj porodici odredile neznatnu apanažu za izdržavanje.⁴⁵

Iz prepiski bosanskog valije Mahmuda Hamdi-paše, njegovog ćehaje i velikog vezira, pored planova vezanih za Rumelijski ejalet, navodi se da su pojedinci na širem području Rumelije podsticali neredne koji su se prelijevali i na Bosnu, pri čemu se naglašava da se ne dopusti uticaj skrivenih spletki te neophodnost da se pridošlim rukovodećim licima približi ideja služenja državi.⁴⁶ Jedan od vrlo važnih zadataka bosanskog valije Mahmuda Hamdi-paše bilo je reguliranje šerijatskog sudstva i hijerarhijske organizacije, pri čemu je odredio jednomjesečni rok kadijama kadiluka s ciljem regulisanja sistema sudske administracije. Također, Mahmud Hamdi-paša je za upravitelja *salyane mukate*⁴⁷ 14. VI 1832. godine imenovao Mehmeda Besim-efendiju, koji je do tada vršio dužnost u pisarnici. Bila je to značajna novost jer Bosanski ejalet, kao i neki drugi ejaleti u Osmanskoj državi, do tada nije plaćao *salyane*, odnosno godišnji porez koji se prikupljao i slao u Istanbul.⁴⁸ Valija je odlučno nastojao sprovesti i druge reforme, čemu su se posebno kapetani najviše opirali, iako su bili postavljeni za *muteselime*. Pored toga što je vršio regrutaciju za *nizam*,⁴⁹ Hamdi-paša je pojačao nadzor nad zakupcima bosanskih carina i drugih državnih dobara.⁵⁰

Kako je došlo do izdvajanja Hercegovačkog sandžaka iz Bosne i imenovanja Stočanina Ali-paše Rizvanbegovića, a zbog blizine kadiluka Novo-brdo i Vučitrn Bosni u čijoj su se nadležnosti nalazili, izdata je naredba da se međusobno osigura pomoć u pitanju komunikacije i administrativnih

⁴⁵ A. Aličić, "Čifluci Husein-kapetana Gradašćevića", 315.

⁴⁶ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 358, Dosya No. 20026.

⁴⁷ *Salyane* (tur. *salyane*) je godišnja isplata za pojedine dužnosnike u finansijskoj upravi Osmanske države koja se prikupljala posredstvom jednogodišnjeg poreza u nekim ejaletima. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁴⁸ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 123, Dosya No. 10104.

⁴⁹ *Nizam* (arap. *nizam*) je naziv za redovnu vojsku u Osmanskoj državi koja je formirana 1826. umjesto do tada janjičarskog reda. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁵⁰ Stojančević, Vladimir i dr., *Istorija srpskog naroda, knj. 5, T. 1, Od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878.*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1981, 233.

poslova između bosanskog valije Hamdi-paše i hercegovačkog *mutesarifa* Ali-paše Rizvanbegovića te se na taj način olakša provođenje poslova.⁵¹ Nedugo potom, bosanski valija Mahmud Hamdi-paša u jednom od svojih dopisa velikom veziru naveo je da će se ujediniti i prilagoditi svoje djelovanje s hercegovačkim *mutesarifom*⁵² Ali-pašom Rizvanbegovićem. U Sarajevu nisi bili zadovoljni upravom valije, stoga su Sarajlije 13. V 1833. uputile žalbu sultanu protiv valije, kojem su zamjerile što je regrutovao u vojsku veći broj mladića nego što su centralne osmanske vlasti odredile, a koji je inače bio dovoljan da se održi red i mir u Bosni.⁵³ Tome svjedoče neprestani nemiri, posebno u Bosanskoj krajini, gdje je uputio oko dvije stotine albanskih vojnika i lično se priključio tom pohodu sredinom juna 1833. godine. Međutim, ubrzo se morao vratiti u Sarajevo, budući da je sredinom istog mjeseca bio razriješen dužnosti u Bosanskom ejaletu. Okončanju funkcije valije doprinio je i sam odnos između Mahmuda Hamdi-paše i Bosanaca koji je bio na ivici krvne osvete, zbog čega paša ništa nije mogao učiniti bez vojske.⁵⁴ Na njegovo mjesto uskoro je imenovan Davud-paša kojeg je zastupao njegov *kapuće-haja* Sadik-paša dok novi valija nije stigao u Sarajevo.⁵⁵

Vrijeme uprave valije Davud-paše (24. VI 1833 – 13. VII 1835)

Prvog dana septembra 1833. godine Mahmud Hamdi-paša je napustio Sarajevo. Tim povodom uputio je službeni dopis velikom veziru (4. IX 1833), u kojem je naveo da se vratio u Rumeliju ostavljajući u emanet ejaletske poslove bivšem *muhafizu* Nikopola Sadik-paši povodom imenovanja bivšeg

⁵¹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 428, Dosya No. 21871.

⁵² Jedna od posljedica sloma Pokreta za autonomiju bila je izdvajanje Hercegovačkog sandžaka iz Bosanskog ejaleta u zaseban mutesarifluk 1833. godine koji je dat na upravljanje Ali-agi Rizvanbegoviću. Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983, 20.

⁵³ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 189.

⁵⁴ Fatma Sel Turhan, *Eski düzen adına: Osmanlı Bosna'sında İsyân, 1826–1836*, Istanbul: Küre yayınları, 2013, 170.

⁵⁵ Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, Sarajevo: Vlastita naklada, 1900, 148.

bagdaskog valije Davud-paše na čelo Bosanskog ejaleta.⁵⁶ Prije nego što je Davud-paša stigao u Sarajevo 27. XI 1833, svom *ćehaji* Mehmed Sadiku naredio je da izvrši popis cjelokupne hrane, ratne opreme, skladišta municije i svega ostalog u tvrđavama po sačinjenom i potpisanom defteru.⁵⁷ Imenovanjem za valiju Bosanskog ejaleta, izdata je naredba da novi valija preuzme odred vojnih zarobljenika koji su se nalazili u Vidinu, Trabzonu i Istanbulu i dovede ih u Bosnu.⁵⁸ Te prve obaveze novog valije ističu se i u naknadnom dopisu Davud-paše koja sadrži molbu za puštanje na slobodu onih koji su bili zarobljeni na Tersanama (Istanbul) i drugih osoba koje su bile iz različitih područja, a koje je vlast također amnestirala.⁵⁹

U dokumentima iz tog perioda spominje se i povrat u domovinu bosanskih begova, kao i drugih uglednih Bosanaca iz Istanbula. Očigledno je politika provođenja pomilovanja u periodu prethodnog valije nastavljena i u vrijeme Davud-paše, a država također ostaje i dalje nadležna za imovinu Husein-kapetana Gradašćevića. Zimski period u kojem je na novu poziciju došao Davud-paša bilo je odgovarajuće vrijeme za smirivanje prilika u Bosni. Jedna od prvih odluka bila je naredba o novačenju u svim kadilucima i provedba vježbi, kao i povrat imovine onima za koje je bilo utvrđeno da im je nasilno oduzeta.⁶⁰ U to vrijeme (12. XII 1833) zabilježen je slučaj da su jedan od trgovaca iz Vodine (Egejska Makedonija) Hadži Alikor i njegov brat iz različitih područja Rumelije u Sarajevo dovezli trgovačku robu i prodavali *na malo*, a ne *na veliko*. Ovakav način poslovanja uzrokovao je štetu lokalnom trgovačkom esnafu, pa je Davud-paša donio odredbu o zabrani prodaje *na malo*.⁶¹

Početak vezirovanja Davud-paše također je obilježen nastavkom burnih odnosa između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije. Bosanskohercegovačka

⁵⁶ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 433, Dosya No. 21971.

⁵⁷ S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 958.

⁵⁸ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 391, Dosya No. 20770.

⁵⁹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 428, Dosya No. 21879.

⁶⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 193.

⁶¹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 28, Dosya No. 1379.

historiografija bilježi veliki broj emisara, prije svega trgovaca i pravoslavnih sveštenika, koji su dolazili u Bosnu s ciljem podizanja pobuna kmetova protiv vlasti uz obećanja da će im u tome Kneževina Srbija pružiti podršku. Bosanski valija Davud-paša bio je veoma dobro informiran o ovom podsticanju ustanka u Bosni i o emisarima i njihovim namjerama obavještavao je bosanske spahije. U dokumentima se posebno ističe aktivnost popa Jovice Ilića iz Dervente koji je bio okupio nezadovoljnu raju i pokrenuo bunu. Najžešće borbe su se vodile 13. III 1834, kada su pobunjenici bili pobijeđeni pretrpjivši ogromne gubitke.⁶² Prema osmanskim dokumentima, ova dešavanja u derventskom kraju bila su povezana i potaknuta od strane kneza Miloša Obrenovića, kao i Austrijanaca.⁶³ Gračanički *muteselim* Ahmed-beg je u svom pismu bosanskom valiji (18. III 1834) potvrdio da je raja Derventskog kadiluka oštećena od strane muslimana, ali da je to posljedica prethodnog napada raje na muslimanska naselja, te je naglasio da navedena raja zbog počinjenih nedjela treba snositi kaznu. Smatrao je da krivicu ne trebaju snositi Bošnjaci te je neophodno da se smjesta poduzmu mjere kako raja više ne bi činila takva nedjela.⁶⁴ Pored toga, knez Miloš je potajno primao i skupljao kod sebe neke od njenih rukovodilaca i protestovao na osmanskome dvoru zbog navodnih zuluma i globa koji su, prema njegovom kazivanju, izazvali ustanak i nezadovoljstvo ne samo u Bosni već i u Kneževini Srbiji.⁶⁵

Očigledno je da izgredi i neredi u to vrijeme nisu bili nepoznanica, ali je vlast vodila računa da prilikom izvršenja kazni i poduzimanja potrebnih mjera nedužno stanovništvo ne pretrpi štetu.⁶⁶ To izričito naglašavanje, o čemu svjedoče osmanski dokumenti, jasan je pokazatelj državne politike centralnih osmanskih vlasti. Istovremeno, u proljeće 1834. godine zabilježen je veliki broj incidenata između Bošnjaka i Srba koji su prouzrokovani

⁶² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 205.

⁶³ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 428, Dosya No. 21878.

⁶⁴ BOA, Fond: HAT Hatt-ı Hümayun, Gömlek No. 21878G, Dosya No. 428.

⁶⁵ Vladimir Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije (1815–1839) rasprave i članci*, Beograd: Udruženje novinara Srbije, 1986, 276.

⁶⁶ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 427, Dosya No. 21867.

odlukama *hاتیšerifa*, posebno *trećeg hاتیšerifa* iz 1833. godine, kada je dat rok od pet godina za iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije. “Oslanjajući se na ranije utvrđenu kartu i liniju razgraničenja, Kneževina Srbija je pripojila šest nahija.”⁶⁷ Ta odredba je stvorila ozbiljnu krizu između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije, kako između vlasti, tako i na terenu između stanovništva. Uslijed prisilnog iseljavanja muslimanskog stanovništva s dijela područja Starog Vlaha, Jadra i Rađevine, koje je bilo ogorčeno na srpske vlasti zbog protjerivanja sa svojih ognjišta, došlo je do komplikacije odnosa.⁶⁸ Veliki broj osmanskih dokumenata svjedoči o izgredima poput onih koji su se dogodili između Srba i Višegrađana (muslimana) prilikom razgraničenja na području koje je pripalo Srbima, a oduzeto od Bosne. To je bilo posebno vidljivo prilikom postavljanja graničnih znakova, čemu se protivilo bošnjačko stanovništvo na području Višegrada i Priboja koje je posjedovalo imanja na drugoj obali Lima.⁶⁹ O ovom spornom pitanju vođeni su pregovori, pismena korespondencija i slati “povjerljivi ljudi” knezu Milošu, nakon čega je tek uslijedila popravka šteta koje su pričinili Višegrađani.⁷⁰ Slični neredi zabilježeni su i u drugim područjima pa je Davud-paša velikom veziru poslao posebnu molbu. Njoj je prethodio incident proistekao iz prepirke koja je nastala prilikom prodaje nekretnina stanovnika Sokola koji je pripao Srbima. Tom prilikom jedan od pripadnika srpskog naroda je ubijen. Uvidjevši da se incidenti postepeno razbuktavaju, uložen je trud da se obje strane smire te je od strane velikog vezira, uključujući i kneza Miloša, poslan dopis i akt koji sadrže upute za realizaciju tog cilja.⁷¹

⁶⁷ F. Sel Turhan, *Eski düzen adma*, 172.

⁶⁸ Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986, 303.

⁶⁹ Safet Bandžović, “Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti ka Bosanskom ejaletu (1804–1867)”, u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu, Zbornik radova sa Okruglog stola “150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu”, održanog u Bosanskom Šamcu 4. 7. 2012. godine*, glavni urednik Aladin Husić, Sarajevo: Orijentalni institut – Institut za istoriju, 2012, 34.

⁷⁰ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 428, Dosya No. 21878.

⁷¹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 1439, Dosya No. 59135.

Međutim, to nije urodilo plodom, budući da su incidenti nastavljeni i iduće, 1835. godine. Kako stanovništvo u selima Sokolske nahije nije htjelo napustiti svoja imanja i domove, srpske jedinice su poduzimale nasilne akcije kako bi natjerali stanovništvo da se iseli, a u tu svrhu su korišteni i topovi.⁷² U molbi (28. IV 1835) prvog u rangu *tezkire* Akif-efendije, koju je poslao Davud-paši, navodi se da je prilikom prodaje nekretnina u području naspram Zvornika, a koje je pripalo Srbima, za vrijeme svade ubijen jedan od pripadnika srpskog naroda. Zbog gnjeva njihovog stanovništva upućena je molba bosanskom valiji da se pošalje defterdar timara Mustafa-beg, čiji je dolazak bio od iznimnog značaja, i brigadir Kamil-beg radi otklanjanja problema te, nakon što se pročita pismo koje nije bilo zapečaćeno, da se preda Milošu.⁷³ Predviđeno iseljavanje muslimanskog stanovništva omogućilo je imućnijim Srbima da jeftino kupuju ili u zakup uzmu napuštena muslimanska imanja. Mnoga osmanska dokumenta govore o nastalim dešavanjima između Bošnjaka i Srba zbog problema administrativne linije. Nije manjkalo ni dopisa od strane kneza Miloša, što se može pratiti iz prepiske bosanskog valije Davud-paše i beogradskog muhafiza, a tiču se prelaska Bošnjaka na srpsku teritoriju i pričinjenu štetu, na što se knez Miloš učestalo žalio. Njegove molbe i žalbe nisu se odnosile samo na pogranična područja već su pritužbe dolazile i zbog lošeg upravljanja valije Ali-paše Rizvanbegovića nad rajom u Hercegovini.⁷⁴

U tom složenom, nehumanom procesu razgraničavanja najteže je teklo iseljavanje muslimanskog stanovništva nastanjenog na obalama rijeke Drine zbog toga što je u ovom području bilo malo spahija. Većinu stanovništva je činila muslimanska populacija koja je imala svoje zemljišne posjede i samostalno ih obrađivala i tako se još teže odlučivala na odlazak. Samo duž rijeke Drine muslimansko stanovništvo je bilo nastanjeno u 34 veća i 55

⁷² Politički program za iseljavanje muslimana dao je Miloš Obrenović, koji je stavljao do znanja da je njihov rok za iseljavanje istekao, naređujući da svakog “Turčina” koji bi se protivio iseljenju svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine. S. Bandžović, “Deosmanizacija Smederevskog sandžaka”, 34.

⁷³ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 1439, Dosya No. 59135.

⁷⁴ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 194, Dosya No. 9686.

manjih sela.⁷⁵ U konačnici, 1834. godine bilo je iseljeno sve muslimansko stanovništvo iz oduzetih krajeva, osim iz Sakra i Malog Zvornika, kao i sela u Sokolskoj nahiji. U unutrašnjosti Kneževine Srbije, osim u Užicu, Sokolu i spomenuta dva sela, kao i u gradovima na Savi i Dunavu, osmanske vlasti i muslimanskog stanovništva više nije bilo.⁷⁶

O teškoći procesa odlaska i napuštanja ognjišta od strane muslimanskog stanovništva svjedoče dva dopisa. Prvi je bio u rangu *tezkira*⁷⁷ Akif-efendije, upućen bosanskom valiji, u kojem je jasno potcrtana bojazan da će se zaoštriti sukobi i desiti ubistva između Bošnjaka i Srba ako se dva naselja koja se nalaze u slivu rijeke Drine naspram Zvorničke utvrde pripoje Kneževini Srbiji. Stoga je bilo važno da se srpski knez Miloš ubijedi da se odustane od tih namjera, a ako pak to ne učini, neophodno je bilo da ga se uvjeri da odgodi ovo pitanje.⁷⁸ Prema Rašid-begovim spisima koje je objavila *Srpska kraljevska akademija* 1894. godine, postojala je naredba “da se za jednu noć u blizini Sokola tajno skupe Srbe iz okoline Valjeva, Loznice, Šapca i Sokola, i s njima napadne turska sela, protera Turke sa ženama i decom na onu stranu Drine. U tom okršaju izgine mnogo Turaka, a od imanjanja i stvari učini se jagma. Građani grada Sokola, doznajući za to, ustanu na oružje i razbiju Srbe.”⁷⁹ Istovremeno, Kneževina Srbija je učvršćivala administrativnu liniju i postavljala straže. Do proljeća 1835. srpska strana je podigla 68 pograničnih karaula s 588 stražara. Najviše ih je bilo pored Drine, jer su smatrali da im najveća opasnost prijeti s područja Bosne zbog protjerivanja muslimanskog stanovništva.⁸⁰

Međutim, to nisu bili jedini nemiri koji su u to vrijeme potresali Bosanski ejalet. Izgrede su činili i svrgnuti kapetani koji nisu mogli prihvatiti

⁷⁵ S. Bandžović, “Deosmanizacija Smederevskog sandžaka”, 31.

⁷⁶ R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, 323.

⁷⁷ *Tezkira* (tur. *tezkiye*) je pojam koji, između ostalog, označava službeni dokument kojim se dokazuje dopuštenje za obavljanje neke dužnosti ili posla. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁷⁸ BOA, Fond: HAT Hatt-ı Hümayun Gömlek No. 59135F, Dosya No. 1439.

⁷⁹ Rašid-bej, *Rašid-beja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, Knjiga I, s turskog preveo D. S. Čohadžić, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1894, 40.

⁸⁰ R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, 265.

sultanovu odluku o ukidanju kapetanija jer su time gubili dotadašnju vlast i ekonomsku moć. Pored toga, valija je na *Divanu* u Sarajevu zahtijevao da se obavi regrutacija u cijelom Bosanskom ejaletu, iako nije imao dovoljno novca da isplati vojsku. Posebno su nemiri potresali Krajinu, u kojoj se dotada nalazio najveći broj kapetanija. Planom o ukidanju kapetanija, kapetani bi ostali bez *ulefe*,⁸¹ stoga je njihovo nezadovoljstvo raslo, iako su postojale solucije da zadrže svoje prihode prihvatanjem zvanja *muteselim*.⁸² Uprkos gušenju Pokreta za autonomiju, predviđene reforme koje su podrazumijevale, kako smo već naveli, i ukidanje kapetanija, vrlo teško su se provodile na prostoru Bosanskog ejaleta. Ovaj problem i pritisak koji su stvarali kapetani dosegao je takve razmjere da se valija osjećao nesigurnim u Sarajevu pa je početkom aprila 1834. godine prešao u Travnik. U dopisu Akif-efendije od 21. X 1834. godine navode se izjave izaslanika Austrijske države koji je posjetio Sarajevo. Zabilježene su uporne žalbe austrijskog konzula zbog napada nekih od bosanskih kapetana na Cetinsku utvrdu. Nakon toga, osmanske vlasti su odlučile da će se ovo pitanje ozbiljno razmotriti i donijeti zaključci, ali tek pošto se analiziraju dokumenti koje je izaslanik predao, a odnose se na konkretne slučajeve.⁸³

Iz detaljnog dopisa glavnog *teskeredžije*⁸⁴ Akif-efendije (21. X 1834) velikom veziru, pored podataka o stanovništvu Bosanskog ejaleta i kontakata s pojedinim pašama, navodi se da su obavljani razgovori o pitanju *časne* naredbe o potrebi upućivanja po jedne jedinice te o osiguravanju prihoda kojima će se pokriti troškovi rezervne vojske čije će se provođenje odgoditi.⁸⁵ Ovaj dopis svjedoči o brojnim poteškoćama uvođenja redifske vojske. Bilo je to pitanje od posebnog interesa valije Davud-paše koji je ulagao značajan trud u iznalaženje rješenja. Pored toga, valija se na terenu susretao i

⁸¹ *Ulefa* (tur. *ulüfe*, arap. *ulüfa*) plaća, dohodak, obično vojnička ili spahijska.

⁸² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 216.

⁸³ BOA, Fond: HAT Hatt-ı Hümayun, Gömlek No. 1312, Dosya No. 51043i.

⁸⁴ *Teskeredžija* (tur. *teskereci*) je naziv za službeno lice koje je izdavalo potvrdu o dopuštenju za obavljanje neke dužnosti ili posla. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁸⁵ BOA, Fond: HAT Hatt-ı Hümayun, Gömlek No. 1312, Dosya No. 51043E.

s drugim problemima. U svom službenom aktu upućenom velikom veziru navodi da je riješen problem konstantnih svađa i prepirki nastalih zbog pritiska vode koja se izljujevala na područje Rastika, a čiji je izvor bio u Dalmaciji, unutar austrijske teritorije, na granici s Hercegovačkim sandžakom Bosanskog ejaleta. Problem je riješen odlaskom Davud-paše u Ljubuški zajedno s glavnim *teskeredžijom* Akif-efendijom i brigadirom Kamil-begom i razgovorom s Austrijancima.⁸⁶ Iz naknadnog dopisa glavnog *teskeredžije* Akif-efendije bosanskom valiji Davud-paši od 31. X 1834. godine saznaje se još detalja o ovim razgovorima koji su na prikladan način na obostranu korist riješili problem vodnih resursa za područje Ljubuškog.⁸⁷ Nedugo potom, Davud-paša se, shodno odlukama i naredbama centralnih osmanskih vlasti, ponovo vratio pitanju jačanja redifске vojske, zbog čega je u Mostaru održan poseban sastanak. Na tom skupu okupili su se predstavnici bosanskog i hercegovačkog plemstva i nakon njega su bosanski valija i hercegovački *mutesarif* Ali-paša Rizvanbegović izdali *bujrudiju* za stanovništvo prema kojoj je traženo da se pokore sultanovoj naredbi i prikupi redifска vojska.⁸⁸ Tom prilikom akcenat je stavljen i na iznos dohodaka koji su isporučeni za troškove redifсke vojske koja je trebala biti zavedena u Bosni. O tome je Davud-paša razgovarao i s prvim u rangu *teskere* Akif-efendijom, sarajevskim nadzornikom Fazilom, čehajom Ahmedom i defterdarom timara Mustafa-begom. Čehaju velikog vezira izvijestio je o potrebi odlaska pojedinih osoba u Istanbul radi stjecanja znanja i vještina vezanih za pitanja količine konjice s timarom u ejaletu.⁸⁹

Valija ih je izvijestio da je stigao ferman iz Istanbula da se silom provedu reforme u Bosni i da se angažuju Albanci ako se Bosanci suprotstave i pokušaju ga protjerati. Takva odluka ponovo je potakla tenzije u Bosni.⁹⁰ U konačnici, samo dio bosanskih spahija je proveden u zaseban korpus pod

⁸⁶ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 1312, Dosya No. 51044.

⁸⁷ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 1311, Dosya No. 51042.

⁸⁸ H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 68.

⁸⁹ BOA, Fond A: {Bab-I Asafi, Gömlek No. 1311, Dosya No. 51040.

⁹⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 232.

nazivom *suvari redifa*, odnosno konjičku rezervu, čime je odloženo uki-danje timarskog sistema u Bosanskom ejaletu do Omer-paše Latasa 1851. godine.⁹¹ U takvim uslovima za valiju je bilo vrlo važno pitanje postavljanja adekvatnih funkcionera na određene pozicije. Tako je dotadašnji činovnik u zvanju *nakibulešrafa*⁹² Fadil-beg imenovan za generala rezervne vojske u Bosni zajedno s funkcijom banjalučkog kadije. To je učinjeno s ciljem da se izvrši utjecaj na banjalučkog *muteselima* Hafiz-efendiju i ojačaju navedene pozicije upošljavajući tako jednog čovjeka na obje *časne* dužnosti u Bosni.⁹³ Međutim, Ali-paša Rizvanbegović je objasnio Davud-paši zašto se zahtjevi centralnih osmanskih vlasti ne mogu provesti na području Hercegovine, ističući nezadovoljstvo muslimana i težak položaja Hercegovine prema susjednim državama.⁹⁴

Pobune u Krajini nisu prestajale ni u narednom periodu. Pri tome su stanovnici pograničnih kapetanija⁹⁵ posebno naglašavali pravo bosanske strane na utvrdu Cetingrad, koja je bila izgubljena u Dubičkom ratu. Austrijska strana nije ostala nijema na takvu situaciju, što je vidljivo iz izvještaja bosanskog valije upućenog centralnim vlastima Osmanske države, u kojem je navedeno da je od strane gračaničkog *muteselima* Ahmed-bega upravi dostavljen i predöčen dokument o mobilizaciji Austrijanaca i dokazi

⁹¹ A. S. Alićić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 21.

⁹² *Nakibulešraf* (tur. *nakibüleşraf*) je pojam koji je označavao odgovorno lice u upravi koja se bavila očuvanjem i proučavanjem porodične geneze poslanika Muhameda a.s. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

⁹³ BOA, Fond A: {Bab-I Asafl, Gömlek No. 22123, Dosya No. 439.

⁹⁴ H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, 69.

⁹⁵ U Bosanskom ejaletu 1829. godine je bilo ukupno 39 kapetanija. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980, 15. U 39 kapetanija bilo je oko 24.000 vojnika na čijem čelu su bili kapetani čija je funkcija prelazila s oca na sina. U drugoj deceniji 19. stoljeća bilo je oko 70.000 janjičara u 19 gradova s centrom u Sarajevu, gdje su u janjičarski odžak bili upisani skoro sve zanatlije i trgovci. Ako se doda i broj spahija kojih je početkom 19. stoljeća bilo između 15.000 i 20.000, vidljivo je da su bosanski Muslimani u prvoj polovini 19. stoljeća uglavnom živjeli vojničkim i poluvojničkim životom. Ibrahim Tepić, "Položaj Bosne i Hercegovine u Osmanskom carstvu u vrijeme provođenja tanzimatskih reformi", u: Lovrenović, Dubravko i dr., *Istina o Bosni i Hercegovini: Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Altermedia – Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, 1991, 43.

o pokretljivosti i gomilanju velikog broja vojnika u krajištima.⁹⁶ U službenom aktu koji je poslao austrijski general baron Do Oldaš (17. VI 1835) bosanskom valiji Davud-paši navodi se da je održao sastanak s dužnosnicima po imenu Omer-efendija i Mehmed-beg koji su poslani u Raštelicu na granici kako bi se razgovaralo o incidentima. Međutim, istaknuto je da se nije mogla postići saglasna odluka. Potom je Davud-paša izvijestio centralne osmanske vlasti da su austrijski vojnici bili upućeni na utvrdu u Kulen-Vakufu (*Cisr-i Kebir Kalesi*) kako bi se ispitala novonastala situacija i da se ona ne bi ponovila, poslani su ljudi od povjerenja, kao i vojni predvodnici ejaleta s licima iz uprave te su navedena dešavanja predočena austrijskim generalima koji su se nalazili u Gospiću i Zagrebu.⁹⁷

Već krajem aprila 1835. godine javile su se naznake o zamjeni bosanskog valije Davud-paše i informacije da će biti prikladno da se na njegovo mjesto imenuje beogradski *muhafiz* Vedžihi-paša. Davud-paša se tako trebao povući u Istanbul uz određenu naknadu shodno zvanju i počastima i u skladu s njegovim godinama.⁹⁸ Centralne osmanske vlasti je zabrinjavalo to što ovaj valija nije uspio u Bosanskom ejaletu provesti reforme koje su uspješno realizirane u drugim ejaletima. Shodno tome, valija je razriješen dužnosti 13. VIII 1835, a na položaj novog valije imenovan je upravo bivši *muhafiz* Beograda Mehmed Salih Vedžihi-paša.⁹⁹

Zaključak

Dužnost bosanskog valije Mahmud Hamdi-paša je preuzeo u odlučujućim momentima za Osmansku državu koja je uložila velike napore da uguši Pokret za autonomiju u Bosanskom ejaletu. Funkciju valije je obavljao u vrijeme koje je obilježeno društveno-političkim previranjima, hvatanjem odbjeglih pobunjenika, kao i njihovim pomilovanjem, čime se nastojala

⁹⁶ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 1204, Dosya No. 47272.

⁹⁷ BOA, Fond A: {Bab-I Asafî, Gömlek No. 1203, Dosya No. 47263.

⁹⁸ BOA, Fond: HAT Hatt-ı Hümayun, Gömlek No. 22123A, Dosya No. 439.

⁹⁹ S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 963.

smiriti situacija i ponovno uspostaviti mir. Razlozi za politiku pomilovanja leže u sveopćim prilikama u Osmanskoj državi, što je uticalo na to da se s bosanskim pobunjenicima nije obračunavalo s uobičajenom strogošću kao što je to bilo prilikom gušenja pobune janjičara u Sarajevu. Međutim, proklamovanjem reformi i nastojanjem da se one provedu od strane centralnih osmanskih vlasti, nezadovoljstvo društveno-vojnih slojeva i dalje je jačalo. Pored toga, finansijsko-logistička kriza u Osmanskoj državi dodatno je usložnila ionako već tešku situaciju. Tome svjedoče dokumenti koji govore o nemogućnosti isplate mjesečnih troškova iz državne riznice za vojnike koji su ostali u Bosni. Istovremeno, valija je odlučno nastojao sprovesti reforme, čemu su se kapetani najviše opirali, iako su bili postavljani za *muteselime*. Pored toga što je vršio regrutaciju za *nizam*, postavljao je nadzor nad zakupcima bosanskih carina i drugih državnih dobara. U Sarajevu nisu bili zadovoljni upravom valije, stoga su Sarajlije uputile žalbu sultanu protiv valije, kojem su zamjerile što je regrutovao u vojsku veći broj mladića nego što su centralne osmanske vlasti odredile, a koji je inače bio dovoljan da se održi red i mir u Bosanskom ejaletu. To je izazivalo neprestane nemire, posebno u Bosanskoj krajini. Razrješenjem dužnosti, na njegovo mjesto je imenovan Davud-paša, kojeg je zastupao njegov *kapuće-haja* Sadik-paša dok novi valija nije stigao u Sarajevo. Zimski period je išao na ruku Davud-paši, budući da se trudio smiriti prilike u Bosni. Naredio je da se izvrši novačenje u svim kadilucima i provedu vježbe te da se vrati imovina onima kojima je nasilno oduzeta. Davud-paša je dužnost valije obavljao u vrijeme burnih odnosa između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije, kada se javlja problem razgraničenja između dvije administrativne jedinice Osmanske države. Posebno su zategnuti odnosi bili prilikom iseljavanja muslimanskog stanovništva iz područja koja su pripala Kneževini Srbiji, što je stvorilo ozbiljnu krizu koju je, između ostalog, morao rješavati i Davud-paša. Međutim, to nisu bili jedini nemiri koji su potresali Bosanski ejalet. Izgrede su i dalje činili svrgnuti kapetani, koji nisu mogli prihvatiti sultanovu odluku o ukidanju kapetanija. Posebno su nemiri potresali Krajinu, u kojoj se nalazio najveći broj kapetanija. Pitanje ukidanja kapetanija

doseglo je takve razmjere da se valija osjećao nesigurnim u Sarajevu pa je prešao u Travnik. Pobune u Krajini nisu prestajale, a stanovnici pograničnih kapetanija naglašavali su pravo bosanske strane na utvrdu Cetingrad koja je izgubljena u Dubičkom ratu, što je vodilo zategnutim odnosima s Austrijom. Istovremeno, valija je zahtijevao da se obavi regrutacija u cijelom Bosanskom ejaletu, iako je bio svjestan da ne postoje dovoljna novčana sredstva da se ova vojska isplati. Centralne osmanske vlasti bile su ozbiljno zabrinute stanjem u Bosanskom ejaletu i nezadovoljne neuspjehom valije da provede reforme koje su već bile zaživjele u drugim osmanskim ejaletima, što je rezultiralo razrješenjem dužnosti Davud-paše. Za novog valiju Bosanskog ejaleta imenovan je bivši *muhafiz* Beograda Mehmed Salih Vedžihi-paša, u čijem je periodu došlo do konačnog ukidanja kapetanija, što predstavlja jednu od neposrednih posljedica poraza Husein-kapetana Gradaševića. Pored toga, krupnija posljedica poraza bila je i izdvajanje Hercegovačkog sandžaka 1833. godine iz Bosanskog ejaleta i formiranje zasebnog *mutesarrifluka*. Iako je ukidanje timarskog sistema započelo 1834. godine, samo je dio spahija proveden u konjičku rezervu (*suvari redifa*), čime je praktično pitanje ukidanja timarskog sistema u Bosanskom ejaletu odloženo do Omer-paše Latasa 1851. godine, čijim su dolaskom nastali prijelomni događaji na tlu Bosanskog ejaleta.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA), Republika Turska

Fond: A: {Bab-I Asafî

Fond: HAT Hatt-ı Hümayun

Objavljeni izvori

Rašid-bej, *Rašid-beja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, Knjiga I, s turskog preveo D. S. Čohadžić, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1894.

TDV İslâm Ansiklopedisi, dostupno na: <https://islamansiklopedisi.org.tr/>.

Literatura

Knjige

Aličić, Ahmed S. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.

Aličić, Ahmed S. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Bašagić-Redžepašić, Safet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, Sarajevo: Vlastita naklada, 1900.

Bešlija, Sedad, *Istimâlet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

Bišćević, Vedad, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878)*, Sarajevo: Connectum, 2006.

Hadžihuseinović, Salih Muvekkit, *Povijest Bosne*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem – Gazi Husrev-begova biblioteka, 1999.

Kapidžić, Hamdija, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Filozofski fakultet, 2001.

Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.

Ljušić, Radoš, *Istorija srpske državnosti. Knj. 2, Srbija i Crna gora: novovekovne srpske države*, Novi Sad: Srpska akademija nauka i umjetnosti, Ogranak – Beseda – Društvo istoričara južnobačkog i sremskog okruga, 2001.

- Ljušić, Radoš, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.
- Stojančević, Vladimir, *Država i društvo obnovljene Srbije (1815–1839) rasprave i članci*, Beograd: Udruženje novinara Srbije, 1986.
- Stojančević, Vladimir i dr., *Istorija srpskog naroda, knj. 5, T. 1, Od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878*, Beograd: Srpska književna zadruha, 1981.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988.
- Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856–1878)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1988.
- Turhan Sel, Fatma, *Eski düzen adına: Osmanlı Bosna'sında İsyân, 1826–1836*, Istanbul: Küre yayınları, 2013.

Članci

- Aličić, Ahmed, “Čifluci Husein-kapetana Gradaševića”, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1969, XIV–XV/1964–1965, 311–328.
- Bandžović, Safet, “Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti ka Bosanskom ejaletu (1804–1867)”, u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu, Zbornik radova sa Okruglog stola “150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu”, održanog u Bosanskom Šamcu 4. 7. 2012. godine*, glavni urednik Aladin Husić, Sarajevo: Orijentalni institut – Institut za istoriju, 2012, 15–55.
- Tepić, Ibrahim, “Položaj Bosne i Hercegovine u Osmanskom carstvu u vrijeme provođenja tanzimatskih reformi”, u: Lovrenović, Dubravko i dr. *Istina o Bosni i Hercegovini: Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Altermedia – Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, 1991, 43–50.

CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING THE CONDITIONS IN THE BOSNIAN EYALET DURING THE TIME OF MAHMUD HAMDİ PASHA AND DAVUD PASHA (1832–1835) ACCORDING TO OTTOMAN DOCUMENTS

Summary

Mahmud Hamdi Pasha assumed the post of Bosnian Vali at a decisive moment for the Ottoman state, which made great efforts to suppress the Movement for Autonomy in the Bosnian Eyalet. He served as the Vali at a time marked by socio-political turmoil, the capture of fugitive rebels as well as their pardons in an effort to calm the situation and restore peace. The reasons for the amnesty policy lie in the general circumstances in the Ottoman state, which had the effect that the Bosnian rebels were not dealt with the usual severity, as was the case during the suppression of the Janissary rebellion in Sarajevo. However, with the proclamation of reforms and efforts to implement them by the central Ottoman authorities, the dissatisfaction of the socio-military strata continued to grow. In addition, the financial and logistical crisis in the Ottoman state further complicated the already difficult situation. This is evidenced by documents that talk about the impossibility of paying monthly expenses from the state treasury for the soldiers who remained in Bosnia. At the same time, the Vali resolutely tried to implement reforms, which the captains resisted the most even though they were appointed as Muteselims. In addition to recruiting for the Nizam, he supervised the tenants of Bosnian customs and other state assets. In Sarajevo, they were not satisfied with the administration of the Vali, so the people of Sarajevo sent a complaint to the sultan against the Vali, whom they resented for recruiting a larger number of young men into the army than the central Ottoman authorities determined, which was otherwise sufficient to maintain order and peace in the Bosnian Eyalet. This caused constant unrest, especially in the Bosanska Krajina region.

With the dismissal of his duties, Davud Pasha was appointed in his place, who was represented by his Kapuchehaja Sadik Pasha until the new Vali arrived in Sarajevo. The winter period was in Davud Pasha's hands since he was trying to calm down the situation in Bosnia. He ordered that recruitment be carried out in all kadiluks and that exercises be carried out, and that property be returned to those who were forcibly taken from it. Davud Pasha held the office of Vali at a time of turbulent relations between the Bosnian Eyalet and the Principality of Serbia, when the problem of demarcation between the two administrative units of the Ottoman state arose. Relations were particularly strained during the emigration of the Muslim population from the Principality of Serbia, which created a serious crisis that Davud Pasha had to deal with, among other things. However, these were not the only riots that shook the Bosnian Eyalet. Deposed captains continued to incite riots refusing to accept the Sultan's decision to abolish the captaincy. The riots especially shook the countryside where the largest number of captaincy houses were located. The issue of abolishing the captaincies escalated to the point that the Vali felt unsafe in Sarajevo and moved to Travnik. Rebellions in the Krajina did not stop, and the inhabitants of the border captaincies emphasized the Bosnian side's right to the Cetinograd fortress, which was lost in the Dubica War, which led to strained relations with Austria. At the same time, the Vali demanded that recruitment be carried out in the entire Bosnian Eyalet, even though he was aware that there were not enough funds to pay for this army. The central Ottoman authorities were seriously concerned about the situation in the Bosnian Eyalet and were dissatisfied with the failure of the Vali to implement the reforms that had already taken root in other Ottoman eyalets, which resulted in the dismissal of Davud Pasha. The former Muhafiz of Belgrade, Mehmed Salih Vedžihi Pasha, was appointed as the new Vali of the Bosnian Eyalet, during his period the captaincies were finally abolished, which is one of the immediate consequences of the defeat of Captain Husein Gradašćević. In addition, a major consequence of the defeat was the separation of the Herzegovinian Sanjak from the Bosnian Eyalet in

1833 and the formation of a separate mutasarrifluk. Although the abolition of the timar system began in 1834, only a portion of the spahis was transferred to the cavalry reserve (*suvari redifa*), which practically postponed the abolition of the timar system in the Bosnian Eyalet until Omer Pasha Latas in 1851, whose arrival led to groundbreaking events on the soil of the Bosnian Eyalet.

BORDERS AND CONTAGION. OTTOMAN ADMINISTRATION OF BOSNIA BETWEEN BORDER REINFORCEMENT AND HEALTH PROTECTION (1866–1867)

Giorgio Ennas
Franklin University Switzerland
gennas@fus.edu

Abstract: This paper aims to highlight the role played and the measures taken by the administration of the Ottoman *Vâli* Topal Osman Pasha during the cholera waves of 1866 and 1867 in the *vilâyet-i Bosna*. Through the study of Swiss, Ottoman, Italian, and French documents, the paper analyses the strategy and the nature of the sanitary measures taken by the imperial provincial administration and their use in border disputes between Austro-Hungarian Dalmatia, Ottoman Bosnia, and Montenegro. In this way, it will be possible to answer the following questions: What was the role of the Governor General Osman Pasha in the development and imposition of sanitary measures against the epidemics of 1866-7? Were they based only on medical knowledge or on the defence of local social and economic interests as well? And, finally, did these measures contribute in any way to the strengthening of the political-sanitary borders between Bosnia, Dalmatia, and Montenegro?

Keywords: Sanitary Cordon, Borders, Quarantines, Bosnia, Cholera, Ottoman Empire

Apstrakt: Cilj ovog rada je da istakne ulogu i mjere koje je poduzela uprava osmanskog valije Topal Osman-paše tokom talasa kolere 1866. i 1867. godine u Bosanskom vilajetu. Kroz proučavanje švicarskih, osmanskih, italijanskih i francuskih dokumenata, u radu se analizira strategija i karakter

sanitarnih mjera carske provincijske administracije i njihova primjena u graničnim sporovima između Austro-Ugarske Dalmacije, Osmanske Bosne i Crne Gore. Na taj način će se moći odgovoriti na sljedeća pitanja: Kakva je bila uloga guvernera generala Osman-paše u razvoju i uvođenju sanitarnih mjera protiv epidemija 1866–1867? Da li su se zasnivale samo na medicinskom znanju ili na odbrani lokalnih društvenih i ekonomskih interesa? I konačno, da li su ove mjere na bilo koji način doprinijele jačanju političko-sanitarnih granica između Bosne, Dalmacije i Crne Gore?

Ključne riječi: Sanitarni kordon, granice, karantena, Bosna, kolera, Osmansko Carstvo

Introduction

‘Only the fear of incurring a severe reprimand from the consular corps invited by the Pasha to concede to the examination and adoption of these hygiene measures held them back and prevented them from completely abstaining from attending the committee meetings where they only seemed to attend under duress. There was no goodwill, energy or dedication to public service among them, and no good results to be expected.’¹

The history of Bosnia-Herzegovina has long attracted the attention of historians, both as part of the history of Yugoslavia,² and as an autonomous national entity as well.³ In the past few years, this area of study has received renewed interest, due to its geographical location and nature as a complex society. This area is of immense interest to scholars due to its peculiar geographical position between the countries of continental, Mediterranean, and Balkan Europe, between different imperial and national administrations, as well as its past as an Islamic “frontier society”.⁴ The history of the

¹ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (in further text: CADN), Nantes, Fond: FRMAEE 623 PO/1/2 (in further text: FRMAEE 623 PO/1/2), volume (in further text vol.) 2, dispatch (in further text: d.) 32, the consul general, Alphonse Rousseau, to the direction of consuls and commercial affairs, 24 September 1866, Sarajevo, 178-179. The author is responsible for the translation of the reported documents from French and Italian into English.

² Stephen Clissold (ed.), *A Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

³ Noel Malcolm, *Storia della Bosnia. Dalle origini ai giorni nostri*, Milano: Bompiani, 2000.

⁴ Michael R. Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Leiden: Brill, 1997; Fatma S. Turhan, *The Ottoman Empire and the Bosnian Uprising. Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century*, London-New York: I.B. Tauris, 2014.

formation of Bosnian-Herzegovinian national-borders during the so-called Eastern Question, their nature of political and cultural boundaries between Europe and the Balkans,⁵ and their reinforcement through the imposition of quarantines and sanitary measures between the eighteenth and the nineteenth century, are topics that have been little investigated in existing historiography and, yet, present very promising avenues of research in the field of border and migration studies.⁶

After the Ottoman conquest, which occurred between 1386 and 1463, Bosnia and Herzegovina was administratively re-ordered and included within the Ottoman *memâlik-i mahrûse* (lit. the Ottoman well-protected domains).⁷ For centuries the *eyâlet-i Bosna* and its provincial society contributed in various ways to the prosperity of the Empire, for example through the *devşirme*, the conscription of boys to serve as Janissaries.⁸ During the eighteenth century, the river Sava and the Dinaric Alps became the established border between the Ottomans and the Habsburgs, due to the loss of Hungarian, Croatian, and Dalmatian territories sanctioned by the treaties of Passarowitz (1718), Belgrade (1739), and Campofornio (1797). In particular, the northern border was further reinforced by the creation of the Habsburg sanitary-military border in 1770, a border that included garrisons and quarantines built by Empress Maria Theresa of Austria in order to control population movements arriving from the Ottoman Balkans.⁹

⁵ Maria Todorova, *Immaginando i Balcani*, Lecce: Argo, 2014.

⁶ This article is part of a two-years project entitled *Pandemics and Borders. Pandemics as Driver towards Modern Borders and International Collaboration in 19th Century Mediterranean and South Eastern European Periphery*, funded by the Swiss Network of International Studies (SNIS). For further details see: <https://snis.ch/projects/study-aims-to-investigate-the-nature-scale-and-root-causes-of-missed-opportunities-for-the-detection-and-referral-of-vawg-in-primary-care-and-emergency-departments-in-tirana-albania-and-belo-horizon/>.

⁷ Gábor Ágoston, Bruce Masters, *Encyclopaedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts on File, 2009, 91.

⁸ Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolovič. Le Destin d'un Grand Vizir*, Lausanne: L'Âge de l'Homme, 1994.

⁹ Irina Marin, *Contested Frontiers in the Balkans. Ottoman and Habsburg Rivalries in Eastern Europe*, London-New York: I.B. Tauris, 2013, 32-33.

In this process, most of the “natural” coastal hubs for Bosnian products, like the city-ports of Istria, Dalmatia, the Adriatic islands, and the Bay of Kotor, were absorbed within the Habsburg Empire and the rising Principality of Montenegro, the territory of Neum, or Neum corridor, and the Herzegovinian Sutorina corridor. Therefore, the porous nature of borders regarding the movements of goods and people between the Ottoman Bosnian province and Austro-Hungarian Dalmatia became a key feature in the efforts to the commercial trade of the province. The further strengthening of the Ottoman-Austrian borderline between the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century represented a recurring problem for the Bosnian economy, which continued to require access to the Adriatic city-ports¹⁰ and collaboration with the Austro-Hungarian administration.¹¹

The Montenegrin-Ottoman border in the *sancak-ı Hersek* has a different history. During the eighteenth century, the Principality of Montenegro began its expansion toward Ottoman territories thanks to the support of the Russian Tsardom and the Habsburgs.¹² The Austrian government had recognised the independence and the borders of the Principality of Montenegro since 1841.¹³ By contrast, the Sublime Porte only came to recognise the political autonomy of the Principality and negotiate well-defined borders with the territory in 1858.¹⁴ Nonetheless, Montenegro continued to put pressure on the borders of the *eyâlet-i Bosna* and the *sancak-i İşkodra*, until its defeat and the signing of the Convention of Shkodër in 1862,

¹⁰ Giorgio Ennas (ed.), *Reports of Cesare Durando Italian Vice-Consul in Sarajevo (1863–1867)*. “Accapparrarne gli animi per il nostro interesse”, Istanbul: The Isis Press, 2020, 37; Pavle I. Mitrović, Hamdija Kreševljaković, *Izveštaji Italijanskog konzulata u Sarajevu: 1863–1870 godine*, Sarajevo: Narodna štamparija, 1958.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (in further text: BOA), Istanbul, Fond: Hariciye Nezareti (in further text: HR), Siyasi (in further text: SYS), 209, 12, 2, d. 2176/11, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 12 March 1866, Dubrovnik.

¹² Živko Andrijašević, *Storia del Montenegro*, Lecce: Besa Muci, 2019.

¹³ Ibidem, 99-100.

¹⁴ Ibidem, 98-108.

with which the Herzegovinian-Montenegrin border was put under Ottoman military control with the creation of fortifications and blockhouses.¹⁵ However, during the 1860s and 1870s, the Montenegrin government continued its expansionist attempts towards the Ottoman border-territories, counting on Russian, Austro-Hungarian, and Italian support.

Finally, between the eighteenth and the nineteenth century, the growing conviction of the necessity to protect Europeans from the spread of contagious diseases emanating from Ottoman territories transformed the Habsburg-Ottoman and Montenegrin-Ottoman borders into political, sanitary,¹⁶ and cultural boundaries as well. As reported in travellers' memoirs, such as those written by Lazzaro Spallanzani, the Habsburg barracks along the military border and the quarantines of Slunj, Kostajnica, Gradiška, Brod, and Mitrovica, represented not only the passage from the Ottoman to the Habsburg territories, but also from the "Orient" to Europe,¹⁷ and from "plague-infected" to "healthy" territories.¹⁸

¹⁵ Paul Dumont, "Il periodo dei Tanzimat (1839–1878)", in: Robert Mantran (ed.), *Storia dell'Impero Ottomano*, Lecce: Argo, 1999, 550.

¹⁶ Jovan Pešalj, *Monitoring Migrations. The Habsburg-Ottoman Border in the Eighteenth Century* (PhD Thesis), Leiden: Leiden University, 2019; Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

¹⁷ Paolo Mazzarello, *L'intrigo Spallanzani*, Torino: Bollati Boringhieri, E-kindle edition, 2021, 2186.

¹⁸ The division between a "naturally healthy" Europe opposed to a "naturally infected-contagious Orient" typical of European elites since the 18th century onwards is part of what Alexander I.R. White has called 'Epidemic Orientalism.' He defined it as the 'way of apprehending and recognising infectious diseases as a threat that is based on the ways that the West has come to see itself in relation to the rest of the world.' In fact, since the 1850s the existence of epidemics able to cross imperial or national-state borders represented one of the main challenges for governments. From this point of view, the preservation of hygienic conditions through the adoption of preventive measures became one of those characteristics that, in the eyes of Europeans, divided civilised states from non-civilised states and, consequently, possible subjects of international intervention. Therefore, 'the International Sanitary Conferences, in attempting to produce globally sanctioned regulations for the control of infectious diseases, also produced a global *vision of division*, separating the world between those requiring epidemic controls to halt the spread of disease from afar, and those upon which controls could be implemented for the benefit of the other group.' Also the Balkans fit into this pattern. Alexander I.R. White, *Epidemic Orientalism. Race, Capital, and the Governance of Infectious Disease*, Stanford: Stanford University Press, 2023, 2, 25.

Osman Pasha's governorship between reforms and territorial disputes

Between the eighteenth and the beginning of the nineteenth century, in the border-province of Bosnia the notabilities of the *ayans* and *kapudans* played an important role within provincial society as tax collectors and military and political leaders. As pointed out by Fatma Sel Turhan, after the elimination of the Janissaries during the *Vaka'á-i Hayriyye*, or "Auspicious Event", the centralising reforms pursued by Sultan Mahmud II concerned the local *ayans* and *kapudans*, who considered these administrative innovations as a clear attack on their autonomy, rights, and influence in the province. In fact, administrative centralisation was carried out by the imperial government with the 'dismantling' of the traditional system of land tenure, thus encroaching on the *kapudans* and *ayans*' 'monopoly' over Bosnian economy and society.¹⁹ For this reason, the Bosnian province became 'one of the main battlegrounds' between the imperial elites and the local notabilities. The former promoted administrative centralisation, while the latter tried to preserve their rights and privileges, with the support of local populations impoverished by the heavy taxation required by sultan's reforms.²⁰ Therefore, at the beginning of the 1830s, *ayan* families led part of the local population in uprisings against the officials sent from Constantinople.

The uprisings of the *Kapudan* Hüseyin Gradašćević (1831–3) and the *Mutasarrıf* İstolçeli Ali Pasha Rıdvanbegović (1847–51) against Mahmud II and Abdülmecid I's centralising reforms and their suppression by Marshal Ömer Lütfi Pasha Latas, marked the end of the traditional *eyâlet-i Bosna* system and of the *ayan* families' monopoly over local society and economy. The Ottoman *timâr* (lit. landholding system) was abolished and the traditional *sancaks* were replaced by nine new districts administered by *kaymakams* (lit. lieutenants), salaried by the Porte and led by two *mutasarıfs* (lit. administrators), one for Bosnia and another for the *sancak-ı Hersek*, included in the administration of Bosnia, and a *vâli*, or governor-general.²¹

¹⁹ F. Turhan, *The Ottoman*, 75-76.

²⁰ Ibidem.

²¹ N. Malcolm, *Storia della*, 176-177.

The increasing tension between the provincial notabilities and the Ottoman administration produced a final rebellion in 1850–1. After the victory of the imperial army, the *Vâlî* Ömer Pasha definitively united the Bosnian and Herzegovinian administrations and exiled numerous Muslim families involved in the turmoil.

For this reason, before the Austro-Hungarian occupation in 1878, the Ottoman province of Bosnia became one of the main laboratories of the new reforms implemented by Sultan Abdülmecid I and his brother Abdülaziz through the new *Vâlî* Topal Osman Pasha, who administered the province for a decade, from December 1861 until January 1869, and again from February until May 1869. As written by Noel Malcolm, most of the information regarding this long governorship is contained in the memoirs of the Swiss physician Joseph Koetschet, who was a supporter and advisor of Osman Pasha, and who described this period as a prosperous decade in the history of Bosnia. It was, he wrote, a time when ‘Muslims, Christians and Jews went their ways peacefully side by side.’²²

Although this description can be considered essentially apologetic, Osman Pasha’s general commitment to the good administration of his province was shared by Ottoman and international agents as well, such as the European consuls in Sarajevo. They admitted that in the 1860s Osman Pasha built new infrastructures and reformed the provincial administration of Bosnia, even if he tried to limit the influence of European consuls and elements from the Principality of Serbia. Among other challenges, his administration faced the cholera waves of 1866–7, trying to find an equilibrium between the protection of the prerogatives of imperial administration from foreign intervention, of the local populations from disease, and finally, of Ottoman-Bosnian economic interests.

Born in İzmir in 1804, Osman Pasha pursued a military career. After leaving the military sector, he worked for the imperial administration in

²² Josef Koetschet, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo: Studnička, 1909, 25.

the Balkans. His administrative skills in Belgrade were greatly appreciated by the Ottoman statesman Emin Âli Pasha, who supported his appointment as governor of the *eyâlet-i Bosna* in 1861 for the implementation of Porte's centralising reforms. In his reports, the Italian vice-consul in Sarajevo, Cesare Durando, described Osman Pasha as an Ottoman official, generally considered as a genuine supporter of the reforms.²³ But Durando reported how Osman Pasha was also considered by European consuls as an ambiguous man, due to his loyalty to the Sublime Porte, his efforts to strengthen the imperial administration, and his support of reforms that favoured the Bosnian-Muslim population.

In fact, Osman Pasha's main objectives were clear: the re-establishment of the relations between the imperial administration and the Bosnian Muslim notability, which had been broken during the revolts and Ömer Pasha's purges;²⁴ the creation of modern infrastructures, such as roads, customary services, quarantines, and hospitals; the administrative transition from the traditional Ottoman *eyâlet* to the new *vilâyet-i Bosna* system; and, finally, the reinforcement of the Bosnian borders against the coordinated Austro-Montenegrin expansionist efforts along the boundaries of the Empire. It was precisely from the perspective of strengthening the Ottoman borders in which Osman Pasha's use of quarantine structures and sanitary cordons should be contextualised.

As written by Yaron Ayalon, in the nineteenth century the creation of customary services and quarantines became fundamental to the strengthening of state-borders, making the central power of the capital more visible and concrete in remote provincial centres as well.²⁵ Not only the Ottomans, but also the representatives of European powers were conscious of such

²³ G. Ennas, *Reports of*, 6, d. 3, 13421/63, the vice-consul, Cesare Durando, to the minister of foreign affairs, Emilio Visconti-Venosta, 15 August 1863, Sarajevo, 30.

²⁴ Giorgio Ennas, "Non una di queste proposte fu messa in esecuzione." Sarajevo e l'epidemia di colera del 1866", in: *RiMe*, Cagliari-Milano-Roma: Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea, 2021, 275-293.

²⁵ Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire. Plague, Famine, and Other Misfortunes*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 190.

political usages of sanitary institutions. Therefore, throughout the nineteenth century, state administrations consciously used the construction of blockhouses, customary services, and quarantines as boundary markers in disputed areas, such as in the case of the Sutorina corridor, which, although Ottoman territory, was located between Austrian Dalmatia and the Montenegrin territories in the Bay of Kotor, and, for this reason, exposed to Austro-Montenegrin expansionist projects.²⁶

This link between the creation of quarantines-customary services and border disputes is well-described by Osman Pasha in a document written by the French consul general in Sarajevo, Alphonse Rousseau. In this report, the imperial governor explicitly affirmed that, even if in an area like the Ottoman Sutorina the construction of quarantines and fortifications was practically ‘useless’, through the creation of these buildings, the Porte aimed to ‘assert once more and in a more obvious manner, its unquestionable right to the possession’ of this territory, that was the ‘object of Austria’s ancient and ardent covetousness.’²⁷ From this conversation between the *vâli* and the French consul, the nineteenth century conception of these infrastructures as border-markers clearly emerged. Even in autumn 1866, in the early days of the cholera wave, the project for the creation of new customary and sanitary infrastructures on the south-western border to strengthen the Ottoman border against Austro-Hungarian ambitions continued.²⁸ In fact, the Porte desired to maintain ‘its possession rights’ also on the village of Klek, through the creation of forts and quarantines.²⁹

As highlighted by the events of autumn 1866 and summer 1867, this jurisdictional function was considered even more important than their

²⁶ Nedim Tuno et al., “Border Reconstruction of Bosnia and Herzegovina’s Access to the Adriatic Sea at Sutorina by Consulting Old Maps”, in: *Kartografija i geoinformacije*, 2011, 10 (16), 26-55. Available on: <https://hrcak.srce.hr/77939> (3 June 2023).

²⁷ CADN, FRMAEE 623 PO/1/2, vol. 2, d. 97, the consul general, Alphonse Rousseau, to the political direction, 20 March 1866, Sarajevo, 151-152.

²⁸ CADN, FRMAEE 623 PO/1/2, vol. 2 d. 108, the consul general, Alphonse Rousseau, to the political direction, 12 September 1866, Sarajevo, 174-176.

²⁹ *Ibidem*.

eventual usefulness in the case of epidemics. Indeed, in peaceful times, these infrastructures had effectively supported Ottoman positions against the claims of its neighbours, while during epidemic times administrators like Osman Pasha considered the use of sanitary cordons and quarantines potentially dangerous for local economies and territorial disputes. The discriminatory measures taken against Ottoman citizens, often applied by European governments under the pressure of domestic public opinion, entailed a very high risk of commercial isolation in economically depressed areas that imperial administrators sought to avoid as far as possible.

The cholera summer of 1866

During the spring of 1866 cholera remained essentially sporadic in the Balkans. As had occurred in 1865, western and eastern Balkan governments intermittently imposed temporary bans on the import of goods, sanitary cordons, and quarantines at the borders with the Ottoman Empire. Since early March 1866, consuls and sanitary boards between the Red Sea and the eastern Mediterranean registered the gradual re-appearance of cholera on the main trade routes originating from Alexandria, Egypt.³⁰ Despite the assurances of the Ottoman and Egyptian governments about the sporadic nature of the cholera cases in their territories, in the second half of March the Kingdom of Greece put all arrivals from Egypt under an eleven-day quarantine.

In June 1866, cholera broke out in the Mediterranean and the sanitary boards of Constantinople and Jedda imposed a precautionary fifteen-day quarantine and disinfection in the main ports of the Empire for all arrivals from Egypt.³¹ In the same period, cholera reappeared in the Balkans.³²

³⁰ BOA, HR, İdare (further in the text: İD), 1458, 62, 1, d. 436/12, the consul general, Naoum Efendi, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 13 March 1866, Malta.

³¹ Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (further in the text: ASDMAE), Fond: Moscati VI (further in the text: M. VI), Folder (further in the text: F.) 814, circular without number, the Ottoman sanitary board of Constantinople, May 1866, Constantinople.

³² BOA, HR, İD, 1458, 70, 1, d. 2145/107, the plenipotentiary minister, Fotiadis Bey, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 20 June 1866, Athens.

After the appearance of several cases in Sulina and Kherson, both Constantinople and the Danuban Principalities imposed quarantines on suspected arrivals from the Black Sea.³³ Apparently, the city of Constantinople, well-defended by a complex quarantine-system, initially remained immune from the contagion. In contrast, the situation remained very difficult in the eastern Balkans, where it was ‘getting worse every day’,³⁴ reaching its peak only in August 1866. Throughout all this, European Great Powers such as Great Britain, Austria-Hungary, and Italy systematically tried to prevent their own trade from being slowed down by the measures imposed by the Mediterranean states. They sought to achieve this aim through diplomatic pressure or by way of false sanitary declarations.

Cholera finally arrived in the city-ports of European states such as France, Italy, and Austria-Hungary as well. It was through this route that, at the beginning of autumn 1866, cholera reached the western Balkans, brought by ships coming from city-ports on the other side of the Adriatic, like Trieste.

The “failure” of the Ottoman northern-cordon

Having probably arrived from Ottoman Bosnia,³⁵ the epizootic that spread through Italy’s Marche region in autumn 1863 and across the Italian peninsula demonstrated the difficulty of efficaciously imposing a sanitary cordon in areas that were highly permeable to animal and population movements, similar to the events that happened at the Austro-Ottoman border.³⁶ Between 1863 and 1865, the Bosnian economy, which was still deeply based on the

³³ ASDMAE, M. VI, F. 807, report (further in the text: r.) 46, the consul general, Teccio di Bayo, to the minister of foreign affairs, Alfonso La Marmora, 11 July 1866, Bucharest.

³⁴ ASDMAE, M. VI, F. 807, r. 9, the consul general, Teccio di Bayo, to the minister of foreign affairs, Emilio Visconti Venosta, 13 July 1866, Bucharest.

³⁵ In his report, Cesare Durando assumed that the disease came from Bosnia, but it is also true that he used this argument to downplay the effectiveness of the sanitary measures imposed by the Ottoman and Dalmatian authorities. In the 1860s, the Mediterranean states were cyclically ravaged by animal or human epidemics.

³⁶ G. Ennas, *Reports of*, 14, d. 2, 19168/63, the vice-consul, Cesare Durando, to the minister of foreign affairs, Emilio Visconti Venosta, 28 November 1863, Sarajevo, 43.

work of pack animals, was severely damaged by several epizootic waves. During the cholera wave of autumn 1866, the permeability issue of these borders and the jurisdictional use of quarantines and sanitary cordons made by Austria-Hungary, Montenegro, and the Sublime Porte emerged.

Towards the end of August 1866, French Consul Rousseau informed his government that cholera had broken out in Belgrade, 'both in the citadel and in the town.'³⁷ He reported that several inhabitants had already emigrated to the Ottoman-Bosnian border, where Governor General Osman Pasha intended to impose a 'strict sanitary cordon' to prevent their arrival. The communications between the semi-autonomous Principality of Serbia and the *vilâyet-i Bosna* would be limited to several contact points which included: the Brisko ladder on the river Sava; through the Drina between Bulina and Zvornik; and, finally, a commonly used point on the Raska located a short distance from the *sancak-ı Yenipazar*. Unfortunately, after news arrived confirming that cholera had already crossed the border, the creation of a sanitary cordon against the spread of cholera from Serbia became 'superfluous' for the imperial authorities, since by then the disease was already on both sides of the border.

A short time later, the Ottoman consul general in Dubrovnik, Persich Efendi, informed the Sublime Porte of the arrival of several victims infected by cholera from Trieste.³⁸ Persich Efendi sent this information to the Ottoman administrators and sanitary offices along the Adriatic coast, suggesting that they adopt appropriate measures to prevent the spread of the disease throughout the imperial provinces. Simultaneously, the Austro-Hungarian administration of Dalmatia imposed an eleven-day quarantine, medical inspections, and the preventive fumigation of passengers, luggage, and goods on arrivals 'without distinction.'³⁹

³⁷ CADN, FRMAEE 623 PO/1/2, vol. 2, d. 31 and 125, the consul general, Alphonse Rousseau, to the direction of consuls and commercial affairs and the French embassy, 25 August 1866, Sarajevo, 174.

³⁸ BOA, HR, İD, 1459, 11, 1, d. 2547/128, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 10 September 1866, Dubrovnik.

³⁹ Ibidem.

Despite the preliminary efforts of the Austro-Hungarian and Ottoman authorities, Durando reported that on 12 September cholera infection arrived in Sarajevo, after spreading in the surrounding areas.⁴⁰ The sources unanimously attributed the arrival of the epidemic in Sarajevo to Jewish migrants who had escaped from the epidemic through the Serbian border.⁴¹ To face this threat, Koetschet invited Osman Pasha to immediately isolate the infected migrants who, at this point, were residing in the Jewish district, by creating a sanitary cordon. In this way, Koetschet hoped to prevent the spread of the epidemic to the urban centre. Alas, the Ottoman governor, who was probably concerned by the possible economic consequences of the preventive measures for the Bosnian economy, postponed his decision.

As a result, the disease soon spread to other areas of the Bosnian city. Under the pressure of European representatives, Osman Pasha received instructions from Constantinople for the creation of a sanitary commission in Sarajevo to elaborate efficacious sanitary measures and combat the epidemic. This commission comprised the *Mutasarrif* Munib Pasha as president, Durando as representative of the consular corps, Koetschet as civil physician, the representatives of the religious communities of Sarajevo, and several members of the local notability. The Italian vice-consul became aware of the resistance of the Muslim representatives of the commission and was convinced that the hygienist measures he had proposed were not being implemented by local authorities and not even followed by the majority of the population,⁴² who preferred to resort to a rough purification of the supposedly infected

⁴⁰ G. Ennas, *Reports of*, 58, d. 36, 14363/66, the vice-consul, Cesare Durando, to the minister of foreign affairs, Emilio Visconti Venosta, 16 September 1866, Sarajevo, 138-139.

⁴¹ The epidemic wave of 1866 has been studied in depth by Bosnian historiography. See: Hamdija Kreševljaković, *Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu*, Sarajevo: Napredak, Hrvatski narodni kalendar, 1928; Vjekoslav Kušan, *Zdravstvene prilike starog Sarajeva*, Beograd: Štamparija centralnog higijenskog zavoda, 1934; Izet Mašić, *Zdravstvo u Bosni i Hercegovini tokom osmanskog perioda*, Sarajevo: Avicena, 1994; Salih S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, Sarajevo: El-Kalem, 1999; Hana Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu pred kraj osmanske uprave*, Sarajevo: Centar za osmanističke studije, 2019.

⁴² G. Ennas, *Reports of*, 59, d. 37, 16454/66, the vice-consul, Cesare Durando, to the minister of foreign affairs, Emilio Visconti Venosta, 27 October 1866, Sarajevo, 139-141.

miasmas through the burning of odorous plants. Nor were his instructions followed by the Ottoman administration, which in response to the epidemic closed all public offices.⁴³

Rousseau supported Durando's negative attitude concerning the Ottoman administration's bad handling of the epidemic situation. In his reports concerning the Bosnian situation, the French consul underscored the delayed imposition of a sanitary cordon on the northern border as one of the causes of the spread of cholera among the Bosnian population, especially in Zenica and on the road between Sarajevo and the Bosnian Brod.⁴⁴ Osman Pasha was therefore forced to impose a sanitary cordon on provincial borders. Travellers and goods coming from Austria and Serbia would be subject to a mandatory ten-day quarantine before entering the Ottoman territories from the quarantines of Brod, Gradiška, Kostajnica, and Zavalje.⁴⁵

However, even after Osman Pasha took the presidency of the sanitary commission in October 1866, the provincial administration continued to "fail" to rigorously impose the measures desired by the consuls. From Constantinople, the French-Italian epidemiologist and member ad interim of the imperial sanitary board, Dr. Barozzi,⁴⁶ described the Bosnian sanitary cordon 'along the entire Austro[-Ottoman] border' as a failure due to the fact that it was entrusted to the local *zapties* (lit. gendarmerie), who perpetrated 'every kind of abuse', provoking complaints from the Austrian and Prussian representatives against these measures and demanding 'the abolition of this illusory cordon.'⁴⁷ In the meantime, on the other side of

⁴³ J. Koetschet, *Osman Pascha*, 15.

⁴⁴ CADN, FRMAEE 623 PO/1/2, d. 32, the consul general, Alphonse Rousseau, to the direction of consuls and commercial affairs, 24 September 1866, Sarajevo, 178-179.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Yılmaz Özgür, "An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: the Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", in: *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* [Journal Of Modern Turkish History Studies], XIV, 5-44, 2014, 10-11.

⁴⁷ CADN, Fond: FRMAEE/166/PO/E (in further text: FRMAEE/166/PO/E), F. 465, d. 255, the French representative ad interim at the sanitary board of Constantinople, Dr. Barozzi, to the *chargé d'affaires*, Nicolas Prosper Bourée, 19 October 1866, Constantinople.

the border, having been informed regarding the cases of cholera in Sarajevo, the Austro-Hungarian administration of Dalmatia decided to impose a sanitary cordon on its own border with the *vilâyet-i Bosna*. They forbade the introduction of wool and similar goods arriving from Ottoman territories.⁴⁸ This closure of the border was considered as excessive by Persich Efendi, who wrote to the administration criticising it for compromising Bosnian trade with Dalmatia.⁴⁹

In his letter, the Ottoman consul general underscored that cholera had been traced to Trieste, where it ‘developed, grew and persisted in much greater proportions’. Meanwhile in Sarajevo, there were ‘only’ thirteen registered cases of mortality. For the entire duration of the epidemic in Trieste, the Ottoman administration of the *vilâyet-i Bosna* continued to accept goods arriving from Dalmatia ‘without distinction’, but subject to the ‘strictest’ sanitary precautions. Therefore, the complete closure of the Dalmatian border to importations from Bosnia and the *sancak-ı Hersek* appeared to the Ottoman administration as a blatant contradiction and a violation of the principle of reciprocity between the two empires. Its main purpose seemed not to allude to the ban, but rather appeared as a way to damage the Bosnian economy, which depended heavily on the trade across the Austro-Hungarian borders for its economy.⁵⁰

To avoid the amplification of diplomatic issues, already escalated due to the rigorous imposition of a sanitary cordon, Persich Efendi proposed that the Austro-Hungarian authorities of Dalmatia allocate different frontier points, ‘of which Dalmatia abounds’, where goods from the Ottoman hinterland could be purged within quarantines, ‘thus preventing the common trade from being impeded in time.’⁵¹ Even if in that moment the cholera wave had

⁴⁸ BOA, HR, İD, 1459, 18, 1, d. 2596/139, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 1 October 1866, Dubrovnik.

⁴⁹ BOA, HR, İD, 1459, 18, 2, copy n. 2590 annexed to r. d. 2596/139, the consul general, Persich Efendi, to captaincy of Dubrovnik, 1 October 1866, Dubrovnik.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

already spread to the *sancaks* of Mostar, Travnik, Banjaluka, and Zvornik as well, the primary objective of the imperial administration and diplomacy was most likely to avoid the economic collapse of the *vilâyet-i Bosna* and the consequent uprisings this could spark. In contacting and offering an alternative to the Dalmatian authorities, Persich Efendi probably gained the support of the imperial administration, who sought to preserve the economic relations with Dalmatia as these were fundamental to the survival of the provincial economy. After all, for the Ottoman authorities, cholera had crossed the border. It was therefore pointless to definitively compromise the Bosnian economy as well. This decision had important implications from the point of view of different local populations in Bosnia.

In the section of his memoirs regarding Osman Pasha's management of the epidemic, Koetschet in part downsized the negative records of consular agents, reporting that the number of the victims remained around 400. The French Consul Rousseau reported a similar number, calculating that, since the middle of September 1866, 434 persons had officially died in Sarajevo from the disease, including 257 Muslims, 112 Orthodox Christians, 34 Catholics, 19 Jews, and 12 Romani or 'Bohemians'.⁵² These lists did not include members of the Ottoman army or 'clandestine' inhabitants. For Osman Pasha and his administration, the situation continued to be difficult until the end of autumn. In fact, after the cholera outbreak in several districts of Montenegro in November 1866, the authorities of the Principality unilaterally decided to impose a military-sanitary cordon around Montenegro, apparently in the effort to limit contagion from the *sancak-ı Hersek*. At the end of October 1866, the Prince of Montenegro personally asked Persich Efendi to inform Osman Pasha of the imposition of a twelve-day quarantine and a military-sanitary cordon on the Herzegovinian-Montenegrin border, to prevent the spread of the epidemic from Nikšić.⁵³

⁵² CADN, FRMAEE 623 PO/1/2, vol. 2, d. 131, the consul general, Alphonse Rousseau, to the *chargé d'affaires*, Nicolas Prosper Bourée, 30 October 1866, Sarajevo, 181-182.

⁵³ BOA, HR, SYS, 209, 44, 7, annexed to the d. 2652/153, the prince of Montenegro, Nicholas I, to the consul general, Persich Efendi, 27 October 1866, Dubrovnik.

For the Ottoman consul this decision seemed more linked to the ‘personal ambition’ of the prince ‘to deal with quarantines and sanitary cordon, as if it were a great state, rather than by feeling of preservation against’ the epidemic.⁵⁴ A few days later, Persich Efendi interpreted the imposition of this ‘military border system towards [the *sancak-ı Hersek*]’ and of the sanitary measures as creating the opportunity for the Montenegrin authorities to impose military conscription and justify military manoeuvres on the Montenegrin-Herzegovinian border with the support of Vienna.⁵⁵ As in the case of the Sublime Porte, the Montenegrin administration also used sanitary cordons and quarantines to limit the spread of epidemics on its territory, but, above all, to strengthen its national borders, asserting its sovereignty over them and shoring up its international status.

From these documents, we can clearly understand that in the 1860s the use of sanitary cordons and quarantines was crucial more from a political than an epidemiological point of view. The management of sanitary measures was recognised as a fundamental move for the assertion of national sovereignty by European states and highly Europeanised administrations, as in the case of Egypt and the Ottoman Empire. But, in implementing these measures, the different governments also had to pay attention to the possible economic and social consequences. While provincial governors such as Osman Pasha deliberately used quarantines as official border-markers in disputed areas, they often avoided applying them too zealously in the case of epidemics, as they were worried about the possible economic and social consequences for local populations. Moreover, the prospect of armed uprisings against the measures imposed by the centre or attacks by neighbouring states was a real and present danger.

However, after a short period of sporadic outbreaks, the arrival of winter and cold temperatures finally marked the end of the cholera epidemic in the

⁵⁴ BOA, HR, SYS, 209, 44, 6, d. 29, 2652/153, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 29 October 1866, Dubrovnik.

⁵⁵ BOA, HR, SYS, 209, 44, 4, d. 2659/155, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 6 November 1866, Dubrovnik.

vilâyet-i Bosna, Dalmatia, and Montenegro in 1866. After four weeks and the general decline of the number of infected people in Bosnia, Koetschet announced to Osman Pasha the end of the epidemic, giving his consent for the re-opening of the border.⁵⁶ From Constantinople, the Ottoman Sanitary Board confirmed the end of the epidemic only in December 1866, granting clean bills of health for the departures from Constantinople and free access to Ottoman ports.⁵⁷

But the consequences of the cholera wave of 1866 were not yet finished. From a diplomatic point of view, Persich Efendi painted a very negative picture of the situation in the areas between Montenegro, Austrian Dalmatia, and the *vilâyet-i Bosna*, despite the efforts of the Ottoman administration to fight the cholera epidemic. At the end of the crisis, the Ottomans found themselves isolated, and, in terms of international respect for its own borders, the imperial administration of Bosnia had 'very few means at its disposal' to prevent the 'too systematic annoyances' that 'almost always' beset the authorities of the province.⁵⁸ Moreover, from a sanitary point of view sporadic cases of cholera continued to occur until January 1867. For this reason, states like Greece, Austria-Hungary, and Great Britain continued to impose sanitary cordons and quarantines as barriers to limit the quantity of Ottoman people and goods coming from imperial provinces.

The cholera wave in the *sancak-ı Hersek* of 1867 and the Ottoman sanitary success

After remaining in an endemic or sporadic state across the entire Mediterranean throughout the spring of 1867, cholera reappeared in Dalmatia

⁵⁶ J. Koetschet, *Osman Pascha*, 15.

⁵⁷ CADN, FRMAEE/166/PO/E, F. 465, d. 259, the French representative at the sanitary board of Constantinople, Sulpice Antoine Fauvel, to the *chargé d'affaires*, Nicolas Prosper Bourée, 5 December 1866, Constantinople.

⁵⁸ BOA, HR, SYS, 210, 5, 10, d. 2715/166, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Emin Âli Pasha, 17 December 1866, Dubrovnik.

and the *sancak-ı Hersek* in May.⁵⁹ Apparently, two cholera cases occurred in the town of Breno (Župa dubrovačka), and in the Austrian district of Dubrovnik. Since the border between Breno and the Herzegovinian centre of Trebinje was an area of mobility for local shepherds' transhumance *ab antiquo*, contact between the members of the two communities was common and the contagion soon arrived in Ottoman Trebinje as well. Persich Efendi informed Osman Pasha of the outbreak and proposed the adoption of sanitary measures 'to restrict communications' and create a barrier to stop the spread of the disease.⁶⁰ Simultaneously, 17 cases were registered in Montenegro, particularly in the centres of Cetinje and Rijeka. Nevertheless, for the new French consul general in Sarajevo, Pierre Jules Moulin, the Ottoman administration was not taking the situation seriously enough.⁶¹ In his opinion, the local government seemed to think that 'there is nothing very serious going on'. This idea was probably motivated by the fact that he did not know which specific 'precautionary' and 'hygienic measures' the imperial administration was taking in the *sancak-ı Hersek* 'to contain the disease', 'smother it', 'or at least to prevent it from penetrating Bosnia.'⁶²

However, in early June 1867, Moulin reported that no cases of cholera had been officially reported by the administration in Bosnia nor in the *sancak-ı Hersek*. As a result, the imperial administration decided not to prescribe any preventive measures that it considered unnecessary.⁶³ On the contrary, the cases that occurred in Breno and in Trebinje persuaded the Austro-Hungarian authorities of the necessity to impose a quarantine in Dubrovnik on the arrivals from Trebinje. Once more, this created a

⁵⁹ Giorgio Ennas, "Dans l'intérêt de la Santé Publique de l'Empire". The Ottoman Consuls during the Cholera Epidemic of 1867", in: *EJOSS*, Istanbul: Euras Journal of Social Sciences, 2022, 3, 225-244.

⁶⁰ CADN, FRMAEE 623 PO/1/2, d. 5, the consul general, Pierre Jules Moulin, to the direction of consulates and commercial affairs, 25 May 1867, Sarajevo, 232-233.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ CADN, F. 623, vol. 2, d. 6, the consul general, Pierre Jules Moulin, to the direction of consulates and commercial affairs, 8 June 1867, Sarajevo, 235-236.

border-issue between the Austrian and the Ottoman administrations. For the French consul, the Dalmatian authorities discovered ‘something’ regarding the sanitary situation of Trebinje, and, for this reason, they proposed the creation of an Austro-Ottoman medical commission to examine the sanitary situation of the Herzegovinian centre. Concerned by the possible implications of foreign interference on their border territories, the Ottoman authorities imposed a sanitary cordon to the origins from Breno and Dubrovnik, a decision that Moulin described as an ‘administrative reprisal’.

In fact, this incident regarding Austro-Ottoman medical jurisdictions re-opened an issue about the traditional pasture privileges of local populations across the inter-imperial border. Koetschet reported that, since the closure of the border by the Austrian and Ottoman authorities, the Dalmatian and Ottoman dwellers, ‘especially those of Breno’, were prevented from driving their cattle to the high pastures of the *sancak-ı Hersek*, ‘which had been their custom for ages’. For this reason, minor clashes had taken place between members of the Ottoman and Dalmatian communities.⁶⁴ Osman Pasha, concerned by possible foreign intervention and possible territorial adjustments to the detriment of imperial borders, appointed an official, Konstantin Efendi, and Koetschet to negotiate with the Dalmatian authorities. In an epidemic context, even a minor border incident like this could result in the Ottoman authorities being deprived of part of what they considered to be their legitimate sovereign rights. In the end, after several negotiations, the Ottoman and Austrian authorities decided to maintain the status quo.

At the beginning of July 1867, cholera broke out in Trebinje and on the other side of the Sava river, in the Dalmatian centre of Brod as well. In the latter case, eleven victims died of cholera in ten days.⁶⁵ Persich Efendi reported that the population of 15 villages in the district of Trebinje had

⁶⁴ J. Koetschet, *Osman Pascha*, 23-24.

⁶⁵ CADN, F. 623, vol. 2, d. 10, the consul general, Pierre Jules Moulin, to the direction of consulates and commercial affairs, 5 July 1867, Sarajevo, 245-246.

already been infected by cholera.⁶⁶ Accordingly, the sanitary board of Dubrovnik adopted sanitary measures ‘of all kinds’, but the situation seemed irrevocably compromised due to the limited resources of the local administration and the ‘nature of the country’, probably the border porosity, which made ‘any sanitary cordon impossible’ and ‘would entail enormous sacrifices.’⁶⁷ Moreover, the consul general regretted the bad behaviour and the prejudices of the ‘people and authorities’ of Dubrovnik toward the Ottomans ‘as if we wanted to pass the disease on to them.’ In his opinion, this general anti-Ottoman attitude did not allow for cooperation between the Ottoman and Dalmatian authorities to fight the contagion and ensure the well-being of the local populations.

Persich Efendi did little to oppose Ottomans passing through the frontier because he considered the Dalmatian sanitary cordon against the caravans arriving from the Ottoman territories to be too detrimental to local trade. Moreover, he asked Osman Pasha ‘for much more energetic measures to ward off the sad consequences of this plague.’⁶⁸ His appeal appears to have been taken up by Osman Pasha. As had occurred in the autumn of 1866, Osman Pasha ordered the closure of the Herzegovinian town by way of a sanitary cordon. Moreover, he ordered the imposition of a ‘strict quarantine’ along the Sava and ‘on goods of Austrian origin.’ Koetschet was sent to the Bosnian town of Brod, situated on the river Sava, on the opposite side of the Dalmatian Brod, ‘in order to organise the quarantine service in such a way as to make it effective.’ Finally, a building where ‘goods and travellers will be required to undergo customary purifications’ would be selected, and a new sanitary commission organised in Sarajevo.⁶⁹

Yet, by the end of July the situation had changed. The physician sent by Osman Pasha, ‘with the mission of organising a quarantine service against

⁶⁶ BOA, HR, SYS, 210, 16, 6, d. 3010/77, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs ad interim, Safvet Pasha, 8 July 1867, Dubrovnik.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

arrivals from Austrian Brod, reported that cholera had already crossed the Sava and appeared in the Bosnian Brod, making the imposition of a sanitary cordon unnecessary once again for the Ottoman authorities.⁷⁰ For Moulin, Osman Pasha was ready to retire the precautionary measures that he 'had deemed necessary' previously and that, in his opinion, the circumstances rendered 'superfluous.' In the meantime, while the cholera cases remained sporadic in Bosnia, they had become heavily concentrated in Herzegovinian lands, particularly in the town of Trebinje, and in Dalmatian centres and the district of Dubrovnik, which suffered the most from the epidemic. The French consul was worried that the sanitary cordons on the Austro-Ottoman border and the *sancak-ı Hersek*, and around the town of Trebinje would not be enough to limit the contagion to the districts of Dubrovnik and Trebinje. In fact, towards the end of July, cholera cases were still increasing in the Austrian, Ottoman, and also Montenegrin districts of Kotor, Dubrovnik, Trebinje, and Nikšić.⁷¹ In response, the Ottoman authorities decided to intervene more vigorously in the *sancak* by imposing sanitary measures and deploying 'energetic activity'. In Persich Efendi's opinion, these measures along with those adopted by 'neighbouring authorities' contributed 'both to rouse our population from apathy and to treat and take precautions against the contagion.'⁷²

Finally, thanks to the adopted measures and the seasonal change, the disease 'lost much of its strength' and mortality became 'minimal' towards the end of August 1867, with the only exception of Montenegro, where it was still widespread.⁷³ In a letter, Osman Pasha complimented Persich Efendi for his support of Ottoman citizens and the administrative authorities of

⁷⁰ CADN, FRMAEE 623 PO/1/2, d. 11, the consul general, Pierre Jules Moulin, to the commercial direction, 20 July 1867, Sarajevo, 247-248.

⁷¹ BOA, HR, İD, 1459, 56, 1, d. 3053/90, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs ad interim, Safvet Pasha, 29 July 1867, Dubrovnik.

⁷² Ibidem.

⁷³ BOA, HR, İD, 1459, 56, 5, d. 3101/104, from the consul general Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Fuad Pasha, 28 August 1867, Dubrovnik.

the *sancak-ı Hersek*.⁷⁴ Simultaneously, the governor-general blamed the Dalmatian authorities for the ‘obstacles’ they had sought to impose on the Ottomans ‘in the form of sanitary measures.’ In fact, he found it ‘completely superfluous to dwell on the uselessness of the exaggerated measures’ that they adopted ‘against the people from Ottoman territory’. In his opinion, these measures were less justified by the fact that the ‘same epidemic’ existed in the district of Dubrovnik as well. General Mustafa Pasha, commander of the military forces in the *sancak-ı Hersek* and the man responsible for the implementation of the sanitary measures, informed Moulin that in the town of Nikšić, cholera had ‘claimed between one hundred and one hundred and fifty victims a day for a month’ in a population of approximately 5.000 souls.⁷⁵ Impressed by this striking statistic, the French consul informed his government that it was generally agreed that this time the imperial administration, physicians, and army had done everything they could to stop the epidemic and limit human loss.

Nevertheless, the end of the epidemic did not bring an end to the territorial disputes in the area, which, on the contrary, had already been stirred up in September 1867. According to Ottoman sources, local governments sought to divert widespread dissatisfaction with the handling of the epidemic towards the ‘Turkish threat’ to the borders.⁷⁶ Against these subversive efforts, considering the evident impossibility of the Ottoman border authorities in imposing the ‘respect due to [the] international rights’ of the Sublime Porte, Persich Efendi proposed that Osman Pasha should try to ‘impose’ on Montenegro and Austria-Hungary the importance of respecting the established borders, and at the same time making every possible effort to persuade the local populations that the imperial

⁷⁴ BOA, HR, İD, 1459, 56, 6, annexed to d. 3101/104, copy 469, from the governor general Osman Pasha, to the consul general, Persich Efendi, 19/31 July 1867, Sarajevo.

⁷⁵ G. Ennas, *Reports of*, 68, d. without number (further in the text: w.n.), 18742/67, the vice-consul, Cesare Durando, to the minister of foreign affairs, Pompeo di Campello, 29 August 1867, Sarajevo 154-155.

⁷⁶ BOA, HR, SYS, 210, 21, 3, d. 3126/107, the consul general, Persich Efendi, to the minister of foreign affairs, Fuad Pasha, 11 September 1867, Dubrovnik.

government would be 'ready' to safeguard their interests and rights in the future.⁷⁷

Conclusion

This paper has demonstrated the role of Osman Pasha's administration in the imposition and management of sanitary measures on Bosnian borders during the cholera waves of 1866 and 1867. Moreover, it has described the political-jurisdictional use made by Ottoman, Austro-Hungarian, and Montenegrin governments of customary and quarantine stations to assert direct sovereignty rights in disputed areas, such as in Herzegovinian Sutorina and the Trebinje district. Finally, it has mapped the sanitary cordons imposed by the imperial administration along its borders, highlighting how these preventive measures increased border tensions.

From the analysis of Swiss, French, Ottoman, and Italian documents, it has emerged that during the epidemic crises of 1866 and 1867, Governor General Topal Osman Pasha played a key role in the decision-making process regarding the adoption of sanitary measures to prevent the spread of cholera in the *vilâyet-i Bosna*. With the help of Ottoman and foreign experts and collaborators such as Koetschet and Persich Efendi, Osman Pasha decided when and where to impose sanitary cordons on the borders with Serbia and Austrian Dalmatia. Moreover, he also decided whether to make them at least partially open to the passage of goods and people. In fact, from the Ottoman documents, it seems that the "failures" of the imperial authorities to impose cordons effectively to stop cholera were not so much due to the incompetence of the border authorities, as several European agents believed (thanks to Ottoman suggestions as well), but rather to the realisation that once the disease had spread throughout the territories it was pointless to keep such measures. Such strict imposition of quarantines risked to further damage local economies and populations, already impoverished by epidemics, famines, and conflicts.

⁷⁷ Ibidem.

Finally, it can be confirmed that measures such as the creation of customary services and quarantines not only contributed to the strengthening of inter-imperial and international borders, but also that in the 1860s central governments and provincial administrations deliberately used these infrastructures to mark and reinforce their presence in disputed areas. Such behaviour risked becoming the object of negotiations between neighbouring powers. However, even if this political use of sanitary structures was recognised by all the international actors of the time, it is also true that, in cases such as the Austro-Hungarian government, the provincial authorities and populations, who were deeply persuaded of the “natural” contagiousness of Asian and Balkan populations, also resorted to sanitary cordons in an attempt to avoid contagion. This measure risked to heavily damage their economic activities. The Ottomans, however, who in times of epidemics always risked finding themselves cut off and isolated from the main international trade routes, tended to keep their sanitary measures at a “low intensity”, in order to preserve local economy and society. For the Empire, it was common practice to remove such measures quickly, or at least as soon as they were deemed no longer useful for preserving the lives of their own citizens.

In conclusion, the sources analysed convey an image of the imperial provincial administration as being greatly interested in the preservation of the health conditions of its own populations. Likewise, the sources also show that the Sublime Porte was convinced of the need to strengthen its already existing borders through the creation of new sanitary and customs structures. This was also due to the coexistence of the Ottomans’ desire to use the most advanced techniques of the time to protect the health and economic prosperity of their populations. This was a twofold strategy. Firstly, maintaining the health and economic conditions of local populations across the Empire prevented possible uprisings. Secondly, it discouraged foreign intervention in Ottoman internal affairs, including

sanitary matters, in a period characterised by the increasing use of this tool for the resolution of complex international issues.⁷⁸

The case of the reformist Governor General Osman Pasha in the volatile area of the *vilâyet-i Bosna* is of particular importance to historians. Exposed to the expansionist threats of Austria-Hungary and Montenegro, susceptible to the epidemic waves passing through the Red Sea and the Adriatic, but deeply tied to the latter for the survival of its own economy, this case study demonstrates complex entanglements between trade, sanitary measures, and provincial governance. Ultimately, it suggests that this area is particularly significant for border-sanitary studies and certainly deserves further investigation.

SOURCES AND LITERATURE

Primary sources

Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (ASDMAE), Roma, Fond: Moscati VI (M. VI): 807, 814.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul (BOA), Fond: Hariciye Nezareti (HR), Siyasi (SYS): 209-210; İdare (İD): 1458-1459.

Centre des Archives diplomatiques de Nantes, Nantes (CADN), Fond: Etat de versement des archives rapatriées du consulat de France à Sarajevo (Bosna-serai) 1851–1914, 1-32C (FRMAEE 623 PO/1/1-32C): Minutier de la correspondance adressée au Département et à l'ambassade de France à Constantinople (1862–1914), 2: août 1864 – septembre 1867; Fond: Répertoire numérique des archives rapatriées de l'ambassade de France à Constantinople XIXe s. ≥ 1939 (FRMAEE 166PO/E/1-871); Questions sanitaires 1840-1870. Correspondance générale, quarantaine, 465: 1857–1870.

⁷⁸ Davide Rodogno, *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire 1815-1914*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2012.

Literature

Books

- Ennas, Giorgio (ed.), *Reports of Cesare Durando Italian Vice-Consul in Sarajevo (1863–1867). “Accapparrarne gli animi per il nostro interesse”*, Istanbul: The Isis Press, 2020.
- Koetschet, Josef, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo: Studnička, 1909.
- Mitrović, I. Pavle, Kreševljaković, Hamdija, *Izvjestaji Italijanskog konzulata u Sarajevu: 1863–1870 godine*, Sarajevo: Narodna štamparija, 1958.
- Ágoston, Gábor, Masters, Bruce, *Encyclopaedia of the Ottoman Empire*, New York: Facts on File, 2009.
- Andrijašević, Živko, *Storia del Montenegro*, Lecce: Besa Muci, 2019.
- Ayalon, Yaron, *Natural Disasters in the Ottoman Empire. Plague, Famine, and Other Misfortunes*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Clissold, Stephen (ed.), *A Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Dumont, Paul, “Il periodo dei Tanzimat (1839–1878)”, in: Mantran, Robert (ed.), *Storia dell’Impero Ottomano*, Lecce: Argo, 2004.
- Younis, Hana, *Svakodnevni život u Sarajevu pred kraj osmanske uprave*, Sarajevo: Centar za osmanističke studije, 2019.
- Hickok, R. Michael, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Leiden: Brill, 1997.
- Kreševljaković, Hamdija, *Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu*, Sarajevo: Napredak, Hrvatski narodni kalendar, 1928.
- Kušan, Vjekoslav, *Zdravstvene prilike starog Sarajeva*, Beograd: Štamparija centralnog higijenskog zavoda, 1934.
- Malcolm, Noel, *Storia della Bosnia. Dalle origini ai giorni nostri*, Milano: Bompiani, 2000.
- Marin, Irina, *Contested Frontiers in the Balkans. Ottoman and Habsburg Rivalries in Eastern Europe*, London-New York: I.B. Tauris, 2013.

- Mašić, Izet, *Zdravstvo u Bosni i Hercegovini tokom osmanskog perioda*, Sarajevo: Avicena, 1994.
- Mazzarello, Paolo, *L'intrigo Spallanzani*, Torino: Bollati Boringhieri, E-kindle edition, 2021.
- Muvekkit, Hadžihuseinović S. Salih, *Povijest Bosne 2*, Sarajevo: El-Kalem, 1999.
- Pešalj, Jovan, *Monitoring Migrations. The Habsburg-Ottoman Border in the Eighteenth Century* (defended doctoral dissertation – unpublished), Leiden: Leiden University, 2019.
- Rodogno, Davide, *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire 1815–1914*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2012.
- Samardjitch, Radovan, *Mehmed Sokolovitch. Le Destin d'un Grand Vizir*, Lausanne: L'Age de l'Homme, 1994.
- Todorova, Maria, *Immaginando i Balcani*, Lecce: Argo, 2014.
- Turhan, S. Fatima, *The Ottoman Empire and the Bosnian Uprising. Janisaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century*, London-New York: I.B. Tauris, 2014.
- Varlık, Nükhet, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- White, I. R. Alexander, *Epidemic Orientalism. Race, Capital, and the Governance of Infectious Disease*, Stanford: Stanford University Press, 2023.

Articles

- Ennas, Giorgio, “‘Dans l'intérêt de la Santé Publique de l'Empire’. The Ottoman Consuls during the Cholera Epidemic of 1867”, in: *Euras Journal of Social Sciences*, Istanbul: EJOSS, 2022, vol. 3, 225-244.
- “Non una di queste proposte fu messa in esecuzione.” Sarajevo e l'epidemia di colera del 1866”, in: Fusco, Idamaria – Sabatini, Gaetano (eds.), *RiMe*, Cagliari-Milano-Roma: Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea, 2021, 275-293.

Özgür, Yılmaz, “An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: the Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun”, in: *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* [Journal Of Modern Turkish History Studies], 2014, XIV, 28, 5-44.

Tuno, Nedim et al. “Border Reconstruction of Bosnia and Herzegovina’s Access to the Adriatic Sea at Sutorina by Consulting Old Maps”, in: *Kartografija i geoinformacije*, 2011, 10, br. 16, 201, 26-55.

GRANICE I ZARAZA. OSMANSKA UPRAVA BOSNE IZMEĐU POJAČANJA GRANICA I ZAŠTITE ZDRAVLJA (1866–1867)

Sažetak

U ovom radu je prikazana uloga Osman-pašine administracije u namećanju i upravljanju sanitarnim mjerama na bosanskim granicama tokom epidemija kolere 1866. i 1867. godine. Nadalje, opisano je političko-jurisdiksijsko korištenje uobičajenih i karantinskih stanica od strane osmanske, austrougarske i crnogorske vlade za ostvarivanje prava direktnog suvereniteta u spornim područjima, kao što su hercegovačka Sutorina i Trebinjski okrug. Konačno, prikazani su sanitarni kordoni koje je carska administracija nametnula duž svojih granica, ističući kako su ove preventivne mjere povećale napetosti na granicama.

Iz analize švicarskih, francuskih, osmanskih i italijanskih dokumenata proizlazi da je tokom epidemija kolere 1866. i 1867. godine guverner general Topal Osman-paša igrao ključnu ulogu u donošenju odluka o usvajanju sanitarnih mjera radi sprječavanja širenja kolere u Bosanskom vilajetu. Uz pomoć osmanskih i stranih stručnjaka i saradnika poput Koetscheta i Persich Efendije, Osman-paša je odlučivao kada i gdje nametnuti sanitarne kordone na granicama sa Srbijom i austrijskom Dalmacijom. Također je odlučivao da li će ih barem djelimično otvoriti za prolaz robe i ljudi. Naime, iz osmanskih dokumenata proizlazi da “neuspjesi” carskih vlasti u efikasnom namećanju kordona kako bi zaustavili koleru nisu bili toliko posljedica nesposobnosti graničnih vlasti, kako su vjerovali mnogi evropski agenti (zahvaljujući sugestijama osmanske vlasti), već su bili posljedica spoznaje da je jednom kad se bolest proširila po teritorijima bilo besmisleno zadržavati takve mjere. Takva stroga primjena karantina rizikovala je da se dodatno naruši lokalna ekonomija i stanovništvo, već siromašno zbog epidemije, gladi i sukoba.

Konačno, može se potvrditi da su mjere kao što su stvaranje uobičajenih službi i karantina ne samo doprinijele jačanju unutar carskih i međunarodnih granica već su i centralne vlade i pokrajinske administracije 1860-ih namjerno koristile te infrastrukture kako bi označile i ojačale svoju prisutnost u spornim područjima. Takvo ponašanje rizikovalo je postati predmetom pregovora između susjednih sila. Međutim, čak i ako je to političko korištenje sanitarnih struktura bilo prepoznato od svih međunarodnih aktera tog vremena, isto je tako istina da su se u slučajevima poput austrougarske vlade pokrajinske vlasti i stanovništvo, koji su bili duboko uvjereni u “prirodnu” zaraznost azijskog i balkanskog stanovništva, također koristili sanitarnim kordonima kako bi izbjegli zarazu. Ova mjera je, međutim, rizikovala da teško ošteti njihove ekonomske aktivnosti. S druge strane, Osmanlije, koji su se tokom epidemija uvijek bojali ostati odvojeni i izolirani od glavnih međunarodnih trgovinskih puteva, težili su održavati svoje sanitarne mjere “niskog intenziteta” kako bi sačuvali lokalnu ekonomiju i društvo. Za Carstvo je bila uobičajna praksa brzo ukloniti takve mjere ili barem onda kada se smatralo da više nisu korisne za očuvanje života vlastitih građana.

U zaključku, analizirani izvori daju sliku carske provincijske administracije kao veoma zainteresovane za očuvanje zdravstvenih uslova sopstvenog stanovništva. Također, izvori pokazuju da je Visoka Porta bila uvjerenjena u potrebu jačanja već postojećih granica stvaranjem novih sanitarnih i carinskih struktura. Ovo je također bilo posljedica osmanske želje za korištenjem najnaprednijih tehnika tog vremena kako bi zaštitili zdravlje i ekonomski prosperitet svojih stanovnika. To je bila dvostruka strategija. Prvo, očuvanje zdravlja i ekonomskih uvjeta lokalnog stanovništva širom Carstva spriječilo je moguće pobune. Drugo, odvratilo je strane intervencije u osmanske unutrašnje poslove, uključujući pitanja sanitarne zaštite, u periodu karakteriziranom sve većom upotrebom ovog alata za rješavanje složenih međunarodnih problema.

Slučaj reformističkog guvernera generala Osman-paše u nestabilnom području Bosnskog vilajeta ima poseban značaj za historičare. Izložen ekspanzionističkim prijetnjama Austro-Ugarske i Crne Gore, podložan epidemijskim talasima koji prolaze kroz Crveno more i Jadran, ali duboko vezan za ovo posljednje radi opstanka vlastite privrede, ovaj studijski slučaj pokazuje složene zaplete između trgovine, sanitarnih mjera i pokrajinske uprave. Konačno, sugerira da je ovo područje posebno značajno za granično-sanitarne studije i da svakako zaslužuje dalje istraživanje.

KVEKERI O JUGOSLAVIJI 1950. GODINE

Saša Ilić

Arhiv Narodne banke Srbije
sasa.ilich@gmail.com

Apstrakt: Jugoslovenska tranzicija nakon 1948. godine privlačila je veliku pažnju svetske javnosti. U *upoznavanju* nove Jugoslavije, sem zvaničnih predstavnika država i privrednih subjekata, učestvovala su mnoge druge organizacije i pojedinci. U obostranom interesu bila je naročito saradnja sa mirovnim pokretima i organizacijama. Analiza izveštaja o utiscima iz Jugoslavije 1950. godine, koji je sačinila takva organizacija – Komitet za usluge američkih prijatelja, predmet je ovog rada. Kako je taj komitet video stanje u Jugoslaviji važno je ne samo zbog respektabilnosti organizacije, već i zbog dinamičnih istorijskih okolnosti u kojima se u kratkom roku na temelju stare ideologije redefiniše društveno-ekonomski sistem i značajno menja spoljnopolitička orijentacija zemlje.

Ključne reči: Komitet za usluge američkih prijatelja, kvekeri, Jugoslavija, SAD, Nacionalni komitet Jugoslavije za odbranu mira

Abstract: The Yugoslav transition after 1948 attracted great attention of the worldwide public. In the *acquaintance* of the new Yugoslavia, the official representatives of states and economic entities, and many other organizations and individuals participated. Cooperation with peacekeeping movements and peace organizations was particularly in mutual interest. The subject of this paper is an analysis of the reports on impressions from Yugoslavia

in 1950, made by one such organization – the American Friends Service Committee. Understanding how this Committee perceived the situation in Yugoslavia is important not only due to the organization's credibility but also because of the dynamic historical circumstances in which the country rapidly redefined its socio-economic system and significantly shifted its foreign policy orientation based on the old ideology.

Keywords: American Friends Service Committee, Quakers, Yugoslavia, USA, National Committee of Yugoslavia for the Defense of Peace

Uvod

Komitet za usluge američkih prijatelja (American Friends Service Committee, AFSC) je humanitarna organizacija pod okriljem protestantskog Verskog društva prijatelja, kvekeri (*Religious Society of Friends, Quakers*) koja se zalaže za očuvanja mira i uspostavljanje socijalne pravde u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) i širom sveta. Na inicijativu Rufusa Džonsa (Rufus Jones) osnovan je 30. aprila 1917. u Filadelfiji radi pomoći civilnim žrtvama Prvog svetskog rata i već iste godine otpočeo je delatnost. Nakon primirja 1918. godine AFSC je razvio akcije pomoći Evropi i Sovjetskom Savezu (SSSR), od sredine 1920-ih radio je na popravljanju međurasnih odnosa u SAD i na traženju načina da se spreči novi svetski sukob, a nakon Drugog svetskog rata proširio je delatnost na rešavanje ženskog pitanja i na usvajanje zahteva seksualnih manjina za jednakim tretmanom. Aktivan je i dalje, a poslednje veće akcije ostvario je tokom sukoba na Bliskom i Srednjem Istoku početkom 21. veka.¹

¹ *Versko društvo prijatelja (Društvo prijatelja ili Prijatelji)* je zajednica koju je sredinom 17. veka u Engleskoj osnovao obučar Džordž Foks (George Fox). Kvekeri stavljaju naglasak na subjektivno iskustvo boga kao putokaz duhovnog života i radikalni su protivnici svakog nasilja i upotrebe oružja bez obzira na ciljeve. Biblijski moto neodupiranja zlu tumače kao zabranu pružanja otpora nasiljem, ali ne i političkim i socijalnim merama. Progonjeni u Evropi, preselili su se u Ameriku, gde su neko vreme bili diskriminirani. Osnivači su kolonije Pensilvanija u kojoj se negovala verska sloboda. Upornim zastupanjem pacifizma i visokom duhovnošću proslavili su se kao borci za mir. O kvekerima i istoriji američkog kvekerizma u: Jean Boisset, *Kratka povijest protestantizma*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985, 91–95; Thomas D. Hamm, *The Quakers in America*, New York: Columbia University Press, 2003. Kvekeri su bili angažovani i tokom ratova usled raspada

S obzirom na to da *prigovor savesti* nije kvekerima dozvoljavao direktno učešće u ratu i službu pod oružjem, osnivači AFSC su nastojali da razviju alternativnu delatnost koja bi se mogla primeniti u borbenim zonama. Nekoliko dana nakon ulaska SAD u Prvi svetski rat grupa aktivista razradila je program pomoći civilima i na sever Francuske uputila ljude i materijalnu podršku. Narednih godina AFSC se angažovao na humanitarnoj delatnosti i u borbi za socijalnu pravdu. Već 1919. prehranjivao je hiljade dece u Austriji, Nemačkoj i Poljskoj, u oblastima koje drugi nisu pomagali jer su prezrene kao neprijateljske. Ubrzo se usmerio na domaća pitanja i uspostavljane ekonomske pravde, obezbeđujući hranu za hiljade rudara u Apalačkim planinama (1922), istupajući protiv rasističkog Useljeničkog zakona (1924) koji je zabranjivao imigraciju iz Japana i angažujući aktivistkinju za građanska prava Kristal Bird (Crystal Bird Fauset), docnije prvu Afroamerikanku izabranu u neko zakonodavno telo (skupštinu Pensilvanije), da u cilju smanjenja podela govori o rasnoj nejednakosti (1927). Od 1934. AFSC je radio na pomaganju jevrejskih izbeglica iz Evrope, a od izbijanja Španskog građanskog rata i tokom Drugog svetskog rata obezbeđivao je hranu desetinama hiljada ljudi u sirotištima, zatvorima, izbegličkim logorima i domovima za stare. Kvekeri su spadali u retke koji su se protivili internaciji Amerikanaca japanskog porekla (1942) i radili su na zaštiti optuženih koji nisu mogli da priušte kauciju, kritikujući pravosudni sistem zbog mera kojima su u neravnopravan položaj stavljeni siromašni i građani koji nisu bele rase (1944). Do sredine 20. veka AFSC je na zahtev Ujedinjenih nacija (UN) od 1948. vodio program pomoći za izbeglice u Gazi, otvarajući klinike, podržavajući lokalne bolnice i obučavajući na desetine žena za pružanje medicinske pomoći.² Konačno, jedna kvekerska zaostavština će i u iskustvu

Jugoslavije: Lyndon Back, *Treading Water at the Shark Café: A Memoir of the Yugoslav Wars*, St. Louis: Open Books Press, 2018.

² O istoriji i delatnosti AFSC videti: Ruth A. Fry, *Quaker Adventure: the story of nine years' relief and reconstruction*, New York: Frank-Maurice, 1927; Gary Y. Okihiro, *Storied Lives: Japanese American Students and World War II*, Seattle: University of Washington Press, 1999; Claus Bernet, *Rufus Jones (1863–1948): Life and Bibliography of an American Scholar, Writer, and Social Activist*, Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang GmbH, 2009; Allan W. Austin, *Quaker Brotherhood: Interracial*

Jugoslavije više decenija igrati važnu ulogu. Naime, na pacifizmu i praktičnom doprinosu miru AFSC ugledni švajcarski inženjer Pjer Seresol (Pierre Ceresole) je nakon Prvog svetskog rata u blizini Verdena razradio i primenio ideju dobrovoljnog rada organizujući francuske, nemačke, austrijske, britanske, holandske, mađarske i švajcarske volontere na obnovi i izgradnji. Taj koncept, koji je AFSC docnije širio po svetu, organizujući mlade ljude u projektima dobrovoljne obnove onog što je rat uništio, u Jugoslaviji je nakon Drugog svetskog rata dobio formu *omladinskih radnih akcija*.³

Za ostvarene rezultate AFSC je, skupa sa srodnim Savetom za usluge britanskih prijatelja (British Friends Service Council) dobio Nobelovu nagradu za mir (1947), što ga je dodatno afirmisalo kao organizaciju osveđčenu u zalaganju na prevazilaženju sukoba i podela među ljudima, na pružanju pomoći ranjenima i ugroženima i na suprotstavljanju ratu. To je uticalo na to da se njegovi stavovi i mišljenja posebno cene i uzimaju kao meritorni.

Kvekeri i Jugoslavija

Jugoslavija je do 1950. godine postala zanimljiva Zapadu, a naročito SAD-u. Nakon godina hladnih odnosa kontakti su se intenzivirali i sve se više razvijala politička, ekonomska i kulturna saradnja. Probuđeni interes za Jugoslaviju koja se preko noći našla u složenoj ulozi ideološkog suparnika i poslovnog, ako ne prijatelja, a ono saveznika, izvirao je iz više razloga, a obuhvatao je ne samo državnu administraciju, već i druge organizacije, poput medijskih, humanitarnih, mirovnih itd. Kvekerima kao pacifistima i humanitarcima Jugoslavija je bila zanimljiva ne samo kao zemlja koja je u

Activism and the American Friends Service Committee, 1917–1950, Urbana: University of Illinois Press, 2012; Gregory A. Barnes, *A Centennial History of the American Friends Service Committee*, Philadelphia: Friends Press, 2016.

³“Pierre Ceresole – The Founder of Service Civil International”, *Service Civil International*, dostupno na: https://archives.sci.ngo/uploads/documents/Ceresole/PCeresole_1990_Short%20Biography.pdf (pristupljeno: 1. 2. 2023); Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb: Srednja Europa, 2016, 261; “History”, *American Friends Service Committee*, dostupno na: <https://afsc.org/history> (pristupljeno: 1. 2. 2023).

ratu teško stradala i koja je ostala iza *gvozdene zavese*, u kojoj je uspostavljan ideološki nov i vrednostima Zapada suprotstavljen društveno-politički sistem, već koja je uskoro odbačena od svojih partnera sa Istoka i ostala usamljena.

Jugosloveni o kvekerima nisu znali gotovo ništa. Tek nekolicina se mogla sećati Ambulantne jedinice Prijatelja (Friends Ambulance Unit) koja je boravila u Jugoslaviji nakon rata ili je poznavala mladog londonskog kvekeru Pitera Hojla (Peter Hoyle) koji je u Beogradu radio godinu dana.⁴ Zabeleženo je još i da je jedan britanski kveker dobio dozvolu da u zatvoru poseti zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca.⁵ Ipak, ubrzo je uočeno da su u jeku Hladnog rata kvekeri jedini *zapadnjaci* koji zarad mira aktivno rade na kontaktu sa komunistima.⁶ Verovali su da rat između SAD i SSSR nije neizbežan i ponudili više predloga za učvršćivanje mira. U njima je AFSC izneo primamljivo mišljenje o mogućoj ulozi Jugoslavije kao “moćne snage mira”, pa je u avgustu 1949. posredstvom delegacije Jugoslavije u UN-u uspostavljen kontakt i dogovoreno da na kongres AFŽ (planiran za oktobar 1950) pošalju predstavnicu. Ipak, kvekeri nisu hteli zvanične veze s Jugoslavijom kako ne bi ugrozili ulogu posrednika u izradi sporazuma između SAD i SSSR. Taj stav je promenjen od izbijanja Korejskog rata, kada je na platformi zajedničkog zalaganja za mir AFSC prihvatio poziv Nacionalnog komiteta Jugoslavije za odbranu mira (NKJOM)⁷

⁴ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Nacionalni komitet Jugoslavije za odbranu mira, br. 719 (dalje: Fond: NKJOM 719), kutija 23, AFSC Balkan Mission, 18. 12. 1950.

⁵ Nakon procesa okončanog 11. oktobra 1946. Stepinac je pet godina proveo u Lepoglavi. Prema navodu predsednika Sudskog veća Ž. Vimpulšeka, više meseci nakon presude britanski kveker (čijeg se imena nije sećao) je posetio nadbiskupa i razgovarao sa njim. Žarko Vimpulšek, “Predgovor”, u: Jakov Blažević, *Mač, a ne mir: za pravnu sigurnost građana*, Zagreb – Beograd – Sarajevo: Mladost – Prosveta – Svjetlost, 1980, 19–21.

⁶ Darko Suvin, “Poslijeratni Zagreb, književnost, Savez studenata: plodne doline – Iz Memoara jednog skojevca, dio 4”, u: *Gordogan*, X–XI, 27–28/2012–2013, 131.

⁷ NKJOM je obrazovan uoči Međunarodnog dana mira (tada: 2. oktobra) 1949. kao dobrovoljna organizacija građana FNRJ “koji se udružuju u cilju aktivne borbe za mir”. Predsedavao je Josip Vidmar, predsednik Veća naroda Narodne skupštine FNRJ, a sekretarijat su činili Miroslav Vitorović, generalni sekretar Saveza novinara Jugoslavije, i profesor Univerziteta u Skoplju Blažo Koneski. U radu su učestvovala mnoga značajna imena kulturnog i javnog života. Samo iz oblasti umetnosti

za posetu.⁸

Poseta AFSC zbilja se u vreme intenzivne međunarodne saradnje jugoslovenskih organa, organizacija i nosilaca vlasti, uključujući i najznačajniju političku ličnost, predsednika vlade Josipa Broza Tita. Među brojim delegacijama i gostima samo u drugoj polovini 1950. Tito je primio više ministara, podsekretara za spoljne poslove, predsednika Nacionalnog saveta za odbranu mira i laburiste iz Velike Britanije, američke senatore, kongresmene i ambasadora Alena, ministra spoljne trgovine Italije, diplomatski kor i druge političke predstavnike, strane javne radnike, direktora Međunarodne banke za obnovu i razvoj, sindikaliste iz Škotske i Izraela (Histadrut), španske antifašiste, predstavnike medija (direktori *The New York Times* za Evropu⁹ i *International News Service* i dopisnik DPA), učesnike šahovske olimpijade u Dubrovniku, decu iz Italije, a na Zagrebačkom velesajmu posetio je štandove stranih izlagača.¹⁰ U plejadi gostiju različitog formata i raznovrsnih uticaja Tito je primio i predstavnike AFSC, dajući poseti poseban značaj.¹¹

angažovani su bili književnici Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Isidora Sekulić, Čedomir Minderović, Branko Ćopić, Ervin Šinko i Avdo Humo, vajar Toma Rosandić, slikar Milo Milunović, kompozitor i dirigent Krešimir Baranović, a među članovima izvršnog odbora i prezidijuma bili su predsednici savezne i republičkih narodnih skupština, sekretari skupštinskih komiteta i odbora, zamenici predsednika vlada, ministri, predsednici i/ili generalni sekretari organizacija, udruženja i saveza (SSJ, NOJ, AFŽ, Crveni krst, Savez novinara), predsednici akademija nauka i umetnosti, rektori i prorektori univerziteta, direktori instituta, profesori, predstavnici verskih zajednica itd. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 9, Statut i Stenografske beleške Kongresa; Isto, kutija 7, *Pour la défense de la paix*, 1, Belgrade, 1949, 22 i *Für die Verteidigung des Friedens*, Belgrad, 1950, 3–4; Isto, kutija 9, Zapisnik sa sastanka NKJOM, 10. 11. 1950.

⁸ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Izveštaj o poseti delegacije kvekeri (18. IX – 22. X).

⁹ U pitanju je Leo Šulberger (Cyrus Leonard “Leo” Sulzberger), kome je Tito 6. novembra 1950. dao intervju. Na pitanje novinara da li bi mogao da poseti Stepinca, navedeno da je delegaciji kvekeri već dozvoljeno i da nema prepreka da i on to učini. Za intervju sa nadbiskupom 1951. je dobio Pulicerovu nagradu (*Special Citations and Awards*). *Slobodna Dalmacija*, 10. 11. 1950; “Special Citations and Awards”, *The Pulitzer Prizes*, dostupno na: <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-category/260> (pristupljeno: 23. 2. 2023).

¹⁰ B. Ilić, V. Ćirković (prir.), *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd: Export-press, 139–141.

¹¹ Tito je spadao u retke Jugoslovane koji su nešto više znali o kvekerima. Na sastanku je naveo kako je tokom višegodišnje robije čitao religioznu literaturu, uključujući i jednu knjigu Društva prijatelja.

American Friends Service Committee

Logo AFSC (dostupno na: <https://afsc.org/>)

Okretanje Zapadu i izveštaj AFSC

Jugoslavija je 1948. godine doživela šok. Poremećaji u odnosima i razmišljanja eskalirali su u otvoreni politički i ideološki sukob sa SSSR-om i Istokom, koji je došao do ivice vojnog okršaja. Raskidi ugovora o prijateljstvu i saradnji, zamiranje, pa prekid svih političkih i ekonomskih odnosa sa zemljama *narodne demokratije* izolovali su Jugoslaviju,¹² a predašnjim odnosom prema Zapadu, kada se isticala kao najžešći predstavnik komunizma, sama se udaljila od građanskih demokratija. Tako je u času kada su svi napori uloženi u industrijalizaciju, u jeku *Prve petoletke*, koja nije bila samo osnov privrednog razvitka, već i uslov za očuvanje vlasti komunista, Jugoslavija ostala sama, bez izvora za dalje finansiranje privrednih aktivnosti i sa ograničenim tržištem za izvoz sirovina i skromnog asortimana domaćih proizvoda.

U traženju izlaza kao ključni partner nametale su se SAD, vodeća industrijska, trgovinska i vojna sila. Nakon juna 1948. dve strane suočile su se sa snažnim političkim motivima da reše ekonomske razlike, ali prošlo je više od godine dok nisu postale dovoljno popustljive za potrebe drugog. U SAD se u nekim krugovima sumnjalo u iskrenost raskida sa Staljinom i kritikovani su nedostatak ekonomske decentralizacije i političke relaksacije, dok je jugoslovenski vrh, sem ideološke netrpeljivosti prema kapitalizmu, bio sumnjičav prema krajnjim američkim namerama u pogledu očuvanja reži-

Uz smeh i lupkajući se po obrazu tada je rekao kako smatra da postoji detalj u kojem kvekeri idu predaleko: "to sa okretanjem drugog obraza". AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, AFSC Balkan Mission, 18. 12. 1950.

¹² O teškoćama usled neispunjenja obaveza u: Saša Ilić, *Stranci "gastarbajteri": strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950. godina*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020, 212–215; Isti, "Od nade do razočaranja – pomoć Sovjetskog Saveza u izgradnji jugoslovenske privrede (1945–1948)", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/2016.

ma. Ipak, pod uticajem ogromne finansijske, energetske, pa i prehrambene krize¹³ koja je zahvatila Jugoslaviju prevladao je pragmatizam, te je ubrzo nakon molbe Beograda za pomoć počela da se uspostavlja šira saradnja.¹⁴

Jugoslaviju je ka Zapadu snažno gurala i propaganda Istoka, koja je kulminirala 1949–1950. godine. Radio-stanice i novine bliske Kominformu tvrdili su da Zapad kontroliše jugoslovenske aerodrome, pomorske baze, pa i čitava ostrva (među ostalima Korčulu), da savetuje, obučava i naoružava vojsku u koju su uključene hiljade zarobljenih nacista, među kojima i feldmaršal fon Klajst (Ewald von Kleist), koga je Jugoslavija izručila SSSR-u još 1948. godine, da su pogranična područja pretvorena u zatvorene vojne zone, da se autoput Beograd–Zagreb gradi u vojne svrhe i adaptira za sletanja američkih bombardera, da se progoni albanska manjina i priprema agresija na Albaniju, Bugarsku, Rumuniju i Mađarsku.¹⁵

Deo odgovora na propagandu bila je rezolucija kongresa NKJOM (17. jula 1950)¹⁶ da se mirovni pokreti i borci za mir iz sveta pozovu u posetu i uvere u stvarno stanje. Ubrzo su sa Zapada počele da pristižu poruke podrške rezoluciji,¹⁷ a potom su jugoslovenske organizacije¹⁸ ugostile više

¹³ Kriza bila je tolika da je od 1. oktobra 1950. čak i snabdevanje hlebom smanjeno za 10%. “Povodom Naredbe o privremenom smanjenju normi hleba”, *Borba*, 2. 10. 1950, 2.

¹⁴ O ekonomskim odnosima Jugoslavije i SAD više u: John R. Lampe, Russell O. Prickett, Ljubisa S. Adamovic, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham – London: Duke University Press, 1990, 13–46, o ambivalentnom američkom odnosu podrške i vlastima u Jugoslaviji i njihovim protivnicima u SAD u: Vesna Aleksić, “Nacionalni odbor za slobodnu Evropu i poseta delegacije američkog Kongresa Jugoslaviji 1952”, u: *Tokovi istorije*, 2/2019, o primerima pomoći nevladinog sektora u: Saša Ilić, “Američki komitet za pomoć Jugoslaviji 1944–1948”, u: *Arhiv, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1/2004. i o nedostatku energenata i štednji u: Isti, “Štednja električne energije: Neki problemi odnosa države i pojedinca u nestašici struje 1949–1950. godine”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 3/1996 (1998).

¹⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 8, Stenografske beleške javnog plenarnog sastanka, 12. 11. 1950. Opućbe je taksativno demantovao Britanski nacionalni savet za mir u brošuri *Yugoslavia and Peace: A Study of Cominform Accusations*, 13–24. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 7.

¹⁶ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 9, Stenografske beleške Kongresa.

¹⁷ Između ostalih publicista Edgar Snow, kontroverzni sociolog, profesor njujorškog univerziteta Henry Pratt Fairchild, pisac Upton Beall Sinclair Jr., britanski sindikalista Jack Tanner, pisac Jean Cassou.

¹⁸ Sem NKJOM u ulozi domaćina bili su Narodni front, SSJ, AFŽ, SUBNOR, NOJ, Savez književnika itd.

delegacija i pojedinaca, među kojima i kvekere iz AFSC.¹⁹ Poseta AFSC je iznedrila zanimljiv izveštaj koji će poslužiti da u ovom radu uočimo kako je ta međunarodno respektabilna mirovna organizacija²⁰ videla Jugoslaviju, njenu političku, ekonomsku i društvenu stvarnost u jeku tranzicije tokom koje se uspostavljala saradnja sa Zapadom i iznutra transformisao društveno-ekonomski sistem uz očuvanje ideološke matrice, odnosno rađao osobeni vid socijalizma.²¹ O poseti kvekera izveštaj je sačinio i domaćin, što je od pomoći pri preciziranju faktografije posete.²²

Delegaciju su činili član Izvršnog odbora AFSC Harold Evans, sa suprugom Silvijom, profesor Viljem Edžerton i rukovodilac Međunarodnog centra *Prijatelja iz Ženeve* Kolin Bel.²³ Grupi pristigloj iz Filadelfije u Ženevi se

¹⁹ Gotovo istovremeno u poseti su bili članovi Britanskog nacionalnog saveta za mir i Društva britansko-jugoslovenskog prijateljstva, a u periodu avgust-oktobar 1950. još i britanski laburisti, španski antifašisti, profesor Điolamo Aci iz Italije, predsednik Društva SSSR-Švajcarska Fric Lib, radnici torinskog Fijata, norveški sindikalisti, napredne žene i kulturni i javni radnici, napredne žene Holandije, tuniski sindikati, indijska Socijalistička stranka i dr. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 8, Stenografske beleške javnog plenarnog sastanka, 12. 11. 1950.

²⁰ Kvekeri su nedvosmisleno kritikovali politiku sile koju su sprovođile SAD i SSSR i nisu se ustručavali da ukažu na nepravilnosti nekih spoljnopolitičkih i vojnih postupaka američke vlade. Takođe, zalagali su se za jačanje uloge UN kao ključnog faktora razoružavanja. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 12, Bilten, 5, 1951.

²¹ Izveštaj o poseti delegacije AFSC sačuvan je u prevodu u Arhivu Jugoslavije u dva fonda: NKJOM (719, kutija 18, Bilten, 1, 1951) i Privredni savet Vlade FNRJ, (40-44-118, AFSC, izveštaj, 19. 12. 1950), a verovatno ga ima i u drugima s obzirom na to da su kvekeri dostavili 250 primeraka i dozvolili distribuciju. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, Pismo H. Evansa, 17. 1. 1951; Isto, kutija 13, Crkvene organizacije: kvekeri, maj 1951. Izveštaj je u ime delegacije 19. decembra 1950. potpisao i u Filadelfiju poslao Alen Haj (Alan Haigh, u izvorima i: Haig, u izveštaju transkribovan kao Hvajt), starešina Ženevskog mesečnog sastanka (Geneva Monthly Meeting), podružnice AFSC u Švajcarskoj. Haj je bio aktivan u Svetskom savetu crkava (World Council of Churches) kao član i starešina Finansijskog odeljenja (1948-1975). *The ten formative years 1938-1948: Report on the activities of the World Council of Churches during its period of formation*, Geneva: WCC, 1948, dostupno na: <https://archive.org/details/wcca3/mode/2up> (pristupljeno: 31. 1. 2023); *Minutes and Reports of the Twenty-Sixth Meeting, Geneva, Switzerland 22-29 August 1973*, WCC, 1973, dostupno na: <https://archive.org/details/twentsixthmeeti00unse/mode/2up> (pristupljeno: 31. 1. 2023).

²² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950.

²³ Harold Evans (1886-1977), ugledni advokat iz Filadelfije, i Sylvia Hathaway Evans (?-1968). William B. Edgerton (1914-2004), profesor slavistike na univerzitetima Pensilvanija (1950-1956), Mičigen, Kolumbija i Indijana. Putovao je u više misija AFSC, između ostalog pomagao jugoslovenskim

19. septembra pridružio K. Bel, odakle su se uputili u petonedeljnu posetu Jugoslaviji, gde su stigli 21. septembra 1950. godine (u domaćem izveštaju piše: 18. septembra). Već sutradan imali su sastanak u NKJOM na kojem su izrazili želju da obiđu sve republike²⁴ i sretnu što više građana. U Beogradu su ih primili predsednik Saveta za nauku i kulturu FNRJ Rodoljub Čolaković, predsednik Centralnog odbora SSJ Đuro Salaj, poslanik i profesor prava Leon Geršković i generalni sekretar Crvenog krsta Jugoslavije dr Olga Milošević. Obišli su Novi Beograd (nije ih impresionirao), dečje restorane, koji su ostavili jak utisak, obdaništa, Rakovicu i sreli se sa više građana. To što domaćini nisu sprečavali kvekere da se sastaju s običnim ljudima bila je gostima čudno, ali doprinelo je razbijanju sumnji.²⁵

Dalje je kvekere pratio novinar Jurij Gustinčić, načelnik Odeljenja za propagandu pri Direkciji za informacije FNRJ. U Hrvatskoj su posetili srednju školu u Zagrebu, radnu zadrugu, više profesora univerziteta, sekretara verske komisije dr Paula, Velesajam i u Lepoglavi Stepinca, što je ostavilo snažan utisak, a u Sloveniji Litostroj, Strnišče, elektranu Mariborski Otok, poljoprivrednu školu u Mariboru, sanatorijum Golnik, stratište 179 žrtava Gestapoa u Begunjama, odmaralište Radio-Ljubljane na Bledu i Bohinj. Primio ih je ministar za nauku i kulturu Jože Potrč i večer su proveli kod publiciste Vlade Kozaka. U Dalmaciji su turistički razgledali Split, Trogir i Dubrovnik, na Hvaru su posetili zanatsku radionicu, a na Visu vinarsku

izbeglicama u El Šatu (Egipat), a 1955. posetio SSSR. Colin W. Bell (1903–1988), do rata kadrovski direktor u British Home Stores Ltd., a potom vozač hitne pomoći britanskih kvekera. Od 1943. upravnik hirurške ekipe hitne pomoći u Kini, odakle je otišao u SAD da upravlja aktivnostima AFSC u Aziji. Tokom rata na Bliskom istoku organizovao je pomoć u Gazi (1948). Nakon delatnosti u Ženevi, do penzionisanja (1968) bio je izvršni sekretar AFSC. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Izveštaj o poseti delegacije kvekera (18. IX – 22. X); *American Friends Service Committee Bulletin*, 44, September – October 1955; *Parabook*, “William B. Edgerton”, dostupno na: https://prabook.com/web/william_b.edgerton/626273 (pristupljeno: 31. 1. 2023); *The New York Times*, 10. 11. 1988, 25.

²⁴ Iz nepoznatih razloga nije došlo do posete Crnoj Gori.

²⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950 i kutija 23, AFSC, 15. 9. 1950. Dnevni listovi su u više navrata pisali o poseti, navodeći sastav delegacije, plan obilaska i pojedine posete. “U Beogradu boravi delegacija američke verske organizacije kvekera”, *Borba*, 23. 9. 1950, 1. i “Delegacija američke verske organizacije kvekera otputovala za Ljubljanu”, *Borba*, 30. 9. 1950, 3; “Obisk delegacije američke verske organizacije kvekerjev”, *Slovenski poročevalec*, 25. 9. 1950, 1.

zadrugu. Čudio ih je mali broj vojnika na Visu, iako je to bila pogranična zona. U Bosni i Hercegovini su se sastali sa upravnikom Instituta za sifilis i kožne bolesti, svetski priznatim lekarom dr Ernestom Grinom (Grün), kada se videlo da ih uspesi u zdravstvu više impresioniraju nego industrija, a jedan dan su razgledali Zenicu. Na povratku u Beograd posetili su ministra spoljne trgovine Milentija Popovića i 17. oktobra J. B. Tita.²⁶ Imali su duži sastanak u NKJOM i u NOJ, a u Vojvodini su posetili zadrugu “višeg tipa”. Konačno, u Makedoniji su posetili gradilište stambenih zgrada u Skoplju, ulazeći neočekivano u stanove, novi medicinski fakultet i najzaostaliji deo grada, romsko naselje (Šuto Orizari). Zemlju su napustili 22. oktobra i uputili se u Grčku (izuzev Bela koji se vratio u Ženevu).²⁷

U razgovorima kvekeri su se zanimali za lične slobode i s tim u vezi su bili nepoverljivi, ali tokom puta su se uverili da ljudi s njima govore otvoreno i da iskazuju različita mišljenja. Primetili su elan u pogledu saradnje sa Zapadom kod najviših rukovodilaca, ali i dogmatizam kod nižih. U odnosima između religije i države konstatovali su dualizam katoličkog sveštenstva i vernika koji osećaju “podređenost dvema državama – Jugoslaviji i Vatikanu” i primetili da, za razliku od ostalih zemalja Istoka, koje negiraju problem, Jugoslavija pokušava da ga reši. Posebno ih je zanimala monolitnost izbora. Razumeli su da je tokom izgradnje države potrebno jedinstvo, ali izbore na kojima gotovo nema opozicije i u nekim krajevima

²⁶ O susretu s Titom novine su izvestile na prvoj strani (neke uz fotografiju). U Tanjugovoj vesti naveden je sastav delegacije, dužina sastanka (više od sata) i prisustvo predstavnice NKJOM Marije Vilfan. “Maršal Tito primio delegaciju kvekerā”, *Borba*, 18. 10. 1950, 1; “Maršal Tito primio delegaciju kvekerā”, *Politika*, 18. 10. 1950, 1; “Maršal Tito sprejel predstavnike ameriških kvekerjev”, *Slovenski poročevalec*, 18. 10. 1950, 1; “Maršal Tito primio delegaciju kvekerā”, *Slobodna Dalmacija*, 19. 10. 1950, 1. M. Vilfan (1912–1994), učesnica NOB, novinarka i društveno-politička radnica. U periodu 1950–1952. pomoćnica direktora za spoljne poslove. Najviše se bavila aktivnostima NKJOM, zbog čega je kooptirana u puno članstvo 10. novembra 1950. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 9, Zapisnik sa sastanka, 10. 11. 1950; “Vilfan, Marija (1912–1994)”, u: *Slovenska biografija*, Ljubljana: SAZU, 2013, dostupno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi788612/#slovenski-biografski-leksikon> (pristupljeno: 21. 2. 2023).

²⁷ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118); Isto, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950.

jedna lista dobije skoro jednoglasnu podršku Amerikanci ne bi mogli smatrati slobodnim, pa su pitali kako vlast gleda na budućnost i da li će se, s rastom obrazovanja (i jačanjem individualizma) prihvatiti mišljenja drugačija od marksističkih, tj. da li je moguće postojanje drugih partija odanih domovini. Takođe, pitali su šta će biti s KPJ ukoliko se uspe u nameri da država odumre i da li će i ona tada odumreti usled gubitka potrebe za avangardom. U odgovoru ministar M. Popović²⁸ je pribegao frazama i neodređenosti ukazujući na dva momenta – istorijski (*sada je takav razvoj nemoguć*) i teoretski (*mogućnost takvog razvoja u budućnosti se dopušta*).²⁹

Delegaciju su zanimali odnos KPJ prema Narodnom frontu i državi, industrijalizacija (čiju ambicioznost nisu odobravali, uvereni da će cena tehnološki zahtevnih proizvoda biti previsoka) i izmena strukture izvoza (prelazak na industrijske proizvode), stanje dobrovoljnog rada na kome je snabdevanje slabo, a zadaci koji se daju preteški, što uzrokuje da “među omladinom nema pravog oduševljenja”, ali i odnos prema Grčkoj (pitanje Egejskih Makedonaca) i mišljenje o raznolikosti komunizma (uverili su se da nisu svi jednaki, što je trebalo proširiti u SAD, tim pre što su tamošnji komunisti na liniji SSSR-a), a posebno su bili obradovani namerom da se sa Zapadom razmenjuju knjige i ljudi, što je potvrdio i Tito.³⁰

Na završnom sastanku kvekeri su predložili nastavak saradnje putem odlaska mladih u radne logore AFSC, pohađanja seminara za studente i nastavnike u Evropi i SAD (1949. godine su održali devet seminara za studente iz 18 zemalja) i održanja stalnog kontakta sa NKJOM. Domaćini su posetu ocenili pozitivno jer su gostima odabrali zanimljive sagovornike, otklonili niz predrasuda i uverili ih da se u Jugoslaviji radi o originalnim idejama, a ne presađenim iz Moskve (mada je Bel to smatrao eksperimentom koji ima polovične šanse za uspeh).³¹

²⁸ Pitanja postavljena Popoviću u: AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18.

²⁹ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Izveštaj pov. br. 2163/269, 15. 11. 1950.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

Članovi delegacije su se povoljno izjasnili o Jugoslaviji i istakli toplinu osećaja, iskrenost i spontanost, a poseban osvrt, obogaćen literarnim i emotivnim elementima, ostavila je S. Evans, čiji je zapis Haj uključio kao uvod u glavni izveštaj:

U Jugoslaviju smo otišli sa dosta oklevanja, jer smo mislili da će naše kretanje biti ograničeno, dirigovano i motreno i da će nam se nametati stvari koje mi nećemo hteti da radimo. Suprotno našem očekivanju dogodilo se to da smo (...) imali ne samo punu slobodu kretanja i išli gde smo hteli, radili šta smo hteli, već smo naišli na punu saradnju i pomoć u ispunjavanju cilja naše misije. I ako smo zamišljali da ćemo biti stalno svesni prisutnosti i motrenja tajne policije, mi niti smo videli da nas motre niti smo primetili da su ljudi sa kojima smo razgovarali u vozovima, na brodovima, ulicama i drugim mestima smatrali sebe osumnjičenim zbog toga što su razgovarali sa strancima.

Upoznali su mnoge funkcionere, stare buržuje, radnike, seljake, omladinice i svuda su nailazili na gostoljubivost, želju za druženjem i razmenom ideja. Tek retko su uočavali da je prijateljstvo bilo zasnovano na interesu (državni službenici), a na prijatno gostoprimstvo nailazili su i kod najsiromašnijih:

Više puta se dogodilo da su nam u nekoj seljačkoj kući ponudili kafu (tursku) iz dveju jedinih šoljica koje su imali u kući. Tada bi drugi morali čekati da mi popijemo, da se šoljice operu i da ih naši domaćini ponovo napune kafom (...). Mnogo puta su se naša srca punila topline kad bi videli koliko je zadovoljstva pružalo našim domaćinima da nam daju neugledne flaše vina, vlažne kese grožđa ili za nošenje nezgodne, ali ipak toliko cenjene količine oraha, jabuka i krušaka zamotane u komadiće hartije. Kroz čitav naš put (...) raslo je prijateljstvo koje zadivljuje svojom spontanošću i iskrenošću. Ako se tako ne bude događalo u budućnosti – krivica neće biti na Jugoslovenima već na nama.³²

U centralnom delu poverljivog izveštaja navedeno je da se dolazak komunisti na vlast ne može shvatiti bez osvrta na istoriju i takav istorijski determinizam obrazložen je postojanjem i etničkom podeljenošću kulturnih grupa

³² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

koje čine zemlju, dugom stranom okupacijom, jezičkim srodnostima i razlikama, uticajima stranih sila i religije, nepostojanjem demokratske tradicije, različitom orijentacijom republika (i naroda) ka spoljašnjem svetu, nerazvijenosti privrede, slabom iskorišćenošću prirodnih resursa, niskim nivoom industrijalizacije, visokim priraštajem, nepismenošću i posledicama rata.³³

Izveštaj objašnjava složenost zajednice od 16 miliona stanovnika i zapaža da zemlju čine “tri veće kulturne grupe Južnih Slovena”, Srbi (7,000.000), Hrvati (4,000.000) i Slovenci (1,400.000), četiri “poliglotske grupe, svaka od pola miliona i to u glavnom u blizini granica: muslimanski Sloveni, Makedonci,³⁴ Albanci i Mađari” i manji broj Nemaca, Turaka, Rumuna i Jevreja.³⁵ Zajednički su im dug period turske, mletačke i austrougarske okupacije, “razjedinjujući uticaj” stranih sila i manjak demokratije. Geografski položaj i istorija uticali su na orijentaciju, pa su Slovenci bili usmereni ka srednjoj Evropi, Hrvati sa severa ka Mađarskoj i istočnoj Evropi, a Srbi i

³³ Isto.

³⁴ Nije jasno zašto se u izveštaju muslimanski Sloveni stavljaju u poliglotsku grupu s obzirom na to da je razlika u odnosu na dve najveće “kulturne grupe” verske, a ne jezičke prirode. Primedbu u vezi s tim, kao i s nekoliko drugih zapažanja u izveštaju, Jugosloveni su u pisanoj formi uputili (verovatno) H. Evansu nakon njegovog pisma od 17. januara 1951. Navedeno je da se ni Makedonci ne mogu svrstati u poliglotsku grupu, jer su drugi (srpski) jezik govorili samo oni koji su pre rata radili u javnim službama, te da se oni i Crnogorci moraju smatrati narodima (“kulturnim grupama”), dok je kod “muslimanskih Jugoslovena” to pitanje nešto složenije, ali samo utoliko što bi neki hteli da ih podele na Hrvate i Srbe, što u izvesnoj meri odgovara njihovim nacionalnim osećanjima, dok drugi smatraju da bi se mogla formirati posebna nacionalna grupa. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, “Let me first...”, s.d.

³⁵ Izveštaj nije precizan u odnosu na zvaničnu statistiku. Prema popisu iz 1948. približno je tačan kod tri najveće grupe, međutim, dosta greši kada su u pitanju Makedonci, kojih je bilo 810.000 (1953. godine: 890.000), muslimanski Sloveni (Bošnjaci), kojih je pod pojmom *Neopredeljeni muslimani* bilo 808.900 (1953. su obuhvaćeni širim pojmom *Jugosloveni neopredeljeni*, pa je procena otežana), i Albanci (popisani kao: *Šiptari*) sa 750.400 (1953: 754.200). Jedino je broj Mađara bio oko pola miliona (po popisu 496.000). Takođe, grupe koje su navedene kao malobrojnije ne pripadaju gornjem delu liste, pošto su brojniji od Turaka (97.900) bili Crnogorci (425.700) i Vlasi (102.900), a od Rumuna (64.000), Nemaca (55.300) i Jevreja (zbog malobrojnosti uključeni su pod: *ostale i nepoznate narodnosti*, kojih je ukupno bilo 19.800) Slovaci (83.600), Italijani (79.500) i Romi, pisani kao *Cigani* (72.700). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine: Stanovništvo po narodnosti*, IX, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954; *Popis stanovništva 1953: Ukupno stanovništvo po narodnosti*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1959.

Makedonci prema istoku. Zanimljiva je i opaska o jeziku: “slovenački koji se piše latinicom, veoma je različit od srpskog i njegove ćirilice. Hrvati u stvari govore isti jezik kao i Srbi, ali se služe latinicom. Makedonski se piše ćirilicom a mogu ga razumeti samo Makedonci.” U pogledu religije zapaža se da “srpsko-pravoslavna crkva obuhvata 7 miliona članova, rimokatolička cca 5,300.000 uglavnom Hrvata i Slovenaca”, da ima oko 1,600.000 muslimana (na jugu i u centru) i oko 100.000 protestanata i nešto starokatolika i konstatuje da su ponekad “neprijateljski osećaji među Muslimanima, Srbima i Hrvatima bili vrlo oštri.”³⁶

Zemlja je ostala ekonomski nerazvijena. Izuzimajući ravnice na severu, zemljište je uglavnom brdovito, “mršavo i bezvodno” i mada postoje znatna rudna bogatstva, naročito u bakru, uglju, gvožđu, boksitu, olovu, hromu itd., ona su tek delimično iskorišćena, pa je industrija ostala slaba. Primećeno je da Jugoslavija ima jedan od najvećih prirodnih priraštaja u Evropi, da je do rata 45% stanovništva bilo nepismeno i da je rat doneo ogromne gubitke. Uz navođenje zvaničnog podatka o broju stradalih (1.700.000) zaključuje se da je, pored Poljske, Jugoslavija “zemlja sa relativno najvećim gubicima u ljudstvu”, te da su gubici u stoci, poljoprivrednim alatima i industriji “prosečno 80% prema predratnom stanju.”³⁷

Izveštaj smatra da odgovor komunista na uočene probleme ide pravcem suzbijanja siromaštva (kroz povećanje obima državnog vlasništva, opšte zapošljavanje, iskorenjivanje bogataša, podelu zemlje seljacima, razvijanje zadruga, korišćenje prirodnih resursa i industrijalizaciju), jačanja nacionalne ravnopravnosti (stvaranjem republika sa znatnom autonomijom u svrhu očuvanja identiteta i slobodnog razvitka kulture), snaženja demokratije (decentralizacijom i učešćem masa u kontroli vlade, prosvete i privrednog života, uz postepeno odumiranje centralne uprave) i afirmacije obrazovanja (putem obaveznog osmogodišnjeg osnovnog školovanja i daljeg školovanja za sposobne).³⁸

³⁶ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

Kako je ekonomska pomoć koju razvijeni Zapad pruža siromašnima često povezana sa eksploatacijom, a uspostavljanje demokratskog društva sa nepoštovanjem suvereniteta, kvekeri su zaključili da je to doprinelo da autoritativni glas komunizma “sa svojim jasnim, doktrinarnskim odgovorima na sve ljske probleme” naiđe “kod siromašnih i često zaplašanih naroda, na razumevanje”. Iako brz u dejstvu i bezobziran, komunizam je nastojao da neke osnovne stvari omogući svim građanima (mada ne uvek uspešno), ali nesumnjivo da su delovi njegovog programa odgovarali stanju u Jugoslaviji. S druge strane, taj program nije priznavao određena prava i potrebe čoveka, na šta su kvekeri hteli da ukažu, ali ne s prekorom, već u duhu prijateljstva. Stoga se u izveštaju kao oblasti koje će analizirati i o njima dati mišljenje određuju politički život, društveni i privredni život, prosveta i religija.³⁹

Ocenjujući politički život kvekeri su uočili da komunisti veruju u razvoj odnosa među suverenim državama na bazi jednakosti i uzajamnog poštovanja, bez obzira na veličinu i političko-ekonomski sistem zemlje. Jugoslavija je istovremeno priželjkivala širenje socijalizma u čitavom svetu “u komunističkom smislu reči”,⁴⁰ iskazujući zadovoljstvo ako se on razvija sam od sebe, bez uticaja spolja. Jugosloveni su pokazali uverenje da na polju umetnosti, kulture i nauke nema nacionalne ili partijske linije i odbacivali svako nametanje ograničenja u političke svrhe. Na osnovu razgovora i pročitanih članaka kvekeri su smatrali da se taj stav može potvrditi. Tvrdnju da se želi široko povezivanje sa svetom potkrepljivale su činjenice da se strane radio-stanice mogu slobodno slušati, “da su novine donosile vesti sa obe strane”, da postoje objektivni tekstovi o stanju na Zapadu i da je pokazana

³⁹ Kvekeri se nisu bavili ideološkim razlikama između komunizma i Zapada i radi boljeg razumevanja koncentrisali su se na osnovna svojstva *titoizma*. Svesni da je Jugoslavija u “stadijumu menjanja”, smatrali su da zapažanja iz izveštaja mogu brzo postati neaktuelna i bilo je jasno da mišljenja donesena nakon kratkog boravka “ne mogu biti duboka”. Isto.

⁴⁰ Jugosloveni su imali primedbu na taj iskaz. Smatrali su da on sugeriše kako Jugoslavija misli da komunisti (socijalisti) moraju najpre osvojiti vlast na “ortodoksan” (revolucionaran) način, pa tek onda delovati, odnosno da je neophodno uspostaviti jednopartijski sistem. U primedbi je navedeno da “mi ne verujemo u to, ili da budemo sasvim iskreni, mi **više** ne verujemo u to.” (istakao S. I.) AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, “Let me first...”, s.d.

velika volja za razmenu studenata, za učešće u međunarodnim radnim kampovima i na seminarima.⁴¹ Ipak, kvekeri su smatrali da takve namere još treba potvrditi. Jugoslavija je verovala u decentralizaciju vlasti, osim kada je u pitanju nacionalna politika, smatrajući da centralizacija rađa birokratiju koja je deklarirana kao “najveća opasnost” socijalizma. Konačno, Jugoslavija je pokazala poverenje u UN kao veliki instrument “uspostavljanja pravilnih odnosa među malim i velikim narodima”, iako tada još nije saradivala sa Balkanskom komisijom UN.⁴²

Uočavajući razlike između komunizma i Zapadnog sistema izveštaj navodi kako elita KPJ, verujući u neizbežnost dolaska socijalizma, smatra da ima istorijsku ulogu da vodi mase. Stoga bi Partija trebalo da omogućí široku oblast u kojoj će se kao deo vaspitnog sistema ohrabrivati sloboda javnog mišljenja, uz očuvanje segmenta za odluke visoke politike u kome neće biti opozicionih programa. Bilo je jasno da u jednopartijskom sistemu nije moguć izborni proces kao na Zapadu i da se tek sporadično narodu daje mogućnost da nešto odobri, ali ne i da predlaže alternativu. Konstatovano je da se praksa parlamentarne demokratije nalazi u ranom stadijumu. Zakonsku proceduru inicira uzak krug rukovodilaca, nakon čega specijalna tela sastavljaju projekte koji se upućuju komitetima u dva veća Narodne skupštine FNRJ.⁴³ Tamo u određenoj meri postoji diskusija, ali nedovoljno demokratska. Članovi veća mogu prisustvovati sednicama tih komiteta, ali nakon što se komiteti saglase oko teksta, zakoni se u oba doma bez izmena jednoglasno prihvataju.⁴⁴

Iako se sudski sistem činio manje arbitrarnim i podložnim političkim uticajima nego u mnogim drugim komunističkim i nekomunističkim zemljama, prava optuženih nisu šticeana kao u zemljama “anglosaksonskog običajnog prava”. Uočeno je nastojanje da se podigne ponos naroda i nametne

⁴¹ Lista seminara AFSC tokom septembra 1950. godine u: AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15.

⁴² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118). Jugoslavija je izabrana za stalnog člana Saveta bezbednosti UN s mandatom od 1. januara do 31. decembra 1951. Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945–1953)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985, 27–28.

⁴³ Savezno veće i Veće naroda Narodne skupštine.

⁴⁴ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

lojalnost političkom sistemu uzdizanjem jednog lica do tolike mere da je svako suprotstavljanje ravno izdaji, što je princip znatno drugačiji od shvatanja nacionalnih simbola (zastave ili krune) na Zapadu, koji su postali nepolitički. Konačno, politički sistem nije imao ravnotežu i kontrolu koja bi mogla sprečiti funkcionere da uzmu previše vlasti.⁴⁵

U oceni društvenih i privrednih kretanja kvekeri su uvideli pozitivne promene i dobre namere. Bili su uvereni da je učinjen napor da se stvore bolji socijalni uslovi za većinu naroda (naročito za privilegovani deo) i da je on u oblasti zdravstva, prosvete i stanovanja urodio plodom.⁴⁶ Imajući u vidu ranije podele, uočeni početak ujedinjenja kulturnih grupa u jednu društvenu celinu puno je obećavao. Kvekeri su verovali da je razvijanje sistema poljoprivrednih zadruga ispravno, pri čemu je trebalo izbegavati primenu drastičnih mera, kao što su smatrali da je program razvijanja prirodnih resursa (elektrifikacija, navodnjavanje, isušivanje) pravilan i u budućnosti veoma koristan. Smatrali su da treba razvijati one industrije koje koriste domaće sirovine, zahtevaju manji broj visoko kvalifikovane radne snage, zadovoljavaju potrebe poljoprivredne ekonomije i imaju široko domaće tržište. U korist od razvoja drugih industrija sumnjali su, a stepen industrijalizacije trebalo bi da bude umeren i promišljen. Bili su uvereni da grandiozni planovi industrijalizacije “koji teže ka autarhiji u složenim proizvodnim dobrima”, usled visoke proizvodne cene i nekonkurentnosti spolja neće pomoći podizanju životnog standarda. Sumnjali su i u dobar ishod novog zakona o predaji fabrika radničkim savetima,⁴⁷ jer se time “stavlja na kocku sudbina industrije”. Ako bi taj zakon delovao “kao postepeni vaspitni proces bez smanjivanja onako sposobne administracije kakvom danas raspolažu” postojala je mogućnost

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Neke aspekte napora na poboljšanju društvenih uslova videti u: Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd: Službeni list, 1996; Nataša Milićević, “Privatni život građanske porodice posle 1945”, u: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, Milan Ristović (prir.), Beograd: Clio, 2007; Ivana Dobrivojević, *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd: ISI, 2013.

⁴⁷ *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* Narodna skupština FNRJ je usvojila 27. juna 1950.

da se jednom pokaže kao dobar, međutim, ako bi se “neiskusnim savetima” dala prava kontrola, sudbina industrije i naročito gigantski projekti bili bi dovedeni u pitanje. Kvekeri su deo o privredi i društvu zaključili stavom da je princip decentralizacije privrednog sistema dobar i potreban, ali da se on primenjuje prebrzo i da bi trebalo biti oprezniji, naročito kod velikih i kompleksnih preduzeća.⁴⁸

Delegacija kvekera stekla je utisak da u Jugoslaviji postoje mnogi dokazi rešenosti da se narod prosvetuje, u najširem smislu reči, što se videlo iz rada na eliminaciji nepismenosti, u uvođenju obavezne *osmoljetke*,⁴⁹ obrazovanju odraslih, podsticanju lokalne kulture i umetnosti i osnivanju dva nova univerziteta⁵⁰ i drugih viših škola. Utisak je ostavila i želja za razvijanjem kulturnih veza sa svetom, naročito putem razmene studenata i profesora, ideja, literature.⁵¹ U višim političkim i kulturnim krugovima kvekeri su naišli na “iznenađujući i osvežavajući istraživački duh, koji je u suprotnosti sa krajnjim dogmatizmom u drugim komunističkim zemljama”, mada su tvrde pristalice režima teško mogle da razmotre stanje objektivno. Naišli su i na spremnost da se priznaju slabosti teorije i prakse i da se bez žuči diskutuje o ideološkim razlikama: “Nije bilo teško složiti se da se ne slažemo.” Ipak, složili su se da je uzajamno optuživanje preko medija i literature štetno. Kvekeri su bili razočarani napisima u štampi koji su Zapad poistovećivali sa “imperijalističkim ratnohušakačima”, a radnike sa “imperijalističkim robovima”, pri čemu su neki od autora članaka tokom razgovora osuđivali takvu praksu. Kvekeri su podvukli da se neprimerene optužbe pojavljuju u govorima i člancima na Zapadu, ali na njih, za razliku od Jugoslavije, ne utiče vlada.⁵²

⁴⁸ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

⁴⁹ O reformi osnovnog obrazovanja u Srbiji videti: Sanja Petrović Todosijević, *Otećemo svetlost bučnom vodopadu: reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*, Beograd: INIS, 2018.

⁵⁰ Reč je o Univerzitetu u Sarajevu i Univerzitetu u Skoplju, koji su osnovani 1949. godine.

⁵¹ Primere takve saradnje videti u: Dragomir Bondžić, *Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945–1960*, Beograd: ISI, 2011; Radina Vučetić, “Američke stipendije u Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godina XX veka”, u: *Tokovi istorije*, 2/2019.

⁵² AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

Posmatrajući odnos prema religiji delegacija je zaključila da u Jugoslaviji nema direktnih progona, mada je vlada očekivala da će interesovanje za veru opadati kako bude napredovao marksističko-lenjinistički vaspitni proces. Svakome ko nije član KPJ bilo je slobodno da ide u verske objekte, a pritisci za odvracanje od religije su vršeni na druge načine. Komunisti su religiju nazivali opijumom za narod, ali su i odnose radnika i poslodavaca u kapitalizmu smatrali vrstom *opijuma* pošto su zarad materijalne sigurnosti radnici prodavali pravo na upravljanje svojom sudbinom. Kvekeri su smatrali da i u komunizmu postoji slična tendencija “paternalizma” u kome čovek prima materijalna dobra u zamenu za punu privrženost režimu, što sugerise da se oba sistema suočavaju sa opasnošću “zaboravljanja duhovnih bogatstava života”. Ocenjujući religioznost kvekeri su uočili da je za većinu Jugoslovena vera izjednačena sa očuvanjem antisocijalnog statusa quo, sa krutom dogmom i otrcanim ritualizmom, a u slučaju rimokatoličke crkve i sa političkom povezanošću sa stranom državom. Pojedini sagovornici su bili zainteresovani za model religije kao načina života u kome unutrašnji duševni doživljaji nalaze izraza u akciji za postizanje socijalne pravde (kvekerski koncept).⁵³

U zaključku izveštaja o poseti delegacija AFSC je naglasila da njime ne želi niti pokušava da učini sugestije političke prirode. Tako nešto su smatrali apsurdnim jer boravak od pet nedelja u zemlji sa tako kompleksnim problemima je bio dovoljan tek da ih uveri da ne znaju odgovore. Verovali su da izvesne akcije i prakse komunista imaju smisla s obzirom na istoriju, privredu, društveni razvitak i geografske prilike, dok su neki postupci delovali odbojno. Ipak, zaključivali su da nikakav sistem nema monopol nad istinom i vrlinama, niti može odmah dati odgovore na razne potrebe ljudi. Prihvatajući te činjenice kvekeri su preporučivali da se neguje svaka moguća forma kontakta sa Jugoslavijom, poput razmene pisama, literature, radio-programa

⁵³ Isto. O odnosima države i najvećih verskih zajednica u ranim fazama socijalizma videti: Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Beograd: INIS, 2002; Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica i dr. – Institut za istoriju, 2012; Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, Zagreb: Despot Infnitus d.o.o., 2013.

i turističke ponude,⁵⁴ razvoj trgovinskih odnosa i “uzajamnog prosvjećivanja ličnosti”. Te preporuke nisu bile u funkciji odvrćanja Jugoslavije od njenih težnji, jer kvekeri niti su verovali da bi to bilo moguće učiniti niti su bili spremni da kažu da bi to bilo poželjno. Takođe, naveli su da ne veruju da slobodni kontakt sa komunizmom može ugroziti njihovu veru i način života, kao što su istakli da veruju da kontakti koji vode ka uzajamnom razumevanju načina na koji ljudski razum radi moraju voditi do uzajamnog poštovanja i pravog mira. Izveštaj su završili optimistički: “Mi smatramo da se to odnosi na sve ljude i sve žene. U nekim krajevima sveta ti su kontakti danas nemogući. U Jugoslaviji su mogući i priliku treba iskoristiti.”⁵⁵

Epilog

Prilika je tokom nekoliko narednih godina solidno iskorišćena. Pretežno pozitivan stav AFSC o Jugoslaviji⁵⁶ omogućio je nastavak saradnje i sadejstvo na polju mirovnih delatnosti. Već u decembru 1950. pristigla su prva pisma u kojima su navedeni prijateljski osećaji i lepi utisci sa putovanja. Kolin Bel je u NKJOM poslao članak o miru objavljen u jednom

⁵⁴ O turističkom otvaranju videti: Igor Tchoukarine, “Jugoslavenski put do međunarodnog turizma: Otvaranje, decentralizacija i propaganda u prvoj polovici 1950-ih”, u: *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.), Zagreb: Srednja Europa, 2013; isti, “Yugoslavia’s Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s”, in: *East European Politics and Societies and Cultures*, 29, 1/2015.

⁵⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 1, 1951 (i: AJ-40-44-118).

⁵⁶ Pozitivna mišljenja o Jugoslaviji i javne istupe u vezi s tim imale su i druge strane delegacije, kao što su bili predstavnici Britanskog nacionalnog saveta za mir, među kojima je bio lord Bojd Or (John Boyd Orr), dobitnik Nobelove nagrade za mir (1949), ili britanski laburisti predvođeni predsednikom Semom Votsonom (Samuel Sam Watson). Posebno su isticali da Jugoslavija ne pokazuje agresivne namere prema susedima, da nema torture nad manjinama, da su imali slobodu kretanja i da su prijatno iznenađeni otvorenošću i spontanošću sagovornika. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 7, *Yugoslavia and Peace: A Study of Cominform Accusations*; “Nismo našli nikakvog dokaza da Jugoslavija priprema agresivni rat”, *Borba*, 2. 10. 1950, 1; “Posle jedanaestodnevnog boravka u Jugoslaviji delegacija britanske Laburističke stranke otputovala za London”, *Politika*, 20. 9. 1950, 2; “U Jugoslaviji sam video takve stvari koje bih kao naučnik želeo da vidim u svim krajevima sveta”, *Politika* 2. 10. 1950, 1; “Jugoslovani grade socializem na svoj način”, *Slovenski poročevalec*, 11. 10. 1950, 2; “Obtožbe Informbiroja proti Jugoslaviji so namerno nedoločne”, *Slovenski poročevalec*, 17. 10. 1950, 1.

švajcarskom listu, izjavio da želi da održi kontakt i da će redovno slati interesantne materijale. U želji za očuvanjem kontakta javili su se profesor Edžerton i Silvija Evans,⁵⁷ a u januaru 1951. i Hauard Evans.⁵⁸ On je napisao da je u mnogim razgovorima preneo utiske s putovanja i da je želja za razvijanjem bližih kulturnih i drugih veza između Jugoslavije i SAD jaka. Potvrdio je i konkretizaciju dalje saradnje kroz posetu Beogradu direktora seminara AFSC iz Ženeve Henrija Rasela, do koje je došlo već početkom marta 1951.⁵⁹ Konačno, Evans je javio da je posredstvom Jugoslovenske delegacije u Njujorku upućen poverljivi kvekerski izveštaj i zamolio da NKJOM dostavi svoje primedbe na činjenice, ako ih bude imao.

Iskustva iz Jugoslavije preneti su i putem radio-talasa. Bel je 24. januara 1951. na radio-stanici u Ženevi govorio o poseti koja je trebalo da utvrdi da nema priprema za agresiju. Prve impresije koje su delegati stekli ticala su se slabog stanja privrede, lošeg snabdevanja i velikog siromaštva, ali uočena je znatna briga o deci, naročito na ishrani u dečjim restoranima i napor u izgradnji i obnovi porušenog. Utisak su ostavili autoput Beograd–Zagreb, omladinske pruge i gigantske fabrike, ali kvekeri industrijalizacijom nisu bili impresionirani i više su ih radovale nove škole i univerziteti, radnička odmarališta, lečilišta, pobeda nad malarijom. Bel je istakao da su bili slobodni u kretanju i da im je omogućena poseta Stepincu i ostrvu Vis na kome su bili prvi stranci. Iako slobode u Jugoslaviji nisu bile kao na Zapadu, one su, s obzirom na to da se radi o komunističkoj zemlji, bile znatne i Bel je naročito isticao slobodu slušanja stranih radio-stanica i slobodan pristup koji su do delegata imali obični ljudi.⁶⁰

Saradnja je nastavljena kroz obezbeđenje konkretne pomoći AFSC, kada je krajem juna 1951. u Njujorku pripremljen transport lekova vredan 40.000

⁵⁷ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Izveštaj o vezama sa inostranstvom (XII 1950).

⁵⁸ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, Pismo M. Vilfan, 17. 1. 1951.

⁵⁹ Henry Russell je u Beogradu konkretno razgovarao o učešću omladine u radnim kampovima i na seminarima AFSC. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 18, Bilten, 2, 1951.

⁶⁰ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 15, Radio-intervju, akt Direkcije za informacije, pov. br. 643/I, 9. 2. 1951.

dolara, namenjen jugoslovenskom Crvenom krstu,⁶¹ i kroz razmenu prepiske i materijala sa više regionalnih organizacija.⁶² Nešto kasnije, u oktobru 1951. godine na Sastanku za mir i međunarodnu saradnju, održanom u Zagrebu (Zagrebački skup), koji je organizovao NKJOM, u prisustvu više predstavnika američkih javnih ustanova i organizacija i afričkih nacionalnih pokreta bilo je nekoliko kvekerima bliskih ličnosti,⁶³ a AFSC je zastupao istoričar i profesor univerziteta Spenser Koks.⁶⁴ Konačno, 1953. godine kvekeri su u Crikvenici organizovali i međunarodni omladinski seminar za mir.⁶⁵

Zaključak

U jeku sukoba sa SSSR i blokade Jugoslavija je, nakon prvog šoka i pojačane staljinizacije, započela fazu traženja načina za saradnju sa Zapadom, a na jaku propagandu Kominforma pokušala je da odgovori kontrapropagandom u formi pozivanja stranih mirovnih organizacija da se neposredno uvere u stanje u zemlji. Jedna od takvih organizacija i, kao dobitnik Nobelove nagrade za mir i jedina Zapadna asocijacija koja je direktno kontaktirala sa Istokom tražeći način da se između SAD i SSSR učvrsti mir, zasigurno najrespektabilnija, bio je AFSC. Nakon prvih kontakata sa jugoslovenskom misijom u SAD, zatvorenih za javnost usled zebnje da bi se kvekeri kao

⁶¹ "Akcije za pomoć Jugoslaviji", *Slobodna Dalmacija*, 29. 6. 1951, 1.

⁶² Podružnice u Oregonu, Kaliforniji itd. AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 13, Crkvene organizacije, kvekeri, maj 1951.

⁶³ Frensis Bidl (Francis Biddle), Amerikanci za demokratsku akciju (Americans for Democratic Action), i profesor iz Čikaga dr Milton Majer (Mayer), Druženje za pomirenje (Fellowship for Reconciliation). AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 3, Kratke biografije učesnika Zagrebačkog skupa.

⁶⁴ Spencer Coxe (1918–2011), dugo aktivan u AFSC, a od 1952. direktor u Američkoj uniji za građanske slobode (American Civil Liberties Union) za Pensilvaniju. *Slobodna Dalmacija* je 16. januara 1951. netačno objavila da je delegat AFSC bio Oscar A. de Lima, zastupnik Američkog udruženja za UN. Na temelju rezolucije Zagrebačkog skupa formiran je Međunarodni forum za mir, u čijim su aktivnostima od 1952. učestvovali predstavnici AFSC. O dolasku AFSC na skup i o osnivanju MFM: AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 2, document 11; isto, kutija 6, dopis NKJOM, 25. 8. 1952, Zabeleška: Međunarodni forum za mir, 9. 4. 1952, dopisi 1951–1952.

⁶⁵ AJ, Fond: NKJOM 719, kutija 23, Hallam Tennyson, pismo, 14. 7. 1953; D. Suvin, "Poslijeratni Zagreb", 130–131.

mirovni pregovarači kompromitovali u očima SSSR, usled Korejskog rata došlo je do otvorenog povezivanja i odazivanja na poziv NKJOM za posetu. Ugledna četvoročlana delegacija je tokom pet nedelja (septembar–oktobar 1950) obišla skoro sve republike, posetila škole, zadruga, bolnice, fabrike, dečje domove, bila primljena na viskom i najvišem nivou (sastanak sa Titom) i ostavila vredan izveštaj o utiscima.

Izveštaj svedoči o toplom prijemu na svim nivoima, a posebno među običnim ljudima, o specifičnosti jugoslovenskog slučaja i razumevanju uslova koji su doveli do pobeđe komunista. Navode se pozitivne strane jačanja ravnopravnosti naroda kroz sistem federacije, s oduševljenjem piše o razvoju ustanova socijalne zaštite i obrazovanja, o zadrugarstvu, koje su zdušno podržavali, o slobodi slušanja stranih radio-stanica i o elanu u izgradnji, ali industrijalizacija nije ostavila naročit utisak (kritikovali su njen obim i intenzitet, smatrajući da je treba usmeriti ka tehnološki jednostavnijim granama koje se mogu snabdevati domaćim izvorima). Izveštaj svedoči i o velikoj slobodi kretanja koju su delegati AFSC imali, međutim, on kritikuje manjak parlamentarizma i zapostavljanje određenih ljudskih prava i ukazuje na to da je tokom razgovora sa predstavnicima Jugoslavije otvoreno pitanje monolitnog izbornog procesa, nedemokratske zakonodavne prakse i odnosa prema jednopartijskom sistemu u budućnosti. Kvekeri su dovodili u pitanje i samoupravljanje ako bi ono omogućilo da radnički saveti donose nekompetentne odluke, konstatovali su rađanje kulta ličnosti, kao i pojavu paternalizma (pružanje pune podrške režimu zarad materijalnih dobara). Gledišta AFSC zaključena su radošću usled iskazane namere Jugoslavije za kulturnu i prosvetnu razmenu sa Zapadom i za nastavak mirotvorne saradnje, a aktivnosti koje su usledile potvrdile su to u velikoj meri (odlazak mladih u radne logore AFSC, pohađanja seminara za studente i nastavnike, učešće na mirovnim skupovima u inostranstvu i organizacija mirovnih seminara u Jugoslaviji). Konačno, javni istupi kvekeri pobijali su tvrdnje o agresivnim namerama Jugoslavije i isticali pozitivne pojave uočene tokom posete.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):

Privredni savet Vlade FNRJ, 1944–1953 (40)

Nacionalni komitet Jugoslavije za odbranu mira, 1949–1953 (719) [nesreden arhivski fond]

Objavljeni izvori

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine: Stanovništvo po narodnosti, Knjiga IX, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1954.

Minutes and Reports of the Twenty-Sixth Meeting, Geneva, Switzerland 22–29 August 1973, WCC, 1973, dostupno na: <https://archive.org/details/twentsixthmeet00unse/mode/2up> (pristupljeno 31. 1. 2023).

Popis stanovništva 1953: Ukupno stanovništvo po narodnosti, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1959.

The ten formative years 1938–1948: Report on the activities of the World Council of Churches during its period of formation, Geneva: WCC, 1948, dostupno na: <https://archive.org/details/wcca3/mode/2up> (pristupljeno 31. 1. 2023).

Štampa

American Friends Service Committee Bulletin (Philadelphia), 1955.

Borba (Beograd), 1950. (na ćir.)

Politika (Beograd), 1950. (na ćir.)

Slobodna Dalmacija (Split), 1950–1951.

Slovenski poročevalec (Ljubljana), 1950.

The New York Times (New York), 1988.

Literatura

Knjige

- Akmađža, Miroslav, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, Zagreb: Despot Infinitus d.o.o., 2013.
- Austin, Allan W., *Quaker Brotherhood: Interracial Activism and the American Friends Service Committee, 1917–1950*, Urbana: University of Illinois Press, 2012.
- Back, Lyndon, *Treading Water at the Shark Café: A Memoir of the Yugoslav Wars*, St. Louis: Open Books Press, 2018.
- Barnes, Gregory A., *A Centennial History of the American Friends Service Committee*, Philadelphia: Friends Press, 2016.
- Bećirović, Denis, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica i dr. – Institut za istoriju, 2012.
- Bernet, Claus, *Rufus Jones (1863–1948): Life and Bibliography of an American Scholar, Writer, and Social Activist*, Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang GmbH, 2009.
- Boisset, Jean, *Kratka povijest protestantizma*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985.
- Bondžić, Dragomir, *Misao bez pasoša: međunarodna saradnja Beogradskog univerziteta 1945–1960*, Beograd: ISI, 2011.
- Dobrivojević, Ivana, *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd: ISI, 2013.
- Fry, Ruth A., *Quaker Adventure: the story of nine years' relief and reconstruction*, New York: Frank-Maurice, 1927.
- Hamm, Thomas D., *The Quakers in America*, New York: Columbia University Press, 2003.
- Ilić, Branislav; Ćirković, Vojislav (prir.), *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd: Export-press, 1978.
- Ilić, Saša, *Stranci "gastarbajteri": strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950. godina*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (na ćir.)

- Jovanović, Jadranka, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945–1953)*, Beograd: ISI, 1985.
- Lampe, John R.; Prickett, Russell O.; Adamovic, Ljubisa S., *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham and London: Duke University Press, 1990.
- Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd: Službeni list, 1996. (na ćir.)
- Okihiro, Gary Y., *Storied Lives: Japanese American Students and World War II*, Seattle: University of Washington Press, 1999.
- Petrović Todosijević, Sanja, *Otećemo svetlost bučnom vodopadu: reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*, Beograd: INIS, 2018. (na ćir.)
- Radić, Radmila, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I–II, Beograd: INIS, 2002. (na ćir.)
- Senjković, Reana, *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Članci

- Aleksić, Vesna, “Nacionalni odbor za slobodnu Evropu i poseta delegacije američkog Kongresa Jugoslaviji 1952”, u: *Tokovi istorije*, 2/2019, 111–133. (na ćir.)
- Ilić, Saša, “Američki komitet za pomoć Jugoslaviji 1944–1948”, u: *Arhiv, Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 1/2004, 130–140. (na ćir.)
- Ilić, Saša, “Od nade do razočaranja – pomoć Sovjetskog Saveza u izgradnji jugoslovenske privrede (1945–1948)”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/2016, 37–63. (na ćir.)
- Ilić, Saša, “Štednja električne energije: Neki problemi odnosa države i pojedinca u nestašici struje 1949–1950. godine”, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 3/1996 (1998), 243–259. (na ćir.)
- Milićević, Nataša, “Privatni život građanske porodice posle 1945.”, u: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, Milan Ristović (prir.), Beograd: Clio, 2007, 444–475. (na ćir.)

Suvin, Darko, "Poslijeratni Zagreb, književnost, Savez studenata: plodne doline – Iz Memoara jednog skojevca, dio 4", u: *Gordogan*, X–XI, 27–28/2012–2013, 111–157.

Tchoukarine, Igor, "Jugoslavenski put do međunarodnog turizma: Otvaranje, decentralizacija i propaganda u prvoj polovici 1950-ih", u: *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.), Zagreb: Srednja Europa, 2013, 125–154.

Tchoukarine, Igor, "Yugoslavia's Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s", u: *East European Politics and Societies and Cultures*, 29, 1/2015, 168–188.

Vimpulšek, Žarko, "Predgovor", u: Jakov Blažević, *Mač, a ne mir: za pravnu sigurnost građana*, Zagreb – Beograd – Sarajevo: Mladost – Prosveta – Svjetlost, 1980.

Vučetić, Radina, "Američke stipendije u Jugoslaviji 50-ih i 60-ih godina XX veka", u: *Tokovi istorije*, 2/2019, 135–165. (na ćir.)

Internetski izvori

"History", *American Friends Service Committee*, dostupno na: <https://afsc.org/history> (pristupljeno 1. 2. 2023).

"Pierre Ceresole – The Founder of Service Civil International", *Service Civil International*, dostupno na: https://archives.sci.ngo/uploads/documents/Ceresole/PCeresole_1990_Short%20Biography.pdf (pristupljeno 1. 2. 2023).

"Special Citations and Awards", *The Pulitzer Prizes*, dostupno na: <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-category/260> (pristupljeno 23. 2. 2023).

"William B. Edgerton", *Parabook*, dostupno na: https://prabook.com/web/william_b.edgerton/626273 (pristupljeno 31. 1. 2023).

"Vilfan, Marija (1912–1994)", u: *Slovenska biografija*, Ljubljana: SAZU, 2013, dostupno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi788612/#slovenski-biografski-leksikon> (pristupljeno 21. 2. 2023).

QUAKERS ON YUGOSLAVIA IN 1950

Summary

Excluding the circumstances surrounding the creation and dissolution of socialist Yugoslavia, undoubtedly the most turbulent period in its history was during the years following the Informburo Resolution in 1948. Faced with an economic blockade and constant threat of military intervention from the East, Yugoslavia, after the initial shock and increased Stalinization, entered a phase of seeking its own path to socialism and establishing cooperation with the West. In response to the strong propaganda from Cominform, which claimed that Yugoslavia was preparing aggression against its neighbours, the country attempted to counter it with its own propaganda and extended invitations to foreign peace organizations to visit. One of the organizations that responded to this call was the American Friends Service Committee (AFSC) (Quakers), a Nobel Peace Prize winner and, at the time, the only Western association actively seeking peace between the USA and the USSR.

During September and October 1950, a distinguished four-member Quaker delegation visited the Yugoslav republics, touring schools, peasant and craft cooperatives, hospitals, factories, construction sites, orphanages, and more. The delegation was received at the highest levels, including a meeting with President Josip Broz Tito, but also freely interacted with ordinary citizens. The delegation left behind a report documenting their visit, including interesting impressions and valuable observations.

The report attests to the warm reception received at all levels, particularly among ordinary people, and their understanding of the unique circumstances that led to the communists' victory in Yugoslavia. The positive aspects of strengthening the equality of the Yugoslav peoples through the federal system were mentioned, and there was enthusiastic praise for the development of social protection and educational institutions, as well

as the cooperative movement (wholeheartedly supported by the Quakers). The report also highlighted the freedom to listen to foreign radio stations and the overall enthusiasm for nation-building in Yugoslavia. However, the delegation did not find the extent and intensity of industrialization particularly impressive. They criticized its scale, believing that production should be directed towards technologically simpler industries that could rely on domestic sources. The report also criticized the lack of parliamentary democracy and the neglect of certain human rights. During conversations with government representatives, the Quakers pointed out the unacceptability of the monolithic electoral process and undemocratic legislative practices. They also raised questions about the regime's stance towards the one-party system in the future. The delegation expressed concerns about the nascent self-management system and whether it would allow workers' councils to make competent decisions. They observed the emergence of a cult of personality and signs of paternalism, where support for the regime was driven by material gain.

In conclusion, the AFSC delegation expressed joy at Yugoslavia's intention to establish and develop cultural and educational exchanges with the West, as well as the commitment to continue peaceful cooperation. Subsequent activities largely confirmed this intention, especially with the participation of Yugoslav youth in AFSC labour camps, seminars for students and teachers, and the organization of peace meetings in Yugoslavia. Finally, the public statements made by the Quakers refuted claims about Yugoslavia's aggressive intentions towards its neighbours.

THE DISCOURSE ON ISLAM, DEMOCRACY AND HUMAN RIGHTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1980–2010

Ehlimana Memišević

Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet
e.memisevic@pfsa.unsa.ba

Abstract: This article explores the relationship between Islam, democracy, and human rights in Islamic publications in Bosnia and Herzegovina in the period from 1980 to 2010. During this period two waves of the Islamic revival emerged in the country, as a reaction to an existing threat to Bosnian Muslims' vital rights and interests, which in turn were presented by Serb nationalist intellectuals as "evidence" of the supposed intent of Bosnian Muslims to create an Islamic state in Europe which "could become the stronghold of the most extreme Islamic fundamentalism". Based on an analysis of the publications from this period, this article explores the influence of the Islamic revival on the relationship between Islam, democracy and human rights. It shows that most of the publications are written by prominent Muslim intellectuals, who emphasize the compatibility of Islam, democracy and human rights. It also shows that while the different interpretations of Islam that were brought in the second wave of the Islamic revival challenged the local Islamic customs and religious practices, there were no attempts to impose political ideas. There were no demands for the application of the Shari'ah or the establishment of an Islamic state.

Keywords: Islam, democracy, human rights, Islamic revival

Apstrakt: Ovaj članak istražuje odnos između islama, demokratije i ljudskih prava u islamskim publikacijama u Bosni i Hercegovini u periodu od 1980. do 2010. godine. Tokom tog perioda pojavila su se dva vala islamske obnove, uglavnom kao odgovor na postojeću prijetnju njihovim vitalnim pravima

i interesima, koje su srpski nacionalistički intelektualci predstavljali kao “dokaz” navodne namjere muslimana u Bosni i Hercegovini da stvore islamsku državu u Evropi koja bi “mogla postati uporište najekstremnijeg islamskog fundamentalizma”. U ovom radu istražuje se utjecaj islamske obnove na odnos islama, demokracije i ljudskih prava, na temelju analize publikacija iz datog perioda. Većina radova objavljenih u ovom periodu naglašavaju kompatibilnost islama, demokracije i ljudskih prava i napisali su ih istaknuti muslimanski intelektualci. Također, ovaj članak pokazuje da, iako su različita tumačenja islama koja su donesena u drugom valu islamskog preporoda, dovela u pitanje lokalne islamske običaje i vjerske prakse, nije bilo pokušaja nametanja političkih ideja. Nije bilo zahtjeva za primjenom šerijata ili uspostavom islamske države.

Ključne riječi: islam, demokracija, ljudska prava, islamski preporod

Introduction

When Bisera Turković, then Bosnian and Herzegovinian Minister of Foreign Affairs, said in an interview held on 11th December 2020 that the abolition of the entities in Bosnia and Herzegovina (B&H) is possible “by the will of the people and with the support of the foreign powers”,¹ the Serb member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina and secessionist, Milorad Dodik, called her “a Muslim fundamentalist and extremist”, who “along with others who stand for Bosnia and Herzegovina propose that Republika Srpska and Serbs disappear, that they subdue Croats, so that Muslims and *mujahideen* can spread here”.²

This same rhetoric has been used since the 1980s, by Serb nationalist intellectuals and politicians who, in order to justify future acts against Bosnian Muslims, sought to portray them as “Islamic fundamentalists” who want to

¹ “Burne reakcije iz Republike Srpske na izjave ministrice Turković”, *Radio Slobodna Evropa* 12. 12. 2020, available at: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30997631.html> (accessed 10 July 2023).

² “Dodik saziva sastanak zbog izjava ministrice Bisere Turković: To je muslimanski fundamentalista i ekstremista”, *Novi*, 13. 12. 2020, available at: <https://novi.ba/clanak/301626/dodik-saziva-sastanak-zbog-izjava-ministrice-bisere-turkovic-to-je-muslimanski-fundamentalista-i-ekstremista> (accessed 10 July 2023).

create a Muslim state in Europe which “could become the stronghold of the most extreme Islamic fundamentalism and a state to which money would flow from the most extreme Islamic countries”.³ They have portrayed Islamic revival as a radical or militant movement, which has spread from the Middle East towards Europe, trying, as the Bosnian scholar Fikret Karčić pointed out, not to explain the phenomenon but to influence its direction.⁴

This article analyses the relationship between Islam, democracy, and human rights in the Islamic publications in Bosnia and Herzegovina in the period from 1980 to 2010. During this period two waves of the Islamic revival emerged in Bosnia and Herzegovina, were both used as “evidence” of the supposed intent of Bosnian Muslims to create an Islamic state. The first revival began after the liberalization of the socialist regime in the late 1960s, which introduced a period of Muslim national affirmation in B&H, and opened the issue of the place of Islam in their cultural identity. The second began after the dissolution of Yugoslavia in 1991, which was abruptly followed by the ethnic cleansing and genocide of the Bosnian Muslims (Bosniaks). The main agents of Islamic revival after 1992, were foreign Muslim aid workers, several hundred – mainly Saudi and Iranian – freedom fighters (*mujahedeen*), and the graduates of Islamic studies outside the country (often sent by *mujahedeen* and aid agencies),⁵ who criticized local Islamic customs and practices and sought to impose their interpretation of Islam.

Based on the analysis of the publications belonging to both waves of the Islamic revival, this article explores the influence of Islamic revivalism on

³ Norman Cigar, “The Nationalist Serbian Intellectuals and Islam: Defining and Eliminating a Muslim Community”, in: *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, eds. Emran Qureshi and Michael A. Sells, New York: Columbia University Press, 2003, 330.

⁴ Fikret Karčić, “Islamic Revival in the Balkans 1970–1992”, in: *Islamic Studies*, 1997, vol. 36, no. 2/3, 578.

⁵ Harun Karčić, “Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign Influences and Their Effects”, in: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2010, vol. 11, no. 2, 151–166; Harun Karčić, “Islamic Revival in Post-Socialist Bosnia and Herzegovina: International Actors and Activities”, in: *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2010, vol. 30, no. 4, 519–534.

the Bosnian scholars approach to the relationship between Islam, democracy, and human rights. Periodical publications included in this review are: *Preporod* (Renaissance) the informative publication of the Riyasat of the Islamic Community in B&H, issued twice a month since 1970 and one of the most important promoters of the revitalization of Islam in the first wave of Islamic revival. Also considered is *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva/Rijaseta u Jugoslaviji / Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* (The Herald of the Supreme Islamic Authorities/Riyasat in Yugoslavia / The Herald of the Riyasat of Islamic Community in Bosnia and Herzegovina) an official journal of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina (hereafter: Islamic Community) published bimonthly since 1933; *Takvim*, an almanac, published by the Association of Ulama since 1933; *Islamska misao* (Islamic Thought), published monthly since 1979 until 1993; *Muallim* (Teacher), published by the Association of Ulama from 1910 to 1913 and from 1990 to 1998, and since 2000 under a new name – *Novi muallim* (New Teacher); *Saff* (Prayer row), a magazine of the main Salafi organization – the Active Islamic Youth published biweekly since 1997; *Novi horizonti* (New Horizons), a magazine for “scientific, cultural and spiritual affirmation”, published by the Association of Citizens “Selam” in Zenica, issued monthly since September 1999; *Znakovi vremena* (Signs of the Times), a magazine for philosophy, religion, science, and social practices, published by Ibn Sina Insitute, one of the main Iranian institutions in BiH, issued since 1997.

After a brief overview of the waves of the Islamic revival, the analysis of the publications that deal with the Islam and democracy and then Islam and human rights will be given in chronological order.

The First Islamic Revival – 1970–1992

The liberalization of the socialist regime in the late 1960s in Yugoslavia saw the rise of an Islamic revival, which was encouraged by the process of “national affirmation” of the Bosnian Muslims (Bosniaks). They were recognized

as a separate ethnic group (nation) under the name ‘Muslimani’. This inevitably led to a discussion on the place of Islam in their cultural identity.⁶

Islamic revival was manifested in the increase in Islamic publishing, the reconstruction of mosques, the reestablishment of *madrasas* (educational institutions), the opening of the Faculty of Islamic Theology in 1977 in Sarajevo, the reopening of a girls’ division of the Gazi Husrevbeg *madrasa*, the reappearance of Islamic social symbols in public life, etc.

During 1970, as part of this process of revitalization, Alija Izetbegović, who would go on to become the first president of the independent B&H in 1992, wrote a treatise on the politics and Islam, in which he called for “renewal of Islamic religious thought and the creation of a unified Islamic community from Morocco to Indonesia”.⁷ This treatise was partially published in *Takvim* in 1972,⁸ but was only problematized eleven years later, when in 1983, it served as a basis for charges against the group of thirteen people, including Alija Izetbegović, levelled by the Yugoslav authorities for “carrying out criminal acts of a counterrevolutionary threat to social order”.⁹ They were accused of encouraging the creation of an “ethnically pure Bosnia and Herzegovina”, secretly traveling to Iran and circulating the *Islamic Declaration*.¹⁰

Izetbegović was sentenced to fourteen years in prison by the District Court in Sarajevo, later reduced to nine years by Yugoslavia’s Federal Court. He was released in 1988, after five years in prison.¹¹ During the same year, his

⁶ F. Karčić, “Islamic Revival in the Balkans 1970–1992”, 567.

⁷ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo: Bosna, 1990, 3.

⁸ Alija Izetbegović, “Sadašnji trenutak muslimanskih naroda”, in: *Takvim*, Sarajevo: Izvršni odbor Udruženja ilmije u SRBiH, 1972, 51–62; Alija Izetbegović, “Islamski preporod – vjerska ili politička revolucija”, in: *Takvim*, 1972, 63–66.

⁹ Abid Prguda, *Sarajevski proces: Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983: sabrani dokumenti*, Sarajevo, 1990, 38, 45.

¹⁰ Anto Knežević, “Alija Izetbegović’s ‘Islamic Declaration’: Its Substance and its Western Reception”, in: *Islamic Studies*, 1997, vol. 36, vol. 2/3, 499.

¹¹ *Ibid.*, 500.

book *Islam between East and West* was published in Belgrade¹² in which he presented Islam as a “middle way”, a kind of spiritual and intellectual synthesis which included the values of Western Europe,¹³ and compared it, among others, with the social doctrine of the Catholic Church and social democracy.

The *Islamic Declaration*, which will be analyzed in greater detail later, does not mention B&H or Yugoslavia. However, since the beginning of the 1980s it has been represented as a “blueprint for the transformation of Bosnia into a fundamentalist Islamic state”¹⁴ by the Serb nationalists and used to justify future acts against Bosnian Muslims.

The Party of Democratic Action (*Stranka demokratske akcije*) which was formed in May 1990, under the leadership of Alija Izetbegović, used certain Muslim symbols such as the green coloured flag with the crescent and referred to Islam as an element of Bosnian identity and religious liberties as a part of general human rights and freedoms, but there were no demands for the establishment of the state on the basis of an Islamic ideology nor any calls for the implementation of Shari‘ah.¹⁵

The Islamic revival of this period was a mainly religious and cultural movement. This was, according to prominent Islamic scholar, Fikret Karčić, partly a result of the apolitical nature of Islam in the post-Ottoman period, the demise of the Marxist ideology and aggressive secularism, and the failure of the concept of Serbs as the “ruling nation”. The revival of Islamic cultural identity was a Muslim reaction to an existing threat to their vital rights and interests.¹⁶

The dissolution of the Yugoslav Federation in 1991 and the subsequent genocide of Bosnian Muslims marked an end of this wave of the Islamic revival in B&H.¹⁷

¹² Alija Izetbegović, *Islam između Istoka i Zapada*, Beograd: Nova, 1988.

¹³ Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, London: Pan Books, 2002, 221.

¹⁴ *Ibid.*, 219.

¹⁵ F. Karčić, “Islamic Revival in the Balkans 1970–1992”, 574.

¹⁶ *Ibid.*, 578.

¹⁷ *Ibid.*, 579.

Islamic Revival After 1992

After the dissolution of Yugoslavia, B&H gained independence in 1992 by referendum. In the war that followed, begun by the Bosnian Serbs, aided and orchestrated by Serbia and Montenegro, Bosnian Muslims were persecuted, tortured, and killed on a mass scale, sent to concentration camps, men and women raped, and humiliated in other ways. In a systematic campaign of religious and cultural eradication, religious and cultural heritage was destroyed. Ethnic cleansing and genocide culminated in the extermination of more than eight thousand men and boys in Srebrenica in July 1995.

With the new unprecedented circumstances that threatened the survival of the Bosnian Muslims, the second and different wave of the Islamic revival began. The main protagonists of this wave of Islamic revival were several hundreds of freedom fighters (*mujahedeen*) mainly from Iran, Saudi Arabia and other Gulf states, and foreign Muslim aid workers.

The understanding of Islamic practices of these fighters and aid workers clashed with the ways Islam has been practiced traditionally. Particularly challenging has been the ideological influence of Salafism, whose representatives often strongly criticized local Islamic customs and practices and sought to impose their interpretation of Islam. In a booklet *Shvatanja koja trebamo ispraviti* (Attitudes that we have to change) published in the central Bosnian town of Travnik in 1993, the author ‘Imad al-Misri¹⁸ made an argument for a radical departure from some established practices among Bosnian Muslims. After identifying the number of “incorrect” practices, he appealed to the *imams* to watch their behavior, to leave Turkish innovations in religion, to require the consent of the bride’s guardian before concluding marriage, to be in the forefront of *jihad*, etc.¹⁹ However, Bosnian Muslims

¹⁸ The author, ‘Imad al-Misri was deported to Egypt on October 6, 2001 under the accusation of false identity (allegedly he was Al Hussein Arman Ahmed who is sentenced to ten years imprisonment in Egypt). See more: Ahmet Alibašić, “Traditional and Reformist Islam in Bosnia and Herzegovina”, in: *Cambridge Programme for Security in International Society (C-SIS)*, working paper no. 2, 2003, 16.

¹⁹ A. Alibašić, “Traditional and Reformist Islam”, 16.

were not receptive to these attempts to indoctrinate them, as one former Bosnian soldier stated: “Those who came here from the East came ill-[in]formed about the Bosnian Muslims, who are both Easterners and Westerners. Their plan to impose their way of seeing the religion and teach us how to pray has failed. They tried to plant trees here, palm trees, which can’t grow in Bosnia.”²⁰

Despite the opposition of the local population to what they saw as alien Islamic practices after the war ended, Gulf states’ (mainly Saudi Arabia) and Iran’s humanitarian organizations and the religious, cultural, and diplomatic institutions remained in the country (or were established after 1995) and became the main protagonists of the Islamic revival in the following years.²¹ The main Saudi relief agencies were the Saudi High Committee for Assistance to Bosnia and Herzegovina, which was founded in 1993 by Prince Salman Ibn Abdulaziz Al-Saud and the Al-Haramain Foundation, who spread Salafi ideas through publishing and distributing the books, financing orphanages, schools, Islamic centers and mosques etc.²² The Active Islamic Youth was the most important local organization, “the symbol and catalyst of Islamic revival at the same time”, which was very active in promoting Salafi ideas.²³ Their magazine, *Saff* has been in existence since 1997 and will also be part of this analysis. Another important magazine with a pro-Salafi orientation is the monthly *Novi horizonti*, which was established by the former mufti of Zenica, but whose major contributors are considered to be Salafi and conservative by the Islamic Community.²⁴

The Active Islamic Youth organization, along with its sister organization, al-Furqan were closed down in 2004 and 2006 respectively.²⁵ *Saff* and

²⁰ Ina Merdjanova, *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*, New York: Oxford University Press, 2013, 61.

²¹ H. Karčić, “Islamic Revival in Post-Socialist Bosnia and Herzegovina”, 524–528

²² *Ibid.*, 526.

²³ A. Alibašić, “Traditional and Reformist Islam”, 12.

²⁴ *Ibid.*, 18.

²⁵ H. Karčić, “Globalisation and Islam in Bosnia”, 159.

Novi horizonti continued to be published but with a different, more nationalistic than religious orientation.

Among the Iranian cultural and academic institutions, which promote Iranian Shia and pro-Shia views in Bosnia and Herzegovina are the Mulla Sadra Foundation and the Ibn Sina Institute. Unlike Saudi Arabia their focus are Bosnian intellectual elites.²⁶ Ibn Sina Institute publishes a high-quality journal called the *Signs of the Times* (*Znakovi vremena*).

Turkish institutions and organizations were also present (and still are), but unlike the Middle Eastern agents that challenged local Islamic institutions and traditional practices, the Turkish efforts were “geared towards the preservation of existing institutional structures, religious practices and the rediscovery of the Ottoman-Islamic heritage”.²⁷

However, no Islamic organization, including the Salafi ones, tried to impose political ideas on the Bosnian Muslims or demanded the application of the Sharia or the establishment of an Islamic state. As this article will show, the publications that belong to the foreign Islamic institutions and organizations, or promote Salafi or Shia interpretations of Islam either did not deal with Islam and democracy or promoted the compatibility of Islam and human rights.

Islam and Democracy

During the period from 1980 to 1990, not a single article or a book explicitly dealing with Islam, democracy and human rights was published in B&H. That was mainly the consequence of the careful scrutinization of the Islamic publications by the state prosecutors, as well as internal censorship, since the religious communities in Yugoslavia were allowed only to publish papers devoted to the exposition of religious teachings and dissem-

²⁶ H. Karčić, “Globalisation and Islam in Bosnia”, 161.

²⁷ Kerem Öktem, *New Islamic Actors After the Wahhabi Intermezzo: Turkey’s Return to the Muslim Balkans*, European Studies Centre, University of Oxford, 2010, 42.

ination of news on confessional matters.²⁸ Paradoxically, as a consequence of that, the Muslims in Yugoslavia learned more about the Islamic revival – a new development in the Muslim world that contributed to their new self-perception – through the secular liberal media from Belgrade and Zagreb than through the publications of the Islamic Community.²⁹

In 1990, *Preporod* published an interview with Fathi Osman, an influential scholar who articulated a liberal interpretation of the Qur’anic teaching on democratic pluralism, human rights, women’s rights, and the obligation of Muslims in the West to embrace Western civic values. Osman stated in the interview that democracy is “a necessity” and that the Qur’an, the Hadith and the tradition of the first caliphs “can fully nurture the spirit of modern democracy”.³⁰

During the same year, the *Islamic Declaration*, written by Alija Izetbegović, was republished in Sarajevo. The book consists of an introduction, three chapters, and a conclusion. The first chapter deals with the “backwardness of the Muslim peoples”, “the roots of helplessness” and “the indifference of the Muslim masses”. The second chapter treats the “Islamic order” and the contemporary problems of the “Islamic order” are addressed in the third chapter.

Izetbegović defined Islamic order as the “unity of religion and law, upbringing and power, ideal and interest, the spiritual community and the state and willingness and force”.³¹ As a synthesis of these components, he states, the Islamic order has two fundamental assumptions: Islamic society and Islamic government. An Islamic society, which is “the matter of the Islamic order”, without an Islamic authority is “incomplete and without power”. The Islamic government, which is a “form of the Islamic order”, without an Islamic society

²⁸ Fikret Karčić, “Preporod Newspaper: An Agent of and a Witness to Islamic Revival in Bosnia”, in: *Intellectual Discourse*, 1999, vol. 7, no. 1, 91.

²⁹ F. Karčić, “Islamic Revival in the Balkans 1970–1992”, 568.

³⁰ Fathi Osman, “Džihad je odbrana ljudskih prava” [Jihad is a Defense of Human Rights], in: *Preporod*, no. 23/486, 1 December 1990, 10–11.

³¹ A. Izetbegović, *Islamska deklaracija*, 19.

is “either utopia or violence”.³² “Islamic order”, he states “can only be achieved in countries where Muslims represent the majority of the population. Without this majority, the Islamic order is reduced to mere power (because the second element is lacking – the Islamic society) and can turn into tyranny”.³³

In the sentence frequently quoted in isolation by the Serb propagandists “there is no peace or coexistence between the Islamic faith and non-Islamic social and political institutions”,³⁴ as Noel Malcolm pointed out, Izetbegović was referring to countries which, unlike Bosnia, have Islamic societies, and arguing that where the majority of the people are practicing Muslims, they cannot accept the imposition of non-Muslim institutions.³⁵

The only part of the treatise that can be understood as referring to the position of the Bosnian Muslims is the paragraph treating Muslim minorities in non-Muslim states. It says: “Muslim minorities comprised in non-Muslim communities, so long as there is a guarantee of religious freedom and normal life and development, are loyal and are obliged to carry out all obligations towards that community, except those which harm Islam and Muslims”.³⁶

However, as has been previously mentioned the *Islamic Declaration*, has been represented since the early 1980s, as a “blueprint for the transformation of Bosnia into a fundamentalist Islamic state”,³⁷ and was used to justify future acts against Bosnian Muslims in the eyes of the West. For instance, in 1992, Radovan Karadžić, the leader of Bosnian Serbs, who was later convicted of genocide, crimes against humanity, and war crimes, accused Izetbegović attempting to create “the first Islamic state in the heart of modern Europe”,³⁸ citing the *Islamic Declaration* as proof. In 1994 he “warned” that the Muslims

³² A. Izetbegović, *Islamska deklaracija*,

³³ *Ibid.*, 37.

³⁴ *Ibid.*, 22.

³⁵ N. Malcolm, *Bosnia*, 220.

³⁶ A. Izetbegović, *Islamska deklaracija*, 37–38.

³⁷ N. Malcolm, *Bosnia*, 219.

³⁸ A. Knežević, “Alija Izetbegović’s ‘Islamic Declaration’”, 503.

“have dark schemes, wishing to make Bosnia a springboard for Islamic penetration into Europe”.³⁹ “The West”, he stated, “will be grateful to us one day because we decided to defend Christian values and culture”.⁴⁰

During the war, the publications under review here were either not published or were focused on documenting the destruction of religious and cultural heritage and persecution of Bosnian Muslims. No articles dealing with Islam, democracy, and human rights were published until 1995.

In 1995 however, Džemaludin Latić, an eminent pan-Islamist activist, who was a close associate of Izetbegović and the co-defendant at the 1983 trial (when he was sentenced to three and a half years in prison by the Yugoslavia's Federal Court), discussed the relationship between Islam and democracy in an article entitled “Islam and Democracy”, where he criticized democracy and suggested that a ‘*daru s-sulh*’ (a non-Muslim territory that has concluded an armistice with a Muslim government, agreeing to protect Muslims) was a “political ideal” for the Bosnian Muslims and Muslims in Sandžak (the part of Serbia). “It is a territory in which Muslims are not the majority or where the Islamic laws are not applied, but Muslims in such territory are free and no one endangers their lives, faith, and honor”.⁴¹ Džemaludin Latić was a representative of the pan-Islamist current which was in a minority within the Islamic Community, and had marginal political position, as Xavier Bougarel has shown.⁴²

During the same year, 1995, a translation of the book *Islam and Democracy, Theocracy and Totalitarianism*⁴³ written by the Turkish author Ali Bulaç, was published in B&H. Latić wrote the foreword. Bulaç is a controversial

³⁹ N. Cigar, “The Nationalist Serbian Intellectuals and Islam”, 329; See more: Emir Suljagić, “Genocide by Plebiscite: The Bosnian Serb Assembly and Social Construction of ‘Turks’ in Bosnia and Herzegovina”, in: *Journal of Genocide Research*, 2021, vol. 23, no. 4, 568–587.

⁴⁰ N. Cigar, “The Nationalist Serbian Intellectuals and Islam”, 331.

⁴¹ Džemaludin Latić, “Islam i demokracija” [Islam and Democracy], in: *Takvim*, 1995, 28.

⁴² Xavier Bougarel, *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires*, tr. by Christopher Mobley, London – New York: Bloomsbury Academic, 2018, 195.

⁴³ Ali Bulaç, *Islam i demokracija, teokracija i totalitarizam*, tr. by Ajet Arifi, Sarajevo – Ljubljana: Liljan, 1995.

Turkish Islamic thinker, sociologist, theologian and columnist in various newspapers, including the *Zaman* and *Yarına Bakış*. He considers democracy a more advanced form of government compared to reciprocal models such as oligarchy, monarchy and one-party systems,⁴⁴ but he argues that it safeguards and represents only the majority of the population. A 51 percent majority, he believes, can impose measures on 49 percent of the population that has no possibility of defending itself.⁴⁵ Therefore, he advocates for the “Constitution of Medina” model which gives every group (religious, political, ethnic) the right to administer its community in the way it chooses. This system grants a high degree of autonomy and freedom to all minorities, something that democracy cannot provide so effectively. In this way, according to Bulaç, religious cultural and legal pluralism in the political community can function uniquely. This “unity in diversity” model, as he suggests to it be called, could resolve conflicts over the excessive power of the central government, so coexistence could be successfully realized.⁴⁶

In 1997, the compilation of Yusuf al-Qaradawi’s fatwas was published in Tuzla,⁴⁷ which contains his answer to the question about the relationship between Islam and democracy. Yusuf al-Qaradawi is an Egyptian Islamic scholar affiliated with the Muslim Brotherhood. He was a member of the Al-Azhar Islamic Research Council and the founder and chairman of the International Union of Muslim Scholars. A popular website, IslamOnline.net issued his fatwas, and Muslims around the world could submit their questions online.⁴⁸

Yusuf al-Qaradawi argues that Islam, before democracy, defined the principles on which democracy rests, but it left detailed elaborations to Muslims as a subject of discovery (*ijtihad*), in accordance with the precepts

⁴⁴ A. Bulaç, *Islam i demokracija, teokracija i totalitarizam*, 64.

⁴⁵ *Ibid.*, 49.

⁴⁶ *Ibid.*, 54.

⁴⁷ Jusuf el-Karadavi, *Savremene fetve* [Contemporary Fatwas], tr. by Amir Karić, Munir Mujić, Tuzla: Harfo-graf, 1997.

⁴⁸ <https://islamonline.net/>, accessed 12 July 2023.

of their religion, the demands of life, and the changes in their lives with regard to time and place.⁴⁹ He considers that democracy still holds the best means to guarantee the protection of the people from the domination of tyrants. While there is no obstacle to leaders and thinkers to try to find other ways, he considers it is necessary to take from democracy the methods to achieve justice, mutual agreement (*shura*), respect for human rights and rise up against the injustice of arrogant rulers.⁵⁰

Džemaludin Latić, in the other article published in 1998, referring to the Indian poet and philosopher, Muhammad Iqbal, and his views on democracy, suggests the concept of “Islamic democracy” which “has affirmed the concepts of consultation (*shura*), consensus (*ijma'*) and the independent formation of opinions and legal decisions (*ijtihad*)”. Latić emphasizes that, since the Qur'an does not give the specific formulation of the state model, then *shura*, *ijma'*, and *ijtihad* are crucial in formulating Islamic democracy and in connecting Islam and democracy in modern times.⁵¹ However, he did not suggest it as a model for B&H.

In 1998, a collection of texts dealing with Islamic law in the contemporary period was published in Sarajevo.⁵² It contained a translation of Azizah Y. al-Hibri's analysis of Islamic constitutionalism and the concept of democracy. Azizah Y. al-Hibri is a professor of law at the University of Richmond. In 1992, she became the first Muslim woman law professor in the United States. Since then, she has written about women's issues, democracy, and human rights from an Islamic perspective. In her 1992 article “Islamic Constitutionalism and the Concept of Democracy”, originally published in the *Case Western Reserve Journal of International Law*, al-Hibri discusses the basic principles of Islamic law relating to democratic

⁴⁹ J. el-Karadavi, *Savremene fetve*, 32.

⁵⁰ *Ibid.*, 32–42.

⁵¹ Džemaludin Latić, “Moć i nemoć demokracije i prednost islama nad njom” [Power and Powerlessness of Democracy and Advantages of Islam Over It], in: *Takvim*, 1998, 185–206.

⁵² Fikret Karčić and Enes Karić (eds.), *Šerijatsko pravo u savremenim društvima* [Sharia Law in Contemporary Societies], Sarajevo: Fond Otvoreno društvo BiH, 1998.

governance and assesses the Islamic system of government in light of two major principles of Western democracies: the will of the people and the separation of powers. She considers that the contrast between democracy and Islam “even though it appears striking, it is superficial”.⁵³

The seeming contrast, she states, stems from the fact that democratic governments and their laws draw their legitimacy from the will of people and base their legality on their approval, whereas in Islam laws draw their legitimacy from God’s will “which seems to be much closer to a totalitarian than a democratic system”.⁵⁴ However, by analyzing the democratic form of government in the United States of America and comparing it to Islam, she comes to different conclusions. As the political system of the United States is founded on the Constitution, she states, whilst the Qur’an is “the core of the Muslim’s constitution”⁵⁵ and the process of reinterpretation of the American Constitution is analogous to *ijtihad*. And, much as in the United States, where the legislature needs to enact a multitude of laws in the process of government, the Muslim legislature needs to do the same, since the Qur’an provides only general laws.⁵⁶ “Islam is flexible, and part of its flexibility lies in the ability to interpret and supplement the Qur’an, in ways consistent with the Qur’an, to produce laws suitable to a certain epoch and society”,⁵⁷ she writes.

On the other side she argues, since the Qur’an requires that Muslim governance be based on the principle of *shura* (consultation), this requirement, combined with the supremacy of Islamic law and the fact that the interpretation of such law rests with the *mujtahids*, “points to a *de facto* if not *de jure* separation of powers”.⁵⁸ Therefore, al-Hibri concludes, “the

⁵³ Azizah Y. al-Hibri, “Islamski konstitucionalizam i pojam demokratije” [Islamic Constitutionalism and the Concept of Democracy] tr. by Ahmet Alibašić, in: *Šerijatsko pravo u savremenim društvima* [Sharia Law in Contemporary Societies], ed. by Fikret Karčić, Enes Karić, Sarajevo: Fond Otvoreno društvo BiH, 1998, 89.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid., 90.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., 91.

⁵⁸ Ibid., 100.

attempts by Muslims to improve the democratic character of their various Muslim states, if properly undertaken, need not run afoul of the rule of Islamic law, but may, in fact, enhance it”⁵⁹

In 2006, Khaled Abou El Fadl’s book *Islam and the Challenge of Democracy*⁶⁰ was translated and published in B&H. Khaled Abou El Fadl, professor of law at the University of California (Los Angeles) Law School, one of the world’s leading authorities on Islamic law and Islam, was awarded the University of Oslo Human Rights Award in 2007 for his analysis of Islamic law and human rights.

In *Islam and the Challenge of Democracy*, El Fadl states that democracy, by assigning equal rights of speech, association, and suffrage to all, offers the greatest potential for promoting justice and protecting human dignity.⁶¹ The fundamental idea of the Qur’an according to El-Fadl is that “God vested all of humanity with a kind of divinity by making every person the viceroy of God on this earth”.⁶² Human beings, therefore, as God’s vicegerents, are especially responsible for ensuring justice in the world. Democracy expresses the special status of human beings in God’s creation and enables them to discharge that responsibility.⁶³

Democracy, he emphasizes, does not ensure justice, but it does establish a basis for pursuing justice and thus for fulfilling a fundamental responsibility assigned by God to each one of us. “It is morally good in and of itself that democracy (through the institution of the vote, division of power and the guarantee of pluralism) at the very least offers the possibility to correct an injustice”,⁶⁴ he states.

⁵⁹ A. Y. al-Hibri, “Islamski konstitucionalizam i pojam demokratije”, 100.

⁶⁰ Khaled Abou El Fadl, *Islam and the Challenge of Democracy*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2004.

⁶¹ Khaled Abou El Fadl, *Islam i izazov demokratije* [Islam and the Challenge of Democracy], tr. by Zilka Spahić-Šiljak, Sarajevo: Buyook, 2006, 10.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

In terms of the democratic concept of human authority and the Islamic understanding of divine authority, he argues that the conception of divine sovereignty does not negate human agency by requiring mechanical enforcement of rules. In fact, it accommodates human agency and even promotes it insofar as it contributes to the fulfillment of justice.⁶⁵ He suggests that Sharia is “a symbolic construct for the divine perfection that is unreachable by human effort”.⁶⁶ The meaning derived from the Qur’an and Sunna is negotiated through human agency. Laws articulated and applied in a state are thoroughly human and should be treated as such.⁶⁷ “Democracy is”, El-Fadl concludes, “an appropriate system for Islam because it both expresses the special worth of human beings – the status of viceregency – and at the same time deprives the state of any pretense of divinity by locating ultimate authority in the hands of the people rather than the *ulema*”.⁶⁸

In 2008, the chapter “Democracy and Human Rights” from El Fadl’s book *The Great Theft: Wrestling Islam from the Extremists*⁶⁹ was translated and published in *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice*.⁷⁰ In this chapter, El Fadl argues that the most important challenge confronting Muslims today is the issue of whether Islam can support and bolster a democratic order that respects individual rights.⁷¹ He confronts “moderate and puritan” Muslims’ views on the issue.

While moderate Muslims, he argues, believe that human rights as a concept and democracy as a system are fully compatible with Islamic theology and law, puritans regard democracy as a Western invention. For them,

⁶⁵ K. A. El Fadl, *Islam i izazov demokratije*, 19.

⁶⁶ *Ibid.*, 25.

⁶⁷ *Ibid.*, 26.

⁶⁸ *Ibid.*, 27.

⁶⁹ Khaled Abou El-Fadl, *The Great Theft: Wrestling Islam from the Extremists*, New York: Harper Collins, 2005, 180–203.

⁷⁰ Khaled Abou El Fadl, “Demokratija i ljudska prava (otimanje islama od ekstremista)” [Democracy and Human Rights (Wrestling Islam from the Extremists)], tr. by Harun Karčić, in: *Glasnik Rijaseta Islamske Zajednice u BiH*, 2008, LXX, no. 9–10, 862–880.

⁷¹ K. A. El Fadl, “Demokratija i ljudska prava”, 862.

that is reason enough to reject it.⁷² Moreover, puritans insist on the recreation of the caliphate, and in this imagined order, there is no need for individual rights which they consider yet another component of the Western intellectual invasion.⁷³ On the other side, some moderate Muslims argue that not only are Islam and democracy and human rights reconcilable, but that Islam *mandates* and *demands* a democratic system of government.⁷⁴

Moderates, he states, reason that the “pursuit of justice obligates Muslims to find a system in which people must have access to powers and institutions within society that can redress injustices and protect people from oppression.”⁷⁵ He concludes that the human experience has clearly demonstrated that only a constitutional democratic system of government can fulfill these conditions.⁷⁶ The puritan ideology of the state, he states, “will only lead to considerable bloodshed without the puritans ever finding their utopia with its just despot.”⁷⁷

This moderate approach, as El-Fadl defines it, is employed by Bosnian authors. Enver Ferhatović, a researcher at the Otto-Suhr-Institute for Political Science, Freie Universität Berlin, wrote about democratic principles in Islam in 2007. In an article entitled “Elements of Democracy in Islam” he states that the Qur’an’s principles and the practices of the Prophet Mohammed, as a direct source of the Islamic law and political power, as well as the constitutional agreement between Muslims and the citizens of Medina, give enough legislative and political substance for a modern interpretation. All these principles, he considers, emphasize the spirit of coexistence, constitutional equality of Muslim and Non-Muslim citizens, and the establishment of parliamentary democracy which ensures the rule of law, division of power, and the protection of property, life, honor, and faith

⁷² K. A. El Fadl, “Demokratija i ljudska prava”, 875.

⁷³ Ibid., 877.

⁷⁴ Ibid., 865.

⁷⁵ Ibid., 868.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid., 878.

of an individual.⁷⁸ “If both Muslim and Western scholars and politicians”, he concludes, “start understanding the history and the truth as a process, as Hegel presented it, then the reconciliation of Islam, modernism, and democracy will get the time it needs for development”.⁷⁹

In an article, “Islam and Democracy”, Abdulgafar Velić, the main imam of the Majlis of the Islamic Community of Sarajevo, states that since the Qur’an did not specify or strictly determine a type of government, instead of rejecting democracy, Muslims should use its principles “to establish *shura* in practice”.⁸⁰ “Muslims”, he writes, “currently do not have many alternatives, if we reject democracy as one of the possible alternatives, then we are left with the dictatorship and tyranny that the Qur’an warns us about in its narrations about Pharaoh, Hāmān, and Hārūn”.⁸¹

During the period under review, no articles dealing with Islam and democracy were published in the Salafi and pro-Salafi magazines, *Saff* and *Novi horizonti*, nor in the Iranian *Znakovi vremena*.

Islam and Human Rights

In 1990 the official Islamic Community publishing center – El-Kalem published a book *Qur’an and the Civil Liberties*⁸² written by Abolhassan Bani-Sadr – a year after it was first published in France (1989). During the same year, a chapter of this book entitled “Human Rights in Islam” was published in the magazine *Islamska misao* (Islamic Thought),⁸³ and

⁷⁸ Enver Ferhatović, “Moderni pristup politici u muslimanskoj misli: elementi demokratije u islamu” [Modern Approach to Government and Politics in Muslim Thought: Elements of Democracy in Islam], in: *Novi muallim*, 2007, VII, no. 29, 20–30.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Abdulgafar Velić, “Islam i demokratija” [Islam and Democracy], in: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice*, 2009, vol. LXXI, no. 7/8, 649.

⁸¹ Ibid., 650.

⁸² Abdulhasan Beni Sadr, *Kur’an i ljudska prava* [*Qur’an and the Human Rights*], tr. by Tarik Haverić, Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice – El-Kalem, 1990.

⁸³ Abul Hassan Bani-Sadr, “Ljudska prava u islamu” [Human Rights in Islam], in: *Islamska misao*, 1990, XII, 29–37.

republished in the book *Uporedna religijska prava* (Comparative Religious Laws)⁸⁴ in 2005.

Abolhasan Bani-Sadr, an Iranian economist and politician, was the first president of the Islamic Republic of Iran after the 1979 revolution. After he was dismissed from office through a coup in 1981, he fled to France where he obtained a doctorate at the Sorbonne University and later taught. In his book, *Qur'an and the Civil Liberties*, Bani-Sadr finds the essence of human rights in Islam in the fact that, according to the Qur'an, a man was made in the nature of God. He considers that the articles of the Universal Islamic Declaration of Human Rights for which “the most comprehensive explanation can be found in the Qur'an”,⁸⁵ are in complete accordance with the main principles and goals of Islamic justice and they encourage *tawhīd* (the oneness of God). These rights, he states, “proclaim the respect of dignity which human beings enjoy in Islam”.⁸⁶

In 1991, the Cairo Declaration on Human Rights in Islam was translated by Fikret Karčić and published in *Glasnik Islamske zajednice u SFRJ*.⁸⁷ It was later republished in the book *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate* [Human Rights in the Context of the Islamic-Western Debate]⁸⁸ in 1996.

In the book *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, several articles and book chapters written by an Algerian philosopher and reformist thinker, a proponent of Islamic modernism, Mohammad Arkoun, were published. Among them is the article, “Human Rights and Islam”⁸⁹ in which

⁸⁴ Abul Hassan Bani-Sadr, “Ljudska prava u islamu”, in: *Uporedna religijska prava* [Comparative Religious Laws], ed. by Fikret Karčić, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2005, 167–203.

⁸⁵ A. Beni Sadr, *Kur'an i ljudska prava*, 151.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Fikret Karčić, “Kairska deklaracija o ljudskim pravima” [Cairo Declaration of Human Rights], in: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, 1991, vol. 54, no. 6, 784–790.

⁸⁸ Muhammed Arkoun, “Ljudska prava i islam”, in: *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate* [Human Rights in the Context of Islamic-Western Debate], ed. by Enes Karić, Sarajevo: Pravni centar – Fond Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, 1996, 159–170.

⁸⁹ The article “Human Rights in Islam” is the translation of the chapter of Arkoun’s book, *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers*, tr. by Robert D. Lee, Westview Press, 1994, 106–113.

Arkoun asks for a “critical reexamination and reworking of the concept of Truth-Right (*al-haqq*) and its foundations”, which is “both possible and necessary”.⁹⁰ The analyses, he considers, must proceed in two directions: a) showing that Islam as a religion is not only open to the proclamation and defense of human rights, but also that the Qur’an, as the Word of God, defined these rights at the beginning of the seventh century, much before Western revolutions; b) the critical and historical reexamination of the actual contents of the Holy Scriptures, on the one hand, and of the modern culture of human rights on the other is still an urgent and indispensable intellectual task.⁹¹

Islamic thought, he writes, has always included a discourse on the rights of God and the rights of man (*huquq allah / huquq adam*) and the respect of human rights is an aspect of, and a basic condition for, respecting the rights of God.⁹²

During the same year, 1996, *Preporod* published Murad Wilfried Hofmann’s article “Human Rights” in which he considered the Islamic and Western conception of human rights, concluding that there is no “essential contradiction between Islamic and Western studies on human rights”.⁹³ Hofmann was a German diplomat and author, who converted to Islam in 1980. Since then he has written many articles and books on Islam, including *Islam: the Alternative*⁹⁴ and *Islam 2000*⁹⁵ which were both translated and published in B&H.

In 1998, Bosnian author Sead Hodžić in his article “Human Rights in Islam” argues that human rights are: “a complete, universal, constant, permanent and essential determinant of the holy Qur’an and the religion

⁹⁰ M. Arkoun, “Ljudska prava i islam”, 161.

⁹¹ Ibid., 161–162.

⁹² Ibid., 162.

⁹³ Murad Hofman, “Ljudska prava” [Human Rights], in: *Preporod*, no. 16/602, 15. December 1996, 18.

⁹⁴ Murad W. Hofmann, *Islam kao alternativa*, tr. by Behija Mulaosmanović-Durmišević, Zenica: Be-most, 1996.

⁹⁵ Murad W. Hofmann, *Islam 2000*, tr. by Mirnes Kovač, Sarajevo: El-Kalem, 2002.

of Islam”.⁹⁶ He analyses two documents: The Medina Charter “from the beginning of the history of Islam” and the Cairo Declaration on Human Rights in Islam, as a “modern time document”,⁹⁷ which he considered to be the proof that human rights are a: “constant and imperishable essence of Islam in the historical continuum”.⁹⁸

The next decade saw a proliferation of publications dealing with human rights and Islam. In this period, the dissemination of different interpretations of Islam, mainly Salafi and Shia had intensified. The salafi magazine *Saff* and the pro-shia magazine *Znakovi vremena* came into existence in 1997, and the pro-salafi magazine *Novi horizonti* has been published since 1999.

In 2000, in an article published in *Novi horizonti*, Bosnian author Sulejman Topoljak (who obtained his Ph.D. at the Faculty of Islamic Law, Jordan University in Aman) defines the ideological basis of human rights and liberties in Islam. He considers that God granted humans “perfect and unaltered rights and liberties and free will”, and made them responsible for respecting these rights.⁹⁹

In 2001, a translation of Olivier Leaman’s article “Can Rights Coexist with Religion?” was published in *Glasnik Rijasete Islamske zajednice*. This professor of philosophy at the University of Kentucky, concludes that rights can coexist with religion and vice versa. “A/the Believer thinks”, he states, “that the basis of his rights lies in God and a denier thinks it lies in his individuality”. They both believe in something that is true, that an individual has rights, but they explain these rights in different ways, he argues. “Since two ways of finding out the truth are possible, then there are two possible stories about this truth. According to the first one, morality is enabled by the fact that we all have the same rights based on our individuality and based on our belonging to humankind. According to the second story we

⁹⁶ Sead Hodžić, “Pogled na ljudska prava u islamu” [Human Rights in Islam], in: *Takvim*, 1998, 182.

⁹⁷ *Ibid.*, 178.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Sulejman Topoljak, “Ideološka osnova ljudskih prava i sloboda u islamu” [Ideological Basis for Human Rights in Islam], in: *Novi horizonti*, 2000, vol. 1, no. 2, 36–40.

are in a world created by a holy being that determined us to live in a certain way and as a result, we should conceive our essence by following the divine law. These stories are different but not incompatible”, Leaman concludes.¹⁰⁰

In an article “The Islamic Concept of Human Rights”, published in *Znakovi vremena*, a Bosnian author Mehmedalija Hadžić,¹⁰¹ the then advisor to the *reis-ul-ulama*’s, states that God endowed humans with rights “as a crown to His Creation on earth”. As God’s vicegerents on earth, in order to accomplish their duties, he states, humans were created by God to be free and were given rights and obligations. To have those rights and to enable others to enjoy the same, means “to be devoted to the Islamic idea of *tawhīd*, which is the faith in One and only One God”.¹⁰²

According Hadžić, human rights are duties and they represent an expression of devotion to God and “the return to the Creator”.¹⁰³ The essence of justice and equity in Islam, he states, is the demand that “to each be given his rights”, and only a human society that satisfies this general requirement can justly be regarded as “the best nation ever brought forth to men”. The consequence of violating fundamental rights is “chaos on Earth”, he concludes.¹⁰⁴

The following year, Seyyed Hossein Nasr’s article “Human Responsibilities and Human Rights” was also translated and published in *Glasnik Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*.¹⁰⁵ Nasr is an Iranian-American professor of Islamic Studies at the George Washington University. The

¹⁰⁰ Olivier Leaman, “Mogu li prava koegzistirati sa religijom?” [Can Rights Coexist With Religion], tr. by Nevad Kahteran, in: *Glasnik Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 2001, vol. LXIII, no. 1/2, 1049–1064.

¹⁰¹ Mehmedalija Hadžić, “O islamskom konceptu ljudskih prava” [The Islamic Concept of Human Rights], in: *Znakovi vremena*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, 2001, no. 12, 50–57.

¹⁰² *Ibid.*, 51.

¹⁰³ *Ibid.*, 50.

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ Seyyed Hossein Nasr, “Ljudske odgovornosti i ljudska prava” [Human Responsibilities and Human Rights], tr. by Nevad Kahteran, in: *Glasnik Rijasete Islamske zajednice*, 2002, vol. LXIV, no. 7/8, 773–798.

article “Human Responsibilities and Human Rights” is based on a chapter from his book *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*.¹⁰⁶

Human rights in Islam, he states, stem from the fact that man is God’s vicegerent on earth, and as such he has the responsibility to do God’s Will on earth.¹⁰⁷ Islam, according to Nasr, derives its understanding of human responsibilities and rights from the relationship with God, “who is the ontological cause of our existence”.¹⁰⁸ “We owe everything to Him, and our rights derive from fulfilling our responsibilities toward Him and obeying His Will”, he writes.¹⁰⁹

As with Aboulhassan Bani-Sadr, Nasr finds the human rights listed in the Universal Islamic Declaration of Human Rights to be “entirely based on the Qur’an and Hadith”.¹¹⁰ In fact, he believes that all the elements of human rights delineated in the Universal Islamic Declaration, are to be found within traditional Islamic sources. But they need to be reformulated in a contemporary context, in such a way as to be able to respond to modern Western challenges and also to the current situation within various Islamic societies.¹¹¹

Similarly, in a translated interview given to Aljazeera, on “Human Rights in Islam” (published in *Novi horizonti* in 2006), Yusuf al-Qaradawi states that precisely the fact that human rights in Islam are considered to be duties, represents the basic difference between the understanding of human rights in Islam and human rights in Western legal systems.¹¹² However, he considers that even though the Qur’an does not directly use the term human rights, Sharia guarantees human rights and defines them precisely, without making the distinction between Muslims and non-Muslims.¹¹³

¹⁰⁶ Seyyed Hossein Nasr, *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*, Harper, 2002, 273–306.

¹⁰⁷ S. H. Nasr, “Ljudske odgovornosti i ljudska prava”, 774.

¹⁰⁸ Ibid., 775.

¹⁰⁹ Ibid., 798.

¹¹⁰ Ibid., 790.

¹¹¹ Ibid., 793.

¹¹² Yusuf al-Qaradawi, “Ljudska prava u islamu” [Human Rights in Islam], tr. by Muharem Adilović, in: *Novi horizonti*, 2006, vol. 7, no. 78, 22.

¹¹³ Y. al-Qaradawi, “Ljudska prava u islamu”, 21.

Several articles published in different publications in this period also consider the compatibility of Islam and particular human rights and civil liberties. In the article “Freedom of Speech”, translated and published in *Novi horizonti*, Mohamed Fathi Osman finds that the freedom of religion, consciousness, and belief, which is inextricably connected with freedom of expression, is emphasized in the Qur’an’s provision that “there is no compulsion in faith” (Quran, 2: 256).¹¹⁴

Another Bosnian author and diplomat, Ensar Eminović, analyses the freedom of speech “from a Western and Islamic perspective” in an article entitled “Freedom of Expression”.¹¹⁵ He concluded that “these perspectives are compatible”.¹¹⁶

In the series of articles under the heading “Human Rights in Islam” in the Salafi magazine *Saff*, Abdulvaris Ribo, analyzed particular human rights from the Islamic standpoint. The biography of this author cannot be found, but his opinions and religious explanations about certain issues are provided on the various websites, and YouTube channels. One such channel is Televizija 5, which was started in 2016 for “promoting universal, moral and cultural values for the prevention and suppression of social deviations and vices”.¹¹⁷

In the article “The one who looks at the home of his neighbor without permission, has looked at the hatch of Jahannam”¹¹⁸ (part of the series “Human Rights in Islam”), Ribo explains the inviolability and security of private property from an Islamic perspective. In the article “Human rights

¹¹⁴ Fethi Osman, “Sloboda riječi” [Freedom of Speech], tr. by Mirnes Kovač, in: *Novi horizonti*, 2001, no. 24, 58–61.

¹¹⁵ Ensar Eminović, “Pravo na slobodu izražavanja” [Right to Freedom of Expression], in: *Preporod*, no. 7/728, 1 April 2002, 20; Ensar Eminović, “Pravo na slobodu izražavanja” [Right to Freedom of Expression], in: *Preporod*, no. 8/729, 15 April 2002, 25.

¹¹⁶ Ensar Eminović, “Pravo na slobodu izražavanja” [Right to Freedom of Expression], in: *Preporod*, No. 8/729, 15 April 2002, 25.

¹¹⁷ <https://televizija5.ba>.

¹¹⁸ Abdulvaris Ribo, “Ko bez dozvole, pogleda kuću svog komšije, kao da je pogledao u otvor Džehennema” [The one who looks at the home of his neighbor without permission, has looked at the hatch of Jahannam], (Human Rights in Islam V), in: *Saff*, no. 124, 15 July 2004, 18–19.

violations are major sins”, he considers that Islamic law promotes equality before the law. As an argument he quotes a hadith: “The people before you were destroyed because they used to inflict the legal punishments on the poor and forgive the rich. By Him in Whose Hand my soul is! If Fatima did that [i.e. stole] I would cut off her hand”.¹¹⁹ This author further explains the compatibility of Islam and human rights in a similarly reductionist manner, without much theoretical elaboration in a series of other articles.

In a series of articles, “Islam is the heir of basic documents on human rights protection”, published in *Novi horizonti*, a Bosnian author Elvir Duranović (research associate at the Institute for the Islamic Tradition of Bosniaks) points out that the Medina Charter was the first legal document ever written based on equal rights and the protection of democratic values.¹²⁰ The distinctiveness of the Medina Charter, he states, lies in the significance it gives to the religious, legal, and cultural uniqueness, the preference it gives to the pluralistic model and the constitutional guaranty it gives to that pluralism.¹²¹

Finally, in *Znakovi vremena*, a translation of the text “Theoretical Basis of Human Rights in Islam”, written by the Iranian authors Seyyed ‘Ali Miromsavī and Seyyed Sādeq Haqīqat, was published in 2009. The article was originally published in *Qabsat: A Research Journal in Philosophy, Religion, and Culture* in 1997/8 in Tehran. The authors discuss the theoretical principles and foundations of human rights from an Islamic perspective and compare it with the Western concept of human rights.¹²² They argue,

¹¹⁹ Abdulvaris Ribo, “Kršenje ljudskih prava spada u velike grijehе” [Human Rights Violations are Major Sins], in: *Saff*, no. 120, 15 May 2004, 18.

¹²⁰ Elvir Duranović, “Islam je baštiniк temeljnih dokumenata o zaštiti ljudskih prava” [Islam Is The Protector Of The Basic Documents On Protection of Human Rights], in: *Novi horizonti*, 2006, vol. 7, no. 81, 52–54; 2006, vol. 7, no. 82, 52–54; 2006, vol. 7, no. 83, 60–61.

¹²¹ Elvir Duranović, “Islam je baštiniк temeljnih dokumenata o zaštiti ljudskih prava”, in: *Novi horizonti*, 2006, vol. 7, no. 82, 53.

¹²² Seyyed ‘Ali Miromsavī, Seyyed Sādeq Haqīqat, “Teorijski temelji ljudskih prava u islamu” [Theoretical Basis Of Human Rights In Islam], translated by Mubina Moker, in: *Znakovi vremena*, Fall–Winter 2009, vol. 12, no. 45–46, 66.

as have some of the previously mentioned authors, that rights were given to humans by God and are connected with their duties as God's "vicegerents on earth" and the "trustees of God's duty".¹²³ God's law, according to these authors, explains natural and immanent human rights.¹²⁴

Conclusion

During the study period, a total of 21 articles and 7 books that dealt with the relationship between Islam, democracy, and human rights were published. All of them were published after 1990, which was the result of freedom from the scrutinization of the socialist period, since the religious communities had only been allowed to publish papers devoted to the exposition of religious teachings and the dissemination of news on confessional matters. A series of arrests of Islamic thinkers and activists was orchestrated from 1983 to 1987, including ex-president Alija Izetbegović. They were accused of disseminating the *Islamic Declaration* and encouraging the creation of an Islamic state.

Two waves of Islamic revival emerged in B&H during this period. The first came during the 1970s and 1980s, and the second after 1992. Both emerged as a reaction to an existential threat to Bosnian Muslims' vital rights and interests but were represented by the Serb nationalist intellectuals as "evidence" of the supposed intent of Bosnian Muslims to create an Islamic state in Europe. However, no Islamic organization, including Salafi ones, demanded the application of the Shari'ah or the establishment of an Islamic state.

Most of the publications that deal with Islam, democracy and human rights published in the period 1980–2010 are translations of books, articles and book chapters, written by prominent Muslim intellectuals who reexamine Islamic traditions and reinterpret the Islamic principles to reconcile Islam with the democratization process and the multiparty political systems

¹²³ Ibid., 90.

¹²⁴ Ibid., 100.

and human rights. The selection of the authors was made by translators. But it partly depended on the general views of the institutions and the editors behind the publication.

Bosnian authors who wrote about Islam and democracy and human rights employed the moderate Muslim approach, as El-Fadl defines it, stating that human rights as a concept and democracy as a system are fully compatible with Islamic theology and law. They argue that the Islamic principles of consultation (*shura*), the consensus (*ijma'*), *ijtihad*, and the Medina constitution support the principle of democracy.

In the last decade of the study period (2000–2010) the dissemination of different interpretations of Islam, mainly Salafi and Shia had intensified. While these interpretations, especially Salafi, challenged the local Islamic customs and religious practices, there were no attempts to impose political ideas on the Bosnian Muslims.

In *Salafi* and pro-*Salafi* magazines, *Saff* and *Novi horizonti*, as well as the Iranian journal *Znakovi vremena*, there were no articles dealing with Islam and democracy, and the few articles dealing with Islam and human rights, promoted their compatibility.

SOURCES AND LITERATURE

Literature

Books

Beni Sadr, Abdulhasan, *Kur'an i ljudska prava*, Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice – El-Kalem, 1990.

Bougarel, Xavier, *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires*, tr. by Christopher Mobley, London – New York: Bloomsbury Academic, 2018.

- Bulaç, Ali, *Islam i demokracija, teokracija i totalitarizam*, tr. by Ajet Arifi, Sarajevo – Ljubljana: Liljan, 1995.
- El Fadl, Khaled Abou, *Islam and the Challenge of Democracy*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2004.
- El Fadl, Khaled Abou, *Islam i izazov demokracije*, Sarajevo: Buyook, 2006.
- El-Fadl, Khaled Abou, *The Great Theft: Wrestling Islam from the Extremists*, New York: Harper Collins, 2005.
- El-Karadavi, Jusuf, *Savremene fetve*, Tuzla: Harfo-graf, 1997.
- Hofmann, Murad W., *Islam 2000*, Sarajevo: El-Kalem, 2002.
- Hofmann, Murad W., *Islam kao alternativa*, Zenica: Bemust, 1996.
- Izetbegović, Alija, *Islam između Istoka i Zapada*, Beograd: Nova, 1988.
- Izetbegović, Alija, *Islamska deklaracija*, Sarajevo: Bosna, 1990.
- Karčić, Fikret (ed.), *Uporedna religijska prava*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2005.
- Karčić, Fikret; Karić, Enes (eds.), *Šerijatsko pravo u savremenim društvima*, Sarajevo: Fond Otvoreno društvo BiH, 1998.
- Karić, Enes (ed.), *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, Sarajevo: Pravni centar – Fond Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, 1996.
- Malcolm, Noel, *Bosnia: A Short History*, London: Pan Books, 2002.
- Merdjanova, Ina, *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*, New York: Oxford University Press, 2013.
- Nasr, Seyyed Hossein, *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*, Harper, 2002.
- Öktem, Kerem, *New Islamic Actors After the Wahhabi intermezzo: Turkey's Return to the Muslim Balkans*, European Studies Centre, University of Oxford, 2010.
- Prguda, Abid, *Sarajevski proces: Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983: sabrani dokumenti*, Sarajevo, 1990.
- Qureshi, Emran, Sells, Michael A. (eds), *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, New York: Columbia University Press, 2003.

Articles

- Alibašić, Ahmet, “Traditional and Reformist Islam in Bosnia and Herzegovina”, in: *Cambridge Programme for Security in International Society (C-SIS)*, working paper no. 2, 2003, 1–23.
- Alija Izetbegović, “Sadašnji trenutak muslimanskih naroda”, in: *Takvim*, 1972, 51–62.
- Al-Hibri, Azizah Y., “Islamski konstitucionalizam i pojam demokratije”, tr. by Ahmet Alibašić, in: *Šerijatsko pravo u savremenim društvima*, ed. by Fikret Karčić, Enes Karić, Sarajevo: Fond Otvoreno društvo BiH, 1998.
- Al-Qaradawi, Yusuf, “Ljudska prava u islamu”, in: *Novi horizonti*, 2006, vol. 7, no. 78, 20–23.
- Arkoun, Muhammed, “Ljudska prava i islam”, in: *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, ed. by Enes Karić, Sarajevo: Pravni centar – Fond Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, 1996, 159–170.
- Bani-Sadr, Abul Hassan, “Ljudska prava u islamu”, in: *Islamska misao*, 1990, XII, 29–37.
- Bani-Sadr, Abul Hassan, “Ljudska prava u islamu”, in: *Uporedna religijska prava*, ed. by Fikret Karčić, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2005, 167–203.
- Cigar, Norman, “The Nationalist Serbian Intellectuals and Islam: Defining and Eliminating a Muslim Community”, in: *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, eds. Emran Qureshi and Michael A. Sells, New York: Columbia University Press, 2003, 314–351.
- Duranović, Elvir, “Islam je baštinik temeljnih dokumenata o zaštiti ljudskih prava”, in: *Novi horizonti*, 2006, vol. 7, no. 81, 52–54.
- Duranović, Elvir, “Islam je baštinik temeljnih dokumenata o zaštiti ljudskih prava”, in: *Novi horizonti*, 2006, vol. 7, no. 82, 52–54.
- Duranović, Elvir, “Islam je baštinik temeljnih dokumenata o zaštiti ljudskih prava”, in: *Novi horizonti*, 2006, vol. 7, no. 83, 60–61.
- El Fadl, Khaled Abou, “Demokratija i ljudska prava (otimanje islama od ekstremista)”, in: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH*, 2008, vol. LXX, no. 9–10, 862–880.

- Eminović, Ensar, “Pravo na slobodu izražavanja”, in: *Preporod*, no. 8/729, 15 April 2002, 25.
- Eminović, Ensar, “Pravo na slobodu izražavanja”, in: *Preporod*, no. 7/728, 1 April 2002, 20.
- Ferhatović, Enver, “Moderni pristup politici u muslimanskoj misli: elementi demokratije u islamu”, in: *Novi muallim*, 2007, vol. VII, no. 29, 20–30.
- Hadžić, Mehmedalija, “O islamskom konceptu ljudskih prava”, in: *Znakovi vremena*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, 2001, no. 12, 50–57.
- Hodžić, Sead, “Pogled na ljudska prava u islamu”, in: *Takvim*, 1998, 173–184.
- Hofman, Murad, “Ljudska prava”, in: *Preporod*, no. 16/602, 15 December 1996, 18.
- Izetbegović, Alija, “Islamski preporod – vjerska ili politička revolucija”, in: *Takvim*, 1972, 63–66.
- Karčić, Fikret, “Islamic Revival in the Balkans 1970–1992”, in: *Islamic Studies*, 1997, vol. 36, no. 2/3, 565–581.
- Karčić, Fikret, “Kairska deklaracija o ljudskim pravima”, in: *Glasnik Rijase-ta Islamske zajednice u SFRJ*, 1991, vol. 54, no. 6, 784–790.
- Karčić, Fikret, “Preporod Newspaper: An Agent of and a Witness to Islamic Revival in Bosnia”, in: *Intellectual Discourse*, 1999, vol. 7, no. 1, 91–97.
- Karčić, Harun, “Globalisation and Islam in Bosnia: Foreign Influences and their Effects”, in: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2010, vol. 11, no. 2, 151–166.
- Karčić, Harun, “Islamic Revival in Post-Socialist Bosnia and Herzegovina: International Actors and Activities”, in: *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2010, vol. 30, no. 4, 519–534.
- Knežević, Anto, “Alija Izetbegović’s ‘Islamic Declaration’: Its Substance and its Western Reception”, in: *Islamic Studies*, 1997, vol. 36, no. 2/3, 483–521.
- Latić, Džemaludin, “Islam i demokratija”, in: *Takvim*, 1995, 15–29.
- Latić, Džemaludin, “Moć i nemoć demokratije i prednost islama nad njom”, in: *Takvim*, 1998, 185–206.

- Leaman, Olivier, “Mogu li prava koegzistirati sa religijom?”, in: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 2001, vol. LXIII, no. 1/2, 1049–1064.
- Miromsavī, Seyyed ‘Ali; Haqīqat, Seyyed Sādeq, “Teorijski temelji ljudskih prava u islamu”, in: *Znakovi vremena*, Fall–Winter 2009, vol. 12, no. 45–46, 66–100.
- Nasr, Seyyed Hossein, “Ljudske odgovornosti i ljudska prava”, in: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice*, 2002, vol. LXIV, no. 7/8, 773–798.
- Osman, Fathi, “Džihad je odbrana ljudskih prava”, in: *Preporod*, no. 23/486, 1 December 1990, 10–11.
- Osman, Fathi, “Sloboda riječi”, in: *Novi horizonti*, 2001, no. 24, 58–60.
- Ribo, Abdulvaris, “Ko bez dozvole, pogleda kuću svog komšije, kao da je pogledao u otvor Džehennema”, in: *Saff*, no. 124, 15 July 2004, 18–19.
- Ribo, Abdulvaris, “Kršenje ljudskih prava spada u velike grijehе”, in: *Saff*, no. 120, 15 May 2004, 18–19.
- Suljagić, Emir, “Genocide by Plebiscite: The Bosnian Serb Assembly and Social Construction of ‘Turks’ in Bosnia and Herzegovina”, in: *Journal of Genocide Research*, 2021, vol. 23, no. 4, 568–587.
- Topoljak, Sulejman, “Ideološka osnova ljudskih prava i sloboda u islamu”, in: *Novi horizonti*, 2000, vol. 1, no. 2, 36–40.
- Velić, Abdulgafar, “Islam i demokratija”, in: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice*, 2009, vol. LXXI, no. 7/8, 637–650.

Internet Sources

- “Burne reakcije iz Republike Srpske na izjave ministricе Turković”, *Radio Slobodna Evropa*, 12. 12. 2020, available at: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30997631.html> (accessed 10 July 2023).
- “Dodik saziva sastanak zbog izjava ministricе Bisere Turković: To je muslimanski fundamentalista i ekstremista”, *Novi*, 13. 12. 2020, available at:

<https://novi.ba/clanak/301626/dodik-saziva-sastanak-zbog-izjava-ministrice-bisere-turkovic-to-je-muslimanski-fundamentalista-i-ekstremista> (accessed 10 July 2023).

DISKURS O ISLAMU, DEMOKRATIJI I LJUDSKIM PRAVIMA U BOSNI I HERCEGOVINI 1980–2010.

Sažetak

U periodu obuhvaćenom ovim istraživanjem objavljeno je ukupno 7 knjiga i 21 članak, koji razmatraju pitanje odnosa islama, demokratije i ljudskih prava. Sve publikacije objavljene su nakon 1990. godine, što je bila posljedica pada socijalističkog režima, tokom kojeg su se vjerske zajednice mogle baviti samo konfesionalnim, odnosno obrednim pitanjima. Od 1983. do 1987. organizirano je niz hapšenja islamskih intelektualaca i aktivista, uključujući i bivšeg predsjednika Republike Bosne i Hercegovine Aliju Izetbegovića, koji su bili i procesuirani za subverzivno djelovanje i namjeru stvaranja “islamske države”.

U Bosni i Hercegovini u ovom periodu pojavila su se dva vala islamske obnove. Prvi, tokom 1970-ih i 1980-ih godina, a drugi nakon 1992. Oba su nastala kao reakcija na egzistencijalnu prijetnju vitalnim pravima i interesima muslimana. Međutim, srpski nacionalistički intelektualci predstavljali su ih kao “dokaz” njihove navodne namjere da stvore islamsku državu u Evropi. Ovaj rad pokazuje da niti jedna islamska organizacija nije zahtijevala uspostavu islamske države i primjenu šerijatskog prava.

Većina publikacija koje razmatraju odnos islama, demokratije i ljudskih prava, objavljenih u razdoblju od 1980. do 2010, prijevodi su knjiga, članaka i poglavlja u knjigama koje su napisali istaknuti muslimanski intelektualci. Oni preispituju islamsku tradiciju i reinterpreteraju islamska načela kako bi pomirili islam s procesom demokratizacije, višestranačkim političkim sistemima i ljudskim pravima. Odabir autora čije će tekstove prevoditi izvršili su uglavnom prevodioci, ali je to dijelom zavisilo i od općih stavova institucija i urednika koji su stajali iza publikacije.

Bosanskohercegovački autori koji su pisali o islamu, demokratiji i ljudskim pravima koristili su “umjereni pristup” kako ga definira Khaled Abou

El-Fadl, navodeći da su ljudska prava kao koncept i demokratija kao sistem potpuno kompatibilni s islamskom teologijom i pravom. Oni tvrde da islamski principi poput savjetovanja (*šura*), konsenzusa (*idžma'*), stvaralačkog tumačenja islamskog prava (*idžtihad*) i dr. podržavaju princip demokratije.

U posljednjem desetljeću proučavanog razdoblja (2000–2010) u Bosni i Hercegovini su se pojavila i intenzivirala različita tumačenja islama, uglavnom selefijska i šiijaska. Iako su ova tumačenja dovela u pitanje lokalne islamske običaje i vjersku praksu, nije bilo pokušaja nametanja političkih ideja muslimanima u Bosni i Hercegovini. U selefijskim i proselefijskim časopisima, *Saffu* i *Novim horizontima*, kao i u iranskom časopisu *Znakovi vremena*, nije bilo članaka koji su se bavili islamom i demokratijom, dok je mali broj objavljenih članaka koji su razmatrali odnos islama i ljudskih prava promovirao njihovu kompatibilnost.

THE US GOVERNMENT AGENCIES AND THE WAR IN BOSNIA: AN ANALYSIS OF DECLASSIFIED DOCUMENTS¹

Hamza Karčić

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
hamza.karcic@fpn.unsa.ba

Abstract: The aim of this article is to examine US government documents on the war in Bosnia declassified in 2013. The files provide a rich source for research on Bosnia in the early 1990s and how the US perceived and responded to the war. While there are different types of declassified documents, the article will focus on how assessments and predictions on Bosnia measured up to what actually took place.

Keywords: US, Bosnia, Balkans, Yugoslavia, War

Apstrakt: Cilj ovog članka je analizirati deklasifikovane dokumente vlade SAD o ratu u Bosni i Hercegovini. Dokumenti koji su deklasifikovani 2013. godine predstavljaju odličan izvor za istraživanje o tome kako je SAD percipirala rat i potom reagovala u Bosni i Hercegovini. Iako postoje različite vrste deklasifikovanih dokumenata, ovaj rad se fokusira na dokumente koji su imali za cilj ocjenu i predviđanje situacije u Bosni i Hercegovini. U radu se nastoji i ponuditi odgovor u kojoj mjeri su ovi dokumenti adekvatno procijenili razvoj događaja tokom rata.

Ključne riječi: SAD, Bosna, Balkan, Jugoslavija, rat

In 2013, Bill Clinton's Presidential Library and the CIA declassified more than 300 documents on America's response to the 1992–1995 war

¹ This research was supported by the Balkan Investigative Reporting Network.

in Bosnia.² This public access to a trove of documents on Bosnia less than two decades after the war ended was unprecedented. The available documents provide an insight into how the various parts of the US government perceived the war in Bosnia, what they predicted and what policy options they favoured.

According to the Clinton Library, the documents comprise “summaries of Conclusions from National Security Council meetings where senior officials made decisions on the Bosnian conflict, BTF memoranda pertaining to those meetings, key intelligence assessments, and selected materials from the State Department, the National Security Council, and the Department of Defense”.³ While the earliest document is from 1990, most are related to 1995 when the US-led peace effort was undertaken.

The documents released in 2013 represent a part of such documents produced from 1990 onwards. Many are redacted. It is possible that other documents may be declassified in the years and decades ahead. A number of released documents pertain to the Principals and Deputies Committees’ deliberations on Bosnia. While a rich resource for research, this paper is not focused on these documents. In fact, the Principals and Deputies Committee meetings have been researched by David Scheffer in *The Sit Room: In the Theater of War and Peace* published in 2018.

Other documents are on the negotiations at Dayton in November 1995 as the talks unfolded. However, the Dayton peace talks were described in detail in Derek Chollet’s *The Road to the Dayton Accords: A Study of American Statecraft*. Ivo Daalder’s *Getting to Dayton: The Making of America’s Bosnia Policy* provides a well-researched study of the US policy towards Bosnia leading up to and including the Dayton negotiations.

² Valerie Hopkins, “Clinton and CIA Declassify Bosnia War Documents”, *Balkan Insight*, 1 October 2013, available at: <https://balkaninsight.com/2013/10/01/clinton-and-cia-declassify-bosnia-war-documents/> (accessed 14 April 2023).

³ Bosnian Declassified Records, Bill Clinton Presidential Library, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/collections/show/37> (accessed 14 April 2023).

Ten years after the documents on Bosnia were declassified and more than three decades since the start of the war, what has not been researched is how the various predictions of US government agencies turned out. In other words, with the benefit of hindsight, what predictions were accurate? And, which predictions did not materialize?

The focus of this article is on US assessments and predictions on the collapse of Yugoslavia and the war in Bosnia. By analysing publicly accessible declassified documents on Bosnia available through the Clinton Library, this paper will seek to examine how predictions on Bosnia measured up to what actually happened. The emphasis of this paper is on what the US government agencies predictions were at the time and how these predictions can be seen from a historical distance of three decades later.

Predicting Yugoslavia's Collapse

The earliest document released on Yugoslavia was issued in late 1990. The National Intelligence Estimate (NIE)⁴ of October 1990 was prescient about Yugoslavia's future outlook. Titled "Yugoslavia Transformed", the NIE offered a bleak prediction for the federation. It predicted that Yugoslavia's demise was imminent: "Within a year the federal system will no longer exist; within two years Yugoslavia will probably have dissolved as a state". The NIE stated that attempts at economic reforms would fail and that neither the Yugoslav National Army nor the Communist Party would keep the federation intact.

The NIE further stated that "it is likely that Serbian repression in Kosovo will result in an armed uprising by the majority Albanian population, supported by large Albanian minorities in Macedonia and Montenegro". As for the situation in Bosnia, the NIE was remarkably foreseeing: "The

⁴ According to Greg Bruno and Sharon Otterman, a National Intelligence Estimate is defined as "the U.S. intelligence community's most authoritative and coordinated written assessment of a specific national-security issue". For more on this type of document, Greg Bruno and Sharon Otterman, "National Intelligence Estimates", *Council on Foreign Relations*, May 14, 2008, available at: <https://www.cfr.org/background/national-intelligence-estimates> (accessed 14 April 2023).

Serbs, however, will attempt to foment uprisings by Serb minorities elsewhere – particularly in Croatia and Bosnia-Herzegovina – and large-scale ethnic violence is likely”.

As for the Western response, the NIE stated that the US could do little to keep Yugoslavia together. The Europeans would officially support Yugoslavia but would go along with its demise.⁵ As the unfolding situation in Yugoslavia showed, the October 1990 NIE’s predictions came true.

Several months later, in March 1991, an intelligence assessment was titled “Yugoslavia: Military Dynamics of a Potential Civil War”. This document stated that “Yugoslavia’s political fabric is badly frayed and may unravel in 1991”. As a result, its view was that a civil war in Yugoslavia was “a distinct possibility”. The assessment predicted that if such a war would occur, it would “probably be disorganized and protracted, with a stalemate the most likely outcome”. While Yugoslavia’s national forces would have an advantage over republics’ forces – Slovenia’s and Croatia’s – the latter would turn out to be “a credible military force”. The document further predicted that the Yugoslav National Army would fall apart along ethnic lines and would turn into an essentially Serbian military force. Lastly, the document predicted that a war in Yugoslavia would turn into a European problem as it would lead to refugee waves.⁶ As the NIE of 1990, this assessment, too, predicted Yugoslavia’s demise. In fact, this assessment was made three months prior to the outbreak of war in Slovenia. And, its conclusion that republics’ forces would be “credible” also turned out to be the case.

Apart from this document, there was just one more declassified document from 1991. A CIA Directorate of Intelligence memorandum titled “Bosnia-Herzegovina: On the Edge of the Abyss” of 19 December 1991 was

⁵ “1990-10-01, National Intelligence Estimate Report re Yugoslavia Transformed”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12289> (accessed 8 April 2023).

⁶ “1991-03-01, Office of European Analysis Intelligence Assessment re Yugoslavia Military Dynamics of a Potential Civil War”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12290> (accessed 8 April 2023).

particularly pessimistic but prescient on the unfolding situation. It noted that Bosnia was a mini-Yugoslavia with its ethnic make-up. After Bosnian Serb representatives left the parliament in October 1991, the memorandum stated that the government functioned “sporadically”. The memorandum noted that Bosnia’s president Alija Izetbegović was “a moderate Muslim” who “worked to promote a general settlement that would hold Yugoslavia together and keep Bosnia-Hercegovina out of the fighting”. However, it further stated that “Izetbegovic and other moderates now see events slipping out of their control. In addition to the breakdown of the republic’s carefully constructed coalition government, a similar process is underway in what remains of Bosnia-Hercegovina’s Territorial Defense Forces”.⁷ In fact, the memorandum noted that Izetbegović faced the choice of remaining in a rump Yugoslavia or proceeding with Bosnia’s independence which could trigger a war.

The memorandum predicted what would happen if violence erupted: “... the Serbs will have the support of local JNA commanders. We believe that Serb irregular units have received arms and ammunition from the JNA”. Its prognosis of an impending clash between the JNA and republic forces was bleak. Noting that the JNA was the “dominant military force” in Bosnia, the memorandum stated that “the republic government commands few armed men and almost certainly could not conduct a coordinated defense against the federal army”.⁸ While true that the JNA was well-armed and that Bosnia’s republic forces were outgunned, the prediction about Bosnia’s inability to mount a defense would turn out to be inaccurate when the JNA and Bosnian Serb forces attacked Sarajevo on 2 May 1992 and met with a determined resistance. The same applied to many other parts of Bosnia.

As for Serbia’s and Croatia’s territorial ambitions, the memorandum was spot on: “Intelligence and press reports indicate that both Serbian President Slobodan Milošević and Croatian President Franjo Tuđman are eyeing

⁷“1991-12-19, Office of European Analysis Report re Bosnia-Hercegovina On the Edge of the Abyss”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12291>, 2. (accessed 9 April 2023).

⁸Ibid., 3.

annexation of parts of Bosnia-Hercegovina to their respective territories... we believe that Bosnia-Hercegovina continues to figure prominently in the Croatian leadership's thinking. For Milošević it is a question of realizing his plan for a 'greater Serbia' that would bring all Serb-populated areas under Belgrade's roof".⁹

This document predicted that violence and conflict would be the most likely scenario in Bosnia in the coming period. The country would "either fall under the sway of Serbia or Croatia or look beyond the Balkan peninsula to Turkey, Saudi Arabia, Iran, or Libya for economic, political, and perhaps military support".¹⁰ In fact, faced with attacks by the JNA and Bosnian Serb forces, and with an UN-imposed arms embargo curtailing its ability to procure weapons, the Bosnian government did turn for support to both the Western countries but also to beyond the Balkans as predicted in the December 1991 memorandum.

The War Starts

In April 1992, a new National Intelligence Estimate (NIE) was issued. Titled "A Broadening Balkan Crisis: Can It Be Managed", the document was prepared as war broke out in Bosnia. This NIE repeated the Intelligence Community's previous views that Belgrade was working to establish a "Greater Serbia". It stated that Milošević "has used Serb leaders in Bosnia to create a 'Greater Serbia', while denying official involvement. This objective enjoys wide support, and even if Milošević were persuaded to abandon it or were removed from power, other Serbians would continue to pursue it". The document noted that "the fighting in Bosnia is likely to intensify" and that the JNA and Serbia and Croat irregulars present in Bosnia made an agreement unlikely.¹¹

⁹ Ibid., 4.

¹⁰ Ibid., 6.

¹¹ "1992-04-01, NIE Report, A Broadening Balkan Crisis Can It Be Managed", *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12293>, 1. (accessed 9 April 2023).

The NIE cautioned about the spill-over effects of the ongoing fighting. It warned that an “uprising by the almost 2 million Albanians of Kosovo is the most serious and likely threat”.¹² The document also stated that a conflict between Macedonians and Albanians was possible if Macedonians ignored Albanian demands.¹³ Both of these predictions failed to materialize at the time but did do with a delayed effect. In fact, the situation in Kosovo worsened in 1998–1999 and in Macedonia in 2001. Another prediction in the NIE which turned out true was that the war in Bosnia would produce massive refugee waves in Western Europe.¹⁴

In its conclusion, the NIE stated that “there is virtually no chance of a negotiated settlement that leads to interethnic peace”. The document also pointed out that a growing Balkans crisis will lead to greater calls on the US to act. And, this would lead to a dilemma: “Greater US engagement increases the risk that US forces could become involved in the fighting. However, failure to act or to achieve a positive outcome would have a negative impact on the US security role in Europe”.¹⁵ Indeed, this dilemma was to shape much of the US policy debate on how to respond to Bosnia. Opponents of intervention, foremost among them Chairman of the Joint Chiefs of Staff Colin Powell, made the case against intervention.¹⁶ Advocates of intervention argued that the US had an interest in maintaining its leadership in Europe and beyond.

To respond to the deteriorating situation in Bosnia, an Interagency Balkan Task Force was established in June 1992. A memorandum from 12 June 1992 on the formation of the Task Force stated that “some form of outside military intervention in the region is increasingly likely, and the

¹² Ibid., 2.

¹³ Ibid., 3.

¹⁴ “1992-04-01, NIE Report, A Broadening Balkan Crisis Can It Be Managed”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12293>, 3. (accessed 9 April 2023).

¹⁵ Ibid., 6.

¹⁶ Michael R. Gordon, “Powell Delivers a Resounding No On Using Limited Force in Bosnia”, *The New York Times*, 28 September 1992.

United States will play a facilitating role, including intelligence support”.¹⁷ In fact, many documents released in 2013 are those produced by the Task Force.

In early August 1992, an intelligence memorandum of the DCI Inter-agency Balkan Task Force dealt with the question of European views on using force in Bosnia. It stated that the West European governments would object to the deployment of troops in Bosnia with a view to resolving the conflict. The UK and France were particularly opposed to a military intervention.¹⁸ Furthermore, London and Paris led the way in opposing Western air strikes in Bosnia. Germany was ambivalent but Turkey advocated such an approach with the backing of the UN.¹⁹

Then, on 19 August 1992, an intelligence memorandum on Bosnia addressed the issue of the humanitarian situation in Bosnia. The memorandum described the destruction in Bosnia and the deteriorating humanitarian situation. The cities and towns in Bosnia were swelled with incoming refugees. It noted that the “pattern of population displacement from the countryside to the cities will probably continue, in particular as long as Bosnian Serbs are able to continue their ‘ethnic cleansing’ campaign”. The memorandum stated that Bosnian Muslims “have been the hardest hit by the violence and social dislocations. Almost two thirds of the Muslim population has been either uprooted or is now living under constant military attack. As a result, cities that were once multicultural are now suddenly ‘homogeneous’”.²⁰ The document’s prediction was that Bosnian cities and the populations in them would “probably fall to near and in some cases below the level of subsistence”. It also predicted that the coming winter

¹⁷ “1992-06-12, Memo to DI Executive Officers re Establishment of Interagency Balkan Task Force”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12294> (accessed 12 April 2023).

¹⁸ “1992-08-10, BTF Memorandum, European Views on the Use of Force in Bosnia and Herzegovina”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12295>, 2. (accessed 9 April 2023).

¹⁹ *Ibid.*, 3.

²⁰ *Ibid.*, 13.

in 1992 would be harsh and that this would be difficult for the internally displaced, the refugees and the population under sieges.

The following year, an intelligence memorandum titled “Greater Serbia: A Balkan Troublemaker for the 1990s” was issued on 27 January 1993. The document was based on an interagency analysis and a forecasting model which sought to assess what a “Greater Serbia” would mean. It concluded that Belgrade was determined to establish an ethnically homogenous “Greater Serbia”. The memorandum’s summary stated that “the conciliatory attitude of Milošević and the Bosnian Serbs during recent negotiations in Geneva is, we believe, a tactical manoeuvre to buy time. Belgrade is not likely to stop providing active support for the creation of an ethnically pure greater Serbia by force unless the international community” conducted air strikes on Bosnian Serb military targets or armed Bosnia and Croatia.²¹ The memorandum also predicted that a “Greater Serbia” would be “a disruptive force in Europe” and would inflame conflicts with neighbours and undertake “ethnic cleansing of Kosovo”.²² In fact, the latter is precisely what Belgrade undertook in 1998–1999. The document concluded by stating that “Serbian expansionist and ethnic policies are likely to remain unchanged” even if Milošević were no longer in power.²³ Indeed, the memorandum’s last paragraph is titled “Milošević is Only Part of the Problem”.²⁴

Two months later, in March 1993, several important documents on Bosnia were issued on the same day. On 23 March 1993, the Interagency Balkan Task Force issued a memorandum titled “Serb War Aims”. It began by stating that “The central Serb goals in Bosnia have been and remain the destruction of Bosnia as a viable independent state and the incorpora-

²¹ “1993-01-27A, Office of European Analysis Report re Greater Serbia A Balkan Troublemaker for the 1990s”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12301>, 1. (accessed 10 April 2023).

²² *Ibid.*, 2.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, 8.

tion of Serb-claimed regions into a greater Serbia”.²⁵ The document further stated that Serb forces were trying to overrun the Bosnian Muslim enclaves in eastern Bosnia and to, thereby, have control over the Drina River. Apart from this objective, the memorandum also noted that eliminating Muslim enclaves would cut off any communication between Bosnian Muslims and Muslims in the Sandžak region of Serbia.²⁶ The document’s assessment was that the Serb forces “believe it is critical to destroy Sarajevo as a symbol of a multi-ethnic state”.²⁷

On that same day, a memorandum on the “Likely Consequences of Warnings of Air Strikes against Bosnian Serbs and Serbia” was issued. It stated that threats to use force were not going to produce any effect. Rather, “to be effective, strikes would have to be directed against both the Bosnian Serbs and Serbia proper, and would widen the war”. Furthermore, it stated that “Western airstrikes against targets in Bosnia and Serbia probably would make both Belgrade and the Bosnian Serbs even more defiant and resistant to making any political concessions to the West”.²⁸

Another memorandum issued on the same day was on “Likely Consequences of Partially Lifting the Arms Embargo in Conjunction with Air Strikes”. Its key finding was that “Delivering light weapons to the Bosnian Muslims and launching multinational airstrikes against Serb positions would not have any lasting effect on the Bosnian Government’s military situation, but would probably lead to the breakdown of the Vance-Owen talks and the shutdown of UN humanitarian relief missions”.²⁹ The Bosnian

²⁵ “1993-03-23B, BTF Memorandum re Serb War Aims”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12318>, 1. (accessed 10 April 2023).

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*, 2.

²⁸ “1993-03-23D, BTF Memorandum re Likely Consequences of Warnings of Air Strikes”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12320> (accessed 12 April 2023).

²⁹ “1993-03-23E, BTF Memorandum re Likely Consequences of Partially Lifting the Arms Embargo in Conjunction with Air Strikes”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12321> (accessed 12 April 2023).

government had been calling for a lifting of the embargo and for air strikes. In fact, the use of airpower turned out to be highly effective when the US-led air strikes were conducted in August and September 1995.

While the previous document dealt with the likely consequences of a partial lifting of the embargo, another memorandum also issued on 23 March 1993 addressed the potential impact of fully lifting the arms embargo on Bosnia. Its key finding was that “Lifting the arms embargo completely would increase the Bosnian Government forces’ fighting capabilities in some areas and deflect Islamic criticism that the UN embargo is unfair, but would not enable the Bosnians to regain lost territories without long-term foreign assistance. They would likely encourage Muslim hardliners to back away from the Vance-Owen talks”. It also predicted that Croatia would take a cut of the arms flowing to Bosnia and Serbia would step up its support for Bosnian Serb forces. Furthermore, Russia would oppose a lifting of the embargo.³⁰

1993: Bleak Prospects

A number of declassified documents from May 1993 onwards held a bleak prospect for Bosnia’s survival. This was a difficult year for Bosnia as the Sarajevo government fought on two fronts. In May 1993, a new National Intelligence Estimate on Bosnia was issued. This was the second NIE since April 1992. It stated that the Vance-Owen peace plan held “little prospect of stabilizing the region, even if international pressure brings about Bosnian Serb agreement to the Plan”. Even if the Bosnian Serbs accepted this plan, the NIE stated that the Intelligence Community viewed Bosnia’s dissolution as “likely in any case”.³¹ The document further added that even if Bosnian Serbs accepted the plan, “the goal of preserving Bosnia

³⁰ “1993-03-23F, BTF Memorandum re Likely Consequences of Fully Lifting the Arms Embargo on Bosnia”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12322> (accessed 12 April 2023).

³¹ “1993-05-01, NIE Report re Prospects for Bosnia”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12327>, 1. (accessed 9 April 2023).

as a single, decentralized state runs counter to the long-term Serb objective of absorbing large parts of Bosnia”.³²

As for the reactions to the Vance-Owen plan, the NIE predicted that Bosnian Serbs would seek to capture more territory. Bosnian Croats would continue their control of western Herzegovina and “Zagreb increasingly views Bosnia-Herzegovina as unviable and would be happy to absorb parts of it should it fall apart”. The document predicted that Bosnian Muslims would “resist moves by Serbia and Croatia to absorb the remaining parts of a fragmented Bosnia”.³³ This assessment was true in 1993 and remained so for the rest of the war.

The NIE’s prediction about Bosnia reflected the difficult situation that Sarajevo faced in 1993. In fact, the NIE predicted three scenarios: UN safe-havens for Muslims that could lead to a rump Muslim-dominated state; Muslim territories affiliated with Croatia; or de facto UN protected areas.³⁴ In fact, the idea of closer alignment of Bosnian Muslims and Croatia can be seen materializing in the Washington Agreement of 1994 but also in the Dayton agreement which provided for special parallel relations with Zagreb. In other words, preserving a multiethnic Bosnia was seen as an unlikely scenario back in 1993.

The dire situation in Bosnia in 1993 continued when the Bosnian Serbs’ forces exerted pressure on Sarajevo in summer 1993. Amid calls for US-led air strikes on Bosnian Serbs’ military targets, a memorandum in early August 1993 on the potential US unilateral air strikes in Bosnia warned of its consequences. It concluded that “any unilateral US action without further consultation with NATO and with the UN would have very negative short-term, and long-term consequences for our traditional and developing alliances”.³⁵

³² Ibid., 2.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid., 8-9.

³⁵ “1993-08-05, NIC Memorandum re Likely Allied Reactions to Unilateral U.S. Actions in Bosnia”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12333>, 2. (accessed 12 April 2023).

The bleak outlook for Bosnia's survival continued as seen in an intelligence assessment from October 1993. It stated that its NIE on Bosnia and its assessment that the country could not be kept together were still valid. The document predicted that "a Bosnian confederation will not survive any agreement reached in Geneva. Serbia and Croatia will begin to absorb their client ministates, leaving a Muslim rump either dependent on Western support or, in the unlikely event Bosnian-Croatian talks succeed, associated with Zagreb". In fact, it predicted that "Within two years, Bosnian Serbs and Bosnian Croats will probably secede the Bosnian union".³⁶

Reflecting the bleak outlook at the time, amid the Bosnian government fighting on two fronts, the document stated that "With a multiethnic state including all of Bosnia no longer possible, President Izetbegovic and his colleagues are intent on maximizing the territorial boundaries of a Muslim entity to improve its dim chances of survival. Izetbegović is deeply disappointed in the international community's readiness to accept a 'Serb victory', and will continue to press for more concessions".³⁷

As for Europe's response to the situation in Bosnia, the assessment was direct: "Europeans are concerned that a Muslim minstate will be a bridgehead in Europe for radical Islamic movements, but they prefer this risk to a Serb-Croat partition that would cause more Bosnian Muslims to migrate to Western Europe".³⁸

The documents from 1993 reflect the difficult situation that the Bosnian government faced at the time. And, in fact, all the international peace proposals until then had essentially envisioned a de facto partition of the country. Assessments of its survival as a unified state were dim as reflected in the declassified documents.

³⁶ "1993-10-01, NIC Report re Prospects for Bosnia", *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12335> (accessed 11 April 2023).

³⁷ *Ibid.*, 2.

³⁸ *Ibid.*, 5.

Embargo: To Lift or Not to Lift?

From 1992 onwards, the Bosnian government worked to marshal international support for a lifting of the arms embargo. Imposed by the UN Security Council in 1991, the embargo in effect curtailed Bosnia's ability to defend itself. Its lifting became a key foreign policy objective of Sarajevo. Bosnian government officials had made the case to both the George H. W. Bush and the Bill Clinton Administrations. Top officials reached out to US senators and congressmen to seek their support. In fact, from summer 1992, a number of US legislators had been calling for an end to the embargo.

Since the embargo was imposed by the UN Security Council, its official lifting could be undertaken by the same route. However, the UK and France opposed such a step. This meant that a multilateral lifting was impossible. For this reason, congressional Bosnia hawks pushed for a US unilateral lifting of the embargo. To this end, they introduced legislation and resolutions seeking its end. Led by Senators Bob Dole and Joseph Lieberman, and Representative Frank McCloskey, these pro-Bosnian legislators continued pressing the Clinton Administration on Bosnia.

In late January 1994, Bob Dole's amendment on Bosnia was adopted by the Senate. The amendment stated that Serbia was directly involved in the war in Bosnia and had been supporting irregular forces in the country. Furthermore, the amendment stated that Bosnia had been unable to defend itself due to the international arms embargo. It expressed the 'sense of the Senate' that the US embargo on Bosnia should be lifted and stipulated that the president should not only terminate the embargo upon receipt of such a request from the Bosnian Government but that he should also provide military assistance to Bosnia if requested. The amendment, which was a major victory for Dole's leadership on Bosnia, was adopted in the Senate by a vote of 87–9.³⁹

³⁹ S.AMDT.1281 Amends S. 1281 – Foreign Relations Authorization Act, Fiscal Years 1994 and 1995, January 27, 1994, 103rd Congress, 1st Session.

Then, in April 1994, Dole introduced a bill to lift the arms embargo. With 33 co-sponsors, the bill reflected Dole's January amendment by stipulating once again that the president should terminate the embargo after receiving a request from Bosnia for assistance.⁴⁰

It is against this backdrop of congressional attempts to lift the embargo that the 1994 documents on Bosnia can be analysed.

In May 1994, a memorandum addressed the potential consequences of the UN Security Council lifting the embargo on Bosnia. The memorandum started by stating that "The main impact of the embargo on supplying arms to governments of the former Yugoslavia has been to limit the Bosnian Government's military capabilities. It has had little impact on Croatia, and virtually no effect on Serbia and the Bosnian Serbs".⁴¹ It found that "Lifting the arms embargo against the Bosnian Government would intensify the fighting and would not lead to early termination of the conflict. Instead, the apparent international tilt toward the Bosnian Government would embolden it to fight on, leading to a more violent Bosnian Serb reaction".⁴² The document predicted that the Bosnian government could not roll back Serb territorial gains. It also predicted that Belgrade would increase its support for Bosnian Serbs. Another prediction was that the UN troops in Bosnia would become targeted by Bosnian Serb forces.

This memorandum also stated that a de facto lifting of the embargo – its non-enforcement – would have the same effect as a formal lifting by the UN Security Council. In fact, in April 1994, National Security Advisor Tony Lake spoke to President Clinton aboard Air Force One about the arms embargo as he returned from Richard Nixon's funeral. Clinton approved that there would be no instructions given to US Ambassador in

⁴⁰ S.2042 – A bill to remove the United States arms embargo of the Government of Bosnia and Herzegovina, April 21, 1994, 103rd Congress, 2nd Session.

⁴¹ "1994-05-13, NIC Memorandum re Lifting the Arms Embargo Impact on the War in Bosnia", *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12354>, 2. (accessed 12 April 2023).

⁴² *Ibid.*, 6.

Croatia Peter Galbraith about arms flows to Bosnia.⁴³ When US ambassador in Croatia Peter Galbraith asked for instructions on the US position on the arms embargo, Lake's reply was "You are uninstructed".⁴⁴ This was essentially the embargo's non-enforcement and it meant that the US did not prevent arms flowing to the Bosnian government.

The May 1994 memorandum noted that such non-enforcement would "strain US relations with Russia and the NATO Allies, principally Britain and France" and would undermine other UN arms embargoes.⁴⁵ Indeed, a similar argument was made by Senator Claiborne Pell and Representative Lee Hamilton in *The New York Times* in early May 1994.⁴⁶

However, the memorandum stated that on the positive side, non-enforcement of the embargo would "boost US and Western credibility with members of the Organization of Islamic Countries, particularly Turkey" and "force Bosnian Serbs, and to some extent Belgrade, to pay a higher military price to continue the war in Bosnia".⁴⁷

Senator Dole had continued pushing for embargo-lifting. He introduced an amendment in early August 1994 that provided for an end to the US arms embargo on Bosnia by 15 November of that year. With 11 co-sponsors, the amendment passed the Senate by 58–42 and had bipartisan support.⁴⁸ Three months after the May memorandum, another assessment on the arms embargo was prepared.

In August 1994, a Special Estimate of the National Intelligence Council on the Bosnian arms embargo stated that "unilateral US decision to suspend compliance with the embargo and arm Bosnian Government forces would

⁴³ David Halberstam, *War in a Time of Peace: Bush, Clinton and the Generals*, New York: Scriber, 2001, 333–334.

⁴⁴ George Packer, *Our Man: Richard Holbrooke and the End of the American Century*, New York: Alfred A. Knopf, 2019, 306.

⁴⁵ *Ibid.*, 9.

⁴⁶ Claiborne Pell and Lee H. Hamilton, "Don't Arm Bosnia", *The New York Times*, 5 May 1994.

⁴⁷ *Ibid.*, 9.

⁴⁸ S.Amdt.2479 to H.R.4650; 103rd Congress (1993–1994).

intensify the fighting in Bosnia. It would not make a substantial difference on the battlefield unless heavy weapons, extensive training, and logistic support were included. Outside ground and air force intervention would be needed to defend vulnerable Bosnian positions until government forces were prepared to conduct effective multiunit offensive operations. The Bosnian Government's war aims would escalate, leading it to defer diplomatic solutions to the conflict".⁴⁹

The document predicted that the Bosnian Serb forces would then attack the Bosnian government forces. These attacks would also be carried out against UNPROFOR personnel. And, Belgrade would no longer carry out the supposed blockade of Bosnian Serb forces. The document found that Croatia was key in any decision not to enforce the embargo. Zagreb would take a cut of the arms flowing to Sarajevo and would be uneasy about empowering Muslims.⁵⁰ This document concluded by stating that "A unilateral US move without prior agreements, especially with Britain and France, on the future of UNPROFOR forces could damage allied confidence in Washington's leadership of the NATO alliance". While the Special Estimate mostly was about the perceived negative consequences of US unilaterally ending arms embargo enforcement, it concluded by stating "On the plus side, US unilateral moves will be welcomed in the Muslim world, especially by Turkey".⁵¹

Then, in November 1994, another Special Estimate on the implications of a multilateral arms embargo lifting was circulated. It stated that a "multilateral lifting of the arms embargo would lead both sides to escalate the fighting". Noting that the intelligence community had different views on whether the UN Security Council would vote to lift the embargo on Bosnia, the document predicted that Sarajevo would seek to achieve control over

⁴⁹ "1994-04, NIE Report re Ending U.S. Compliance with the Bosnian Arms Embargo Military and Political Implications", *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12340> (accessed 11 April 2023).

⁵⁰ *Ibid.*, 3.

⁵¹ *Ibid.*, 4.

more territory beyond the Contact Group plan. It also noted that “Bosnia Serb intentions – consolidation of Serb-held territory and confederation with Serbia – remain unchanged”. It also predicted that Bosnian Serb forces would try to take over the enclaves in eastern Bosnia.⁵²

A few days later, a memorandum on Bihać was issued. In mid-November 1994, the situation in the northwestern Bosnian enclave of Bihać was particularly difficult. Its fall seemed imminent. A memorandum issued on 15 November stated that the worst case scenario is Bosnian Serb forces and Krajina Serbs attacking Bihać and “threatening the survival of the Bosnian Government’s Fifth Corps”. Bihać’s fall was deemed as a threat to Croatia’s chances of retaking Krajina. Such a scenario was deemed to have the potential to restart the war in Croatia.⁵³

In fact, the situation in Bihać was so dire that National Security Advisor Tony Lake wrote to President Bill Clinton on 27 November 1994 that “the city has effectively fallen”.⁵⁴ Lake wrote that “Bihać’s fall has exposed the inherent contradictions in trying to use NATO air power coercively against the Bosnian Serbs when our Allies have troops on the ground attempting to maintain impartiality in performing a humanitarian mission”. Because of the British and French opposition to Western air strikes in Bosnia, Lake stated that “the ‘stick’ of military pressure seems no longer viable”.⁵⁵ In other words, maintaining the transatlantic alliance took priority over the situation in Bosnia.

In addition to the arms embargo and the crisis in Bihać, a third document on Bosnia was produced that month. On 22 November 1994, an intelligence

⁵² “1994-11-01, NIC Report re A Multilateral Lifting of the Arms Embargo on Bosnia Political and Military Implications”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12371> (accessed 11 April 2023).

⁵³ “1994-11-15, BTF Memorandum re Bihac Implications of the Worst Case Scenario”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12375>, 1. (accessed 12 April 2023).

⁵⁴ “1994-11-27B, Anthony Lake to President Clinton re Bosnia Policy after the Fall of Bihac”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12382> (accessed 12 April 2023).

⁵⁵ *Ibid.*, 3.

memorandum dealt with the state of the Muslim-Croat Federation. It stated that a cease-fire between Bosnia's Muslims and Croats was the Federation's most important success. The memorandum explained why each actor still supported the Federation. "All sources consistently indicate that the Bosnian Muslims view the federation as a means to prosecute the war against the Serbs more effectively", stated the memorandum. It added that "Bosnian Muslims signed onto the Washington Agreements because they saw the federation as a means to avoid the partition that was inherent in the earlier Vance-Owen plan".⁵⁶ The document also assessed that Bosnian Muslims wanted to retain their predominance in the state institutions. As for Bosnian Croats, "they signed the Washington agreements to end their losses in the war with the Muslims and under strong pressure from Croatian President Tuđman".⁵⁷ Tuđman's cooperation on the Federation was motivated by his quest for Western support in an effort to retake control over the Krajina. Furthermore, his cooperation "has given him a cut of the weapons flowing across his territory to the Bosnian Government, helped him expand Croatia's economic ties with Western Europe, and has given him political and economic entree to the Islamic supporters of the Bosnian Muslims".⁵⁸ The memorandum concluded that the real functioning of the Federation was in doubt but that it would probably last until the war ended.

At the end of 1994, a Special Estimate circulated in December 1994 dealt with the issue of potential UNPROFOR withdrawal from Bosnia and its implications. The document pointed out that "withdrawal is a virtual certainty if the arms embargo on the Bosnian Government is lifted". The document also concluded that "if the arms embargo is lifted, most European countries and Russia will not only withdraw their forces but will also press for terminating the UN effort". Furthermore, it was estimated that the

⁵⁶ "1994-11-22, BTF Memorandum re Muslim-Croat Federation More than a Cease-Fire", *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12379>, 2. (accessed 12 April 2023).

⁵⁷ *Ibid.*, 3.

⁵⁸ *Ibid.*

European governments “fear that their withdrawal would prompt attempts to establish a predominantly Islamic peacekeeping force in Bosnia”.⁵⁹

Ending the War

Most of the documents declassified in 2013 were from 1995. This was the year of the Clinton Administration’s most concerted effort for peace in Bosnia. A number of documents are from the Principals and Deputies Committees on Bosnia.

The bulk of the declassified information on 1995 is generally well-known and has been researched over the past years. As for assessments and predictions, it is worth referring to several here.

On 23 February 1995, the Interagency Balkan Task Force issued its view of the next three months for Bosnia. As for Sarajevo, the document stated that “Bosnian leaders firmly believe that they can regain territory from the Bosnian Serbs and preserve the concept of a unified Bosnia within its internationally recognized boundaries only by military pressure. They are increasingly confident of their own military capabilities and see the tide swinging in their favor as they look out several years”.⁶⁰ Bosnian Croats “are largely satisfied with the territory they now control and take their guidance from Zagreb, not Sarajevo. The Herzegovinian hardliners leading the Bosnian Croats ultimately hope to be integrated into a Greater Croatia, a vision that Tuđman does not discourage”.⁶¹ Meanwhile, “Bosnian Serb leaders will accept nothing less than an independent state as an interim measure toward the creation of an ill-defined ‘Greater Serbia’”.⁶² The document predicted that “fighting will probably

⁵⁹ “1994-12-01B, NIC Report re Prospects for UNPROFOR Withdrawal from Bosnia”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12385> (accessed 12 April 2023).

⁶⁰ “1995-02-23, BTF Report re The Balkans the Next Three Months”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12411>, 1. (accessed 12 April 2023).

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.*, 2.

increase in the rest of Bosnia by late March or early April as the weather improves”.⁶³

An intelligence report dated 1 June 1995 addressed the situation in the eastern Bosnian enclaves. It stated that “the Bosnian Serbs have long sought the elimination of the three Muslim enclaves in eastern Bosnia – Žepa, Srebrenica, and Goražde, with a total population of some 120,000 – because they represent a threat to ultimate Serb control in the area, are viewed as bases for Muslim guerrilla operations, and are perceived as a potential threat to foster unrest in Muslim-populated areas in Serbia”. The report predicted that “Over time-probably within six months to a year after a UN pullout, the Bosnian Serbs almost certainly would move to take the enclaves”.⁶⁴ In fact, Bosnian Serb forces attacked Srebrenica slightly over a month after this document was issued. And, the attack did not follow a UN withdrawal. The notion that Bosnian Muslim enclaves would provide a link to Sandžak was unsubstantiated as the enclaves were struggling for survival since 1992.

In the run-up to the Dayton peace talks, there was an interesting report on the rivalries among the top Bosnian officials. An intelligence report of 27 September 1995 dealt with the issues of divisions among the Bosnian government leadership. It reported of the rivalry between Prime Minister Haris Silajdžić and Foreign Minister Muhamed Šaćirbey with Alija Izetbegović backing Šaćirbey. It also reported that Šaćirbey had isolated Silajdžić from negotiations. Furthermore, there was the rivalry between Silajdžić and Ejup Ganić.⁶⁵ In addition to personal rivalry, the report also pointed out the differences over the future vision for Bosnia. The document also noted that Silajdžić “objected to calling the Bosnian Serb entity the Serb

⁶³ Ibid., 3.

⁶⁴ “1995-06-01B, BTF Report re Prospects for the Eastern Enclaves Following a UN Retrenchment”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12473>, 1. (accessed 12 April 2023).

⁶⁵ “1995-09-27B, BTF Report re The Bosnian Government Divisions Show Confusion in Peace Negotiations”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12544>, 1-2. (accessed 13 April 2023).

Republic”.⁶⁶ A memorandum of 28 September 1995 by Jim Pardew, too, pointed out the frictions at the top level of the Bosnian government.⁶⁷

These rivalries were known but it is still important to see how they were perceived at that time. Other accounts of the same period, including by David Halberstam, have similarly pointed out to such rivalries.

The following month, there was a report which confirmed what many had predicted a long time. An intelligence report of 14 November 1995 was titled “Belgrade’s Support for the Bosnian Serb Army: Apparently Ongoing”. It found that “Serbian President Milošević and Yugoslav Army (VJ) leaders, are involved in supplying the Bosnian Serb Army (BSA) with missile components, fuel, and technical support”.⁶⁸

Among the last documents from late 1995 is an intelligence report of 19 December which stated that “transferring the Serb-controlled suburbs of Sarajevo to Federation control will present IFOR with its first major test”. It predicted that “most Sarajevo Serbs probably would leave rather than submit to control by Muslim authorities, but it is not clear yet whether they would adopt a ‘scorched’ earth retreat”.⁶⁹ In fact, this is what happened when Bosnian Serb leaders instigated the Serb population to leave Sarajevo.

What Did the Assessments Get Right?

The assessments and reports on Yugoslavia and Bosnia predicted the unfolding situation correctly in a number of cases.

⁶⁶ Ibid., 3.

⁶⁷ “1995-09-28B, BTF Memorandum re Next Steps”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12546> (accessed 13 April 2023).

⁶⁸ “1995-11-14C, BTF Report re Belgrade’s Support for the Bosnian Serb Army Apparently Ongoing”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12590> (accessed 14 April 2023).

⁶⁹ “1995-12-19A, BTF Report re Sarajevo Serbs More Likely to Flee Than Fight”, *Clinton Digital Library*, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12610> (accessed 14 April 2023).

The October 1990 NIE prediction that Yugoslavia would dissolve within two years was accurate. Its prediction that a Bosnian Serb uprising in Bosnia would lead to violence was spot on.

A memorandum from December 1991 also predicted that Bosnian Serbs would have the support of the JNA. Furthermore, the documents found that Milošević and Tuđman had ambitions to annex parts of Bosnia. It noted that Milošević was pursuing his goal of a “Greater Serbia”. The memorandum also correctly predicted that Bosnia would seek support from Muslim-majority countries.

In August 1992, a memorandum of the European views on using force in Bosnia correctly stated that the British and the French were opposed to intervention in Bosnia. In fact, this continued until late summer 1995.

In early January 1993, a memorandum on the “Greater Serbia” found that Belgrade was determined to pursue this objective. It also predicted that Serbian expansionism would continue and that Belgrade would conduct “ethnic cleansing” in Kosovo.

A document from November 1994 predicted that Bosnian Serb forces would try to overrun the eastern enclaves. In fact, this prediction – unfortunately – turned out to be true as Srebrenica was captured on 11 July 1995. Similarly, an assessment from June 1995 addressed the situation in the enclaves. However, the documents did not predict that Srebrenica and Žepa would fall in a month.

What Assessments Did Not Materialize?

Apart from the above assessments which turned out to be accurate, the US agencies’ assessments on Bosnia also got a number of scenarios inaccurate.

A December 1991 memorandum predicted that the JNA would support Bosnian Serbs. However, it predicted that Bosnia’s republic forces would not be able to mount a defense to the JNA and Bosnian Serb forces. In fact,

Bosnia's resistance forces pushed back on 2 May 1992 and in a number of other cases.

Perhaps most interestingly, a NIE from April 1992 predicted violence in Bosnia but not its large scale. This was at the outset of the war in Bosnia. It had two predictions that did not materialize in 1992 but did so several years later: an uprising by Kosovar Albanians and a conflict between Macedonians and Albanians.

An interesting finding from March 1993 played up the potential link between the eastern Bosnian enclaves and Sandžak. In fact, the enclaves were trying to survive on their own and did not pose a security threat to Serbia's territorial integrity. It is also interesting that the intelligence reports were skeptical as to the effectiveness of air strikes on Bosnian Serb military targets. The documents, including those from March 1993, played down the impact of lifting the arms embargo. For instance, lifting the embargo was not seen as having an impact of Bosnian government forces' ability to retake captured territories. This view was repeated in a May 1994 memorandum. An August 1994 memorandum, too, predicted the same along with more intense fighting. As the Bosnian government offensives – along with Croatia's – showed in the summer of 1995, rolling back Serb territorial gains proved possible.

Several documents from 1993 were particularly gloomy about Bosnia's survival. In a difficult year for Bosnia, the documents concluded that the country's dissolution was likely. Keeping a multiethnic Bosnia intact seemed an unlikely scenario in 1993.

Among the predictions that did not materialize was that Bihać would fall. The situation in Bihać in late 1994 was exceptionally difficult and it is no wonder that the intelligence assessments predicted its capture.

Conclusion

Documents on Bosnia declassified a decade ago provide a rich resource for historians and political scientists. For students of US foreign policy,

these documents provide an insight into how America responded to a war in Europe at the close of the 20th century. For students of Bosnia's recent history, the documents provide a glimpse into how US agencies viewed the war and its unfolding at the time.

The declassified documents from 2013 are likely only a part of similar documents on Bosnia produced in the 1990s. Many are redacted but it is possible to get a sense of how the war was perceived.

The main contours of America's policy towards Bosnia from 1992 to 1995 are well-known. These have been researched by a number of scholars in the US, Bosnia and beyond. What the declassified documents shed light on are the nuances of this policy.

An understudied aspect of this period was the various US agencies' assessments on Bosnia. By analyzing declassified documents, this article attempted to explore how various assessments measured up to what actually happened. In other words, it is an assessment of what the 1990s assessments got right and what they missed.

In fact, writing Bosnia's recent history without a reference to US and other declassified documents would be incomplete.

SOURCES AND LITERATURE

Archival Sources

Bosnian Declassified Records, Bill Clinton Presidential Library, available at: <https://clinton.presidentiallibraries.us/collections/show/37> (accessed 14 April 2023).

US Congress Archive

Literature

Books

Halberstam, David, *War in a Time of Peace: Bush, Clinton and the Generals*, New York: Scriber, 2001.

George Packer, *Our Man: Richard Holbrooke and the End of the American Century*, New York: Alfred A. Knopf, 2019.

Newspaper articles

Pell, Claiborne; Hamilton, Lee H., "Don't Arm Bosnia", *The New York Times*, 5 May 1994.

Internet sources

Hopkins, Valerie, "Clinton and CIA Declassify Bosnia War Documents", *Balkan Insight*, 1 October 2013, available at: www.balkaninsight.com (accessed 14 April 2023).

Bruno, Greg; Otterman, Sharon, "National Intelligence Estimates", *Council on Foreign Relations*, May 14, 2008, available at: <https://www.cfr.org/backgrounder/national-intelligence-estimates> (accessed 14 April 2023).

AMERIČKE VLADINE AGENCIJE I RAT U BOSNI: ANALIZA DEKLASIFICIRANIH DOKUMENATA

Sažetak

Dokumenti deklasifikovani 2013. godine predstavljaju vrlo značajan, ali nedovoljno istražen izvor za razumijevanje američke politike prema Bosni i Hercegovini. Ovi dokumenti, nastali uglavnom u američkoj obavještajnoj zajednici, predstavljaju uvid u američko viđenje rata. Fokus ovog rada je na dokumentima od 1990. do 1995. godine koji su direktno vezani za Bosnu i Hercegovinu. Dijelovi dokumenata su zatamnjeni, a mnogi će dokumenti eventualno ugledati svjetlo dana u godinama i decenijama koje tek slijede.

Ipak, iz trenutno dostupnih dokumenata može se steći bolja slika o tome kako je američka obavještajna zajednica percipirala razvoj situacije u Bosni i Hercegovini i kakve je procjene dostavljala ključnim donosiocima odluka u Vašingtonu. Iako je opšta slika o američkoj vanjskoj politici prema Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine u najvećoj mjeri istražena, objavljivanje deklasifikovanih dokumenata pruža uvid u mnoge detalje, ali i viđenja razvoja situacije u Bosni i Hercegovini u tom periodu. Kao takvi, ovi dokumenti predstavljaju primarni izvor za naučna istraživanja.

PRIKAZI / BOOK REVIEWS

Acta Illyrica – Godišnjak udruženja BATHINVS, godina VI, broj 6, Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2022, 297 str.

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS objavilo je 2022. godine šesti broj godišnjaka *Acta Illyrica*. Radi se o jedinom časopisu s područja Bosne i Hercegovine koji je posvećen isključivo antičkim i prahistorijskim temama. U ovom broju godišnjaka objavljeno je jedanaest članaka i pet prikaza knjiga. Glavni i odgovorni urednik je dr. Edin Veletovac. Recenzentski odbor činili su ugledni stručnjaci. Četiri članka ocijenjena su kao izvorni naučni radovi, četiri kao pregledni, jedan kao stručni, jedan je izlaganje s naučnog skupa i jedan je rad bibliografski. Spomenuti članci bave se temama iz antičke historije, arheologije i klasične filologije.

Prvi članak jeste članak Dženana Brigića *Neolitsko naselje u Gornjoj Tuzli u kontekstu geološke strukture sjeveroistočne Bosne* (19-39). Rad obuhvata posmatranje geoloških i geografskih odrednica prostora sjeveroistočne Bosne i promjena tokom neogena do početka holocena. U radu se analizira Tetima, lokalitet bogat rudama soli. Autor postavlja pitanje šta je navelo neolitske stanovnike Gornje Tuzla da stvore naselje i nudi odgovor na njega.

Drugi rad po redu jeste rad Seade Brkan, pod nazivom *Forme i funkcije zapovjednih načina u Ciceronovim Pismima* (39-61). Autorica se u svom radu bavi promatranjem i analizom različitih formi i funkcija zapovjednih načina koje Ciceron koristi u svojim pismima, te njihovom klasifikacijom. Pored toga, autorica ukazuje i na važnost konteksta i njegovih elemenata.

Tamara Muzur se u svom radu *Kvintilijanovi principi odgoja i obrazovanja rimskih govornika* (61-85) fokusira na Marka Fabija Kvintilijana i njegove odgojne principe, analizirajući Kvintilijanovo djelo *Institutio oratoria*.

Kvintilijan spada među one koji su u središte odgoja i obrazovanja postavili društveni ideal i sve drugo njemu podredili. Autorica je u radu prikazala temeljne principe koje je Kvintilijan zastupao u odgoju i obrazovanju i koji žele stvoriti savršenog rimskog govornika.

Sljedeći je članak Zdravka Lučića *Ciceronove reminiscencije o državi* (85-99). Autor polazi od Ciceronove definicije države i bavi se njenim strukturiranjem u cjelinu državopravne filozofije u Ciceronovim djelima. Ciceron unutarnju veličinu države neraskidivo povezuje s moralnim zakonima. Biće rimske države u cijelom djelu mjeri se prema normama pravednosti.

Članak *L'accusatio iure mariti vel patris e l'accusatio publica oiure extranei nella criminalizzazione augustea degli illeciti sessuali. Persistenze e innovazioni nel diritto romano Cristiano* (99-133) autora Giovannija Brandija Cordasca Salmene di San Quirica jedini je rad na italijanskom jeziku u godišnjaku. Autor se bavi pitanjem optužbe *iure mariti vel patris* ili *iure estranei* u augustovskoj kriminalizaciji neovlaštenih seksualnih radnji, te opstankom i novinama u kršćanskom rimskom pravu.

Zajednički rad Salmedina Mesihovića i Mirze Kapetanovića *Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu* (133-157) bavi se slučajem epigrafskog spomenika koji je u ljeto 2021. godine pronađen u bližoj okolini grada Jajca. Na spomeniku se spominje princeps Mezeja i svećenik carskog kulta po imenu Dasius. Ovaj vrijedan natpis omogućava uvid u upravno i institucionalno ustrojstvo mezejske civitas, o čemu do sada nije bilo podataka, te se rad bavi tim pitanjima.

Slijede dva članka na engleskom jeziku. Mladi historičar Edin Huseinović napisao je članak pod nazivom *The valley of the Una river, the land of the "Illyrian" Iapodes* (157-191). Autor se u radu fokusira na Japode, daje pregled antičkih izvora o ovom narodu, te propituje kontraverzne navode nekih antičkih autora. Navode se i mišljenja različitih autora o teritoriji Japoda, propituje se i uloga Japoda u Batonovom ustanku, a pažnja se posvećuje i administrativnom uređenju teritorije Japoda nakon uspostavljanja rimske uprave.

Amina Šehović se u svom članku *The area of the upper course of the Drina river (in Bosnia and Herzegovina) in the 2nd and 3rd century* (191-209) bavi gornjim tokom rijeke Drine kao dijelom rimske provincije Dalmacije. Pažnja se posvećuje administrativnoj jedinici *Municipium S...* čije se postojanje rekonstruira na osnovu epigrafskih spomenika. Jedno od glavnih pitanja rada jeste administrativno uređenje navedene administrativne jedinice, a navode se i mišljenja historičara o mogućem punom nazivu *Municipiuma S...*, kao i o tome koji je narod mogao naseljavati ovo područje.

Radmila Zotović napisala je članak pod nazivom *Autohtoni elementi u kulturi stanovništva istočnog dela rimske provincije Dalmacije* (209-221). Autorica se bavi dvjema grupama autohtonih elemenata kulture na području istočnog dijela rimske provincije Dalmacije. Navodi da su prva grupa oni elementi koji su nastavak starije tradicije, a druga su oni elementi koji nastaju kao lokalni mehanizmi prilikom romanizacije. Elementi se prate prema ukrasima na nadgrobnim spomenicima i nakitu.

Slijedi izlaganje s naučnog skupa. Autorica je Mariateresa Carbone, a naslov rada je *Epidemije i pravo u antičkom svijetu: od Tukidida do Prokopija iz Cezareje* (221-233). U radu su opisani neki od učinaka epidemija koje su harale antičkim svijetom, a raščlanjuje se i razvoj novih odredbi rimskog prava za suočavanje s vanrednim situacijama. Posljednji članak u ovom broju časopisa jeste bibliografski rad Amre Mekić, *Bibliografija rado-va Ive Bojanovskog*.

Kada su u pitanju prikazi knjiga, prvi od njih je prikaz Mersihe Imamović *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije / Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia* (autorice Amre Šaćić Beća), drugi prikaz je napisala Tamara Muzur, a radi se o osvrtu na knjigu *Na iskonima europskoga odgoja: Telemah kao odgajnik* (autor Marko Pranjić). Naredna tri prikaza su studentski prikazi dobitnika nagrade Prof. dr. Esad Pašalić: Amina Abaspašić napisala je prikaz knjige *Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i Dunavskog limesa u mučeničkim legendama* (autor

Vesna Lalošević), Tarik Šatara prikaz knjige *Iliri – Postanci* (autor Salmedin Mesihović) i Lamija Keso prikaz knjige *Bitka za Ilirik* (autor Salmedin Mesihović).

Doprinos časopisa *Acta Illyrica*, kao jedinog časopisa na području Bosne i Hercegovine koji se u potpunosti bavi antičkim temama, regionalnoj historiografiji je nemjerljiv. S obzirom na raznovrsnost i kvalitet objavljenih radova *Acta Illyrica* pokazuje da sa svakim brojem prevazilazi svoje granice, kao i granice Bosne i Hercegovine i regiona. U pitanju je naučni časopis vrijedan svake pažnje.

Amina Šehović

Esad Kurtović, *Extracts from the Lawsuit Books of the Dubrovnik State Archives (Lamenta de foris I–L, 1370–1483)* 1–3, Sarajevo: University of Sarajevo – Institute of History, 2022, 1535 p.

The latest publication by Professor Esad Kurtović from the Faculty of Philosophy in Sarajevo, titled *Extracts from the Lawsuit Books of the Dubrovnik State Archives (Lamenta de foris I–L, 1370–1483)*, is part of the edition “Sources for the History of Medieval Bosnia,” established by Professor Kurtović himself in 2014. This edition had its first book of sources related to extracts from the *Debita Notariae* series, or the debt books of the Republic of Ragusa. Since then, up until this book, Professor Kurtović has published a total of 5 books within this series, containing extracts from archival documents from various series of the Dubrovnik State Archives. It’s important to mention one book from the *Lamenta de foris* series, which hasn’t received sufficient attention and has largely gone unnoticed. This book is titled *Extracts of Sources for the History of Medieval Bosnia: Lamenta de foris IV (1419–1422)*, published by the author independently in 2020. This book includes the fourth volume in the lawsuit series of the Dubrovnik State Archives. This volume is an integral part of the current publication.

In regard to publication of this kind, an elementary question arises: What does the publication of extracts from medieval archival documents of the Dubrovnik State Archives entail? Transcribing unpublished archival material requires specific scholarly skills, such as exceptional proficiency in Latin and Italian languages, excellent knowledge of medieval Latin paleography characteristic of Mediterranean writing style, historical context, and historiography. This is an exceptionally demanding task for which only a few prominent historians specializing in the medieval era in our region are qualified. A complete process of creating a book of this type includes research, selection, digitization, transcription, and publication preparation. The work presented here represents decades of effort and labor that can be challenging for members of the historical profession, let alone general

audiences. The extent of the work accomplished can also be quantified: according to a rough estimate, 50 volumes of the series *Lamenta de foris* encompass more than 30 thousand pages of documents. In this context, it's important to emphasize that the creation of such a work represents a significant financial expense for the author, given the limited funding for scientific research projects in our country.

The series *Lamenta de foris* from the Dubrovnik State Archives contains records of complaints filed regarding criminal offenses committed outside the territory of the Republic of Ragusa, in which Ragusans were involved as either perpetrators or aggrieved parties. Occasionally, a scribe made a mistake and included complaints that took place within the Republic. The complaints come in various formats and forms. The shorter ones consist of just a few lines and provide a standardized overview of basic information. It is often the case that long complaints were recorded on several pages, providing an abundance of information and serving as a valuable repository of information. In addition to the complaints, additional insight and information regarding the progress of the cases were added below, which at times can complicate the understanding of the structure of the text. These criminal offenses mostly include various forms of theft, assaults, beatings, murders, and other ways of causing harm to individuals and illicitly gaining material profit. The victims were often Ragusan merchants, craftsmen, businessmen, as well as various officials who traveled between Ragusa and the interior of the Balkan Peninsula and vice versa. Given the deeply rooted economic connections documented since the time of Ban Kulin and the expansive territory of the Bosnian state in the late 14th and throughout the 15th century, which saw the most important trade routes passing through it, the majority of complaints concern the territory of the medieval Bosnian state, thus involving the residents of Bosnia, also known as Bosnians. It is important to emphasize that judicial records do not solely serve as a source for tracking legal aspects but also various other phenomena. During travels, commonly stolen items include traded goods, money, jewelry, weapons, livestock, and clothing. Occasionally, a detailed description of the stolen

items and their value is provided. The complaints document the identification of accused individuals, their names, occupations, places of residence, social affiliations, or specific hierarchies. Longer complaints frequently contain more detailed statements from the plaintiff, statements from the defendants, witnesses, appointments of representatives, and verdicts.

Documents from this archival collection were written on paper and parchment. Despite the passage of time, the overall preservation of this collection is at a satisfactory level. Given the extensive time span of document creation, spanning 113 years, the documents were handwritten by a large number of scribes, posing a unique challenge for the author due to the need to adapt to the specific handwriting style of each scribe.

All of these documents constitute a true treasure trove for researchers, from which they can gain much-needed new insights. With their rich content, the books of complaints offer starting points for investigations into various thematic frameworks. This series provides sources for historians who wish to provide an overview of inter-state political relations, as well as researchers who wish to examine the history of a particular family or individual, legal regulations, trade, social structure, daily life, economics, agriculture, and crafts. Therefore, in addition to historians, this publication is of significant value to legal professionals, linguists, cartographers, and numerous other scholars. The sources published in these three volumes offer a wealth of new topics for exploration, defining new foundational bases that enable an approach to contemporary trends in European medieval studies. While the author primarily focused on publishing documents related to the territory of the medieval Bosnian state, the book contains abundant data of exceptional importance for the broader region of cities along the Adriatic coast and the nearer interior of the Balkan Peninsula. By publishing 4001 documents across 1535 pages, numerous individuals, settlements, and details of ordinary people's daily lives have been transferred from archival volumes into scholarly and public discourse, becoming accessible to all interested parties. The book includes over 16 thousand

names of individuals, many of whom are mentioned for the first time in this context, as well as over a thousand names of inhabited places, many of which are encountered only in this type of source. Excerpts suggest that travelers sought to avoid notorious locations where robberies frequently occurred. Through these documents, it is possible to identify certain minor noble families, whose presence solely in this type of source indicates that various forms of robbery, theft, and plundering were their primary occupations and sources of income. The publication of these extracts has greatly expanded our knowledge of banditry – a widely prevalent yet little-known aspect of earning a living in the Middle Ages. Consequently, this type of source offers essential indicators for defining the foundations of the legal and judicial system in the medieval period. This publication represents a significant contribution to both domestic and foreign historians and researchers, considering that Latin and Italian are universal languages of the medieval era.

With this publication, the path to new sources has been greatly shortened and facilitated, benefiting both younger generations of historians who haven't had the opportunity to visit the Dubrovnik State Archives, as well as older historians who, even in their later years, haven't been equipped to work with sources from the medieval period. Understanding the sources is also made easier, as each extract is accompanied by a detailed summary in the Bosnian language, which greatly assists future researchers in identifying the elements that are relevant to them. The index facilitates navigation within the publication's three volumes. It's important to commend the author's work on the exceptionally high-quality and extensive index, as well as his tireless and exhaustive inclusion of all personal names and geographical terms in all possible variations found within this type of source.

In terms of quality and significance, this publication is far superior to the current publishing output in the field of Bosnian-Herzegovinian medieval studies. Although its full significance and credit may not be fully appreciated today, it serves as a foundation for many future works

and publications in the decades and centuries to come. Similar fate has befallen works by scholars who now hold legendary status in South Slavic medieval studies, such as Ljubomir Stojanović, Šime Ljubić, Franz Miklosich, Mihailo Dinić, Georg Fejer, Tadija Smičiklas. Historians still rely on their publications of archival transcripts today, which were published over a century ago. Esad Kurtovic's prolific work in publishing medieval sources has earned him a place among these eminent scholars. This recognition will be fully acknowledged by the generations that come after us.

Enes Dedić

Elma Korić, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2022, 174 str.

U prošlosti je prostor Bosne i Hercegovine bio dijelom različitih stranih uprava. One su odigrale značajnu ulogu u procesu oblikovanja granica države. Što se zalazi dublje u prošlost, pitanje razgraničenja sve je složenije i složenije. To se najprije očituje i kroz rad *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*, u kojem se autorica Elma Korić kao viši naučni suradnik iz oblasti *historija osmanskog perioda* Orijentalnog instituta u Sarajevu fokusira u prvom planu na definiranje granica Bosne kroz 16. i 17. stoljeće, a u tom pogledu tematizira i pitanje razgraničenja između Osmanskog Carstva i europskih (kršćanskih) zemalja tog perioda jer je Bosna kroz 16. stoljeće predstavljala granično područje između Istoka i Zapada. U svom radu autorica se oslanja u najvećoj mjeri na izvore osmanske uprave koje čine defteri, ahdname, hududname ili sinirname, tesmesuci, hudždžeti i drugi pojedinačni izvori, ali i na lokalne izvore kao što su kadijski sidžili. Riječ je o djelu koje se sastoji od pet krupnih poglavlja, koja su detaljno strukturirana. Uz to, na kraju rada autorica je priložila *Zaključno razmatranje, Summary, Rječnik termina, Registar imena i geografskih pojmova* te *Spisak izvora i literature*.

Kako bi čitatelju knjiga bila što jasnija i što razumljivija, osobito ako čitatelj nije povjesničar, autorica kroz prvo poglavlje *Terminologija i označavanje granica* nastoji objasniti kakve su granice postojale u prošlosti i na koje se načine obavljao proces razgraničavanja. U tom kontekstu autorica u početku objašnjava osmanski vojni pogranični sustav, osvrćući se na pojmove poput krajišta i serhata i njihovo definiranje. U pogledu granica, osvrće se i na granice između kršćanstva i islama pozivajući se na mit *ante murale Christianitatis*, a usporedo s tim govori o bedemima islama (*sedd-i islam*). Proces razgraničenja razmatrala je prvenstveno kroz izvorne dokumente, a naglašava da su u njima oznake granica prirodne i vještačke.

Potpisivanje mirovnih ugovora na teritoriji Osmanskog Carstva imalo je posebnu simboliku koja se ogledala kroz prekid ratovanja, a to je obično pratila i promjena granica. Kroz drugo poglavlje *Ahdname i hududname kao diplomatski dokumenti za izučavanje pitanja granica Bosne u ranom novom vijeku* autorica definira ahdname (mirovne i komercijalne) te ističe kako je svaki značajniji sukob Osmanlija s nekom državom završavao potpisivanjem ahdname, a od 1699. godine uz to i zvaničnom hududnamom. U nastavku poglavlja autorica kroz zasebne podnaslove analizira ugarsku ahdnamu iz 1503. godine, a zatim i čitav niz habsburških ahdnama iz 16. i 17. stoljeća, od kojih vrijedi spomenuti ahdname iz 1562., 1566., 1568., 1576., 1615. i 1628. godine. O izgledu granica Bosne prema habsburškoj ahdnami po okončanju Bečkog rata (1683. – 1699.), odnosno u vremenu nakon potpisivanja mira u Srijemskim Karlovcima, autorica naglašava historiografska stajališta različitih istraživača poput E. Kovačevića, A. Pavlovića, M. Kruheka i M. Kozličića.

U pogledu oblikovanja granica Bosne autorica je najveću pažnju posvetila periodu mletačko-osmanskih ratova. Naime, u trećem poglavlju *Osmansko-mletačka granica u Dalmaciji i Bosna u mletačkim ahdnamama iz 16. i 17. stoljeća*, analizirajući mirovne sporazume po završetku mletačko-osmanskih ratova i ahdname, autorica donosi vlastito mišljenje na kojim se prostorima nalazila granica kako Bosne, tako i Dalmacije, ili u širem kontekstu gledano granica između Osmanskog Carstva kao Istoka i Europe kao Zapada. Na samom početku poglavlja autorica otvara pitanje granica u Dalmaciji, gdje na osnovu zaključenog sporazuma poslije prvog mletačko-osmanskog rata (1493. – 1497.) ističe da je on baziran na principu *uti possidetis*, odnosno na stvarnoj vojnoj kontroli nad teritorijem. Na pitanje razgraničenja u Dalmaciji osvrće se prvenstveno kroz ulogu Gazi Husrev-bega, ali i drugih pregovarača. Zaključuje da se Bosna ne spominje u ahdnamama iz 1503. i 1521., ali da značajne informacije o osmansko-mletačkoj granici u dalmatinskom zaleđu nudi opširni popis Bosanskog sandžaka (1528. – 1530.). U nastavku poglavlja autorica analizira ahdnamu iz 1540. i ahdnamu iz 1567. godine. Na osnovu analize ahdname iz 1540. godine zaključuje da se njome nastojalo legalizirati situaciju u tijeku i

nakon završetka osmansko-mletačkog rata vođenog u periodu od 1537. do 1540. godine. Za ahdnamu iz 1567. godine autorica je utvrdila kako nije nastala zbog toga što je došlo do nekih značajnijih izmjena na terenu, nego zbog činjenice što je na osmansko prijestolje stupio novi sultan, Selim II (1566. – 1574.), te je u tu svrhu bilo potrebno obnoviti sve zvanične dokumente. Nakon ovih ahdnama, u poglavlju se analiziraju tri ahdname vezane uz razgraničenje nakon Kiparskog rata (1570.). Za ahdnamu iz 1573. godine utvrđeno je da je predstavljala separadni mir između Mlečana i Osmanlija, što je u principu značilo da svaka strana može zadržati teritorij koji je posjedovala prije izbijanja rata. Analizirajući ahdnamu iz kolovoza 1575. godine zaključila je kako je tada na vlast stupio sultan Murat III (1574. – 1595.) te je novi tekst služio kao ratifikacija ranijih tekstova sultana Sulejmana i Selima II. Nakon analize ahdname iz 1576. i hudždžeta o razgraničenju, autorica je zaključila kako od 1540. nema promjena ni 1573., ni 1575., ni 1576., odnosno kako su Bočac, Zastinje i Mlinice još uvijek *ruševne tvrđave na granici Bosne*. U zasebnom podnaslovu analizira se proces utvrđivanja granica u Dalmaciji nakon Kiparskog rata, gdje se ističe kako se u osmanskom popisu iz 1574. godine, pored već postojećih utvrđenja na području Like i Krbave, spominju i utvrde poput Gračaca, Bilaja, Barleta, Novog, Bilaj Blagaja, Boričevca i Bilaj Bihaća, što bi značilo da su za vrijeme Kiparskog rata osvojene nove i revitalizirane strane tvrđave u kontekstu pojačane obrane granica. Kroz proces utvrđivanja granica u Dalmaciji nakon Kiparskog rata autorica u prvi plan ističe ulogu i značaj Ferhad-bega Sokolovića, koji je prvo bio kliški, a potom bosanski sandžakbeg. Naime, razmatrajući stav historiografije o razgraničenju Ferhad-bega Sokolovića, postavlja se pitanje je li Ferhad-begova granica predstavljala odraz samovolje ili je, pak, za tu radnju Ferhad-beg dobio nalog s osmanske Porte. U nastavku poglavlja analiziraju se izmjene u tekstu ahdname iz 1595. godine. U tom pogledu ističe se kako se izmjene tiču granica ranonovovjekovne Bosne u periodu stupanja na vlast Mehmeda III (1595. – 1603.). Naglašava se kako je tekst ahdname isti i 1641. godine za vrijeme Ibrahima III (1640. – 1648.), gdje stoji da su neka mjesta u

pokrajinama Albaniji i Bosni pripala osmanskoj strani, a druga su ostala u rukama Mlečana. Kroz zaseban podnaslov u okviru ovog poglavlja tematizira se pitanje razgraničenja nakon Kandijskog rata (1645. – 1669.) u periodu od 1669. do 1671. godine i Linea Nani. Zaključuje se kako je do službenog razgraničenja između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva u Dalmaciji došlo tek u kolovozu 1671. godine, odnosno dvije godine nakon završetka rata. Mlečani su izgubili sve što su osvojili tijekom Kandijskog rata u Dalmaciji, osim malog područja oko Splita, točnije Klisa, Solina i Kamena. Kada se objašnjava i analizira Linea Nani, ističe se da su u historiografiji postojale greške pri njenom navođenju i iscrtavanju na kartama, a zaključuje se kako je Nanijeva linija u zadarskoj oblasti iz 1671. godine slična liniji razgraničenja u zadarskoj oblasti iz 1576. godine. Posljednje što se analizira u okviru ovog poglavlja jeste pitanje razgraničenja u srednjo-dalmatinskom zaleđu po odredbama Karlovačkog mira iz 1699. godine. Naime, po okončanju Morejskog rata (1683. – 1699.), Karlovačkim mirovnim sporazumom Mlečani su uspjeli zadržati dio posjeda na Peloponezu, dok su u Dalmaciji mletačkom teritoriju pripojeni Knin, Vrlik, Sinj, Vrgorac i Gabela. Uz to, Mlečani su u Boki kotorskoj stekli Novi i Risan, dok je dubrovačko zaleđe u Hercegovini ostalo pod osmanskom vlašću. Ovakvo mletačko-osmansko razgraničenje potvrđuje i hududnama iz 1701. godine. Autorica zaključuje da se nova granična crta između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva u Dalmaciji od 1701. godine naziva Linea Grimani po mletačkom predstavniku Grimaniju.

Nakon detaljne analize granica Dalmacije i Bosne nakon čitavog niza mletačko-osmanskih ratova, kroz četvrto poglavlje fokus je na granicama između Bosanskog ejaleta i Dubrovačke Republike poslije 1699. godine. Dakle, na početku poglavlja *Granica između Bosanskog ejaleta i Dubrovačke Republike nakon Karlovačkog mira* izložen je historijat dubrovačkih granica do 1503. godine. Nakon toga, istaknut je ugovor iz 1503. godine, gdje je glavni fokus bio na očuvanju dubrovačkog integriteta. U tom vremenskom periodu ističe se da je Hercegovački sandžak smatran prostorom razgraničenja između Osmanskog Carstva i Dubrovnika. U pogledu

mirovnog sporazuma iz 1699. godine najznačajnija činjenica utvrđenja je čl. 9, kojim je određeno da Dubrovačka Republika ne graniči direktno s Mletačkom Republikom.

Dok su prethodna poglavlja bila posvećena razmatranju pitanja razgraničenja na prostoru Dalmacije i Dubrovnika, kroz posljednje poglavlje fokus je na Bokokotorskom zaljevu. Naime, u poglavlju *Osmansko-mletačko razgraničenje u Bokokotorskom zaljevu od kraja 15. do kraja 17. stoljeća* dat je pregledni historijat uprave nad Bokom kotorskom do 15. stoljeća. U kontekstu granica Boke kotorske ističe se da je sjeverozapadna granica Boke do kraja 17. stoljeća išla kroz ulaz u Boku, između rta Oštro i Uvale Žanjice, pa sredinom Zaljeva kroz tjesnac Kumbur i Verige do Perasta. Autorica zaključuje kako je prvo dokumentirano razgraničenje između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike na ovom prostoru izvršeno po završetku rata koji je trajao do 1463. do 1478. godine, a da su osmansko-mletačke granice uspostavljene nakon rata 1499. – 1502. godine. Kroz ovo poglavlje analizira se ferman sultana Sulejmana iz studenog 1542. godine, a u sklopu njega i sinirnama u kojoj je definirana granica Grblja, kao i granice Kotora, Budve i Ulcinja. U zasebnom podnaslovu autorica je istraživala “drugu” Linea Nani i “drugu” Linea Grimani. Istaknula je kako ne postoji detaljni opis granica u Bokokotorskom zaljevu nakon završenog procesa razgraničenja iz 1671. godine. U tekstu je jedino šturo navedeno da u osmanskim rukama ostaje dio Grbaljske župe i tvrđava Risan. Navodno je takvo stanje potrajalo sve do Karlovačkog mira iz 1699. godine, kada je čl. 10 odlučeno da Novi i Risan, s obzirom na to da su Morejskim ratom došli pod mletačku vlast, trebaju i dalje sa svojim teritorijem ostati u mletačkim rukama. Na samom kraju izloženo je kartografiranje osmansko-mletačkog razgraničenja iz perspektive različitih kartografa (Coronelli, Grimani, Alberghetti).

Ovom knjigom, u cjelini gledano, dato je polazište za izučavanje pitanja razgraničenja Bosne u ranom novom vijeku s posebnim naglaskom na vanjske granice koje su bile definirane međunarodnim mirovnim sporazumima i različitim dokumentima o razgraničenju. Uz to, ni pitanje unutrašnjeg

razgraničenja nije zanemareno. Baveći se ovom temom, Korić je aktualizirala pitanje granica Bosne u novom vijeku na jedan nov i specifičan način baveći se pitanjem mletačko-osmanskih ratova u širem i užem smislu: od donošenja osnovnih podataka o ratovima i stanju na terenu do svođenja granica na lokalne nivoe (Bosna, Dalmacija, Dubrovnik, Boka kotorska). Naravno, na ishod i zaključke utjecala je izvorna građa koja nije za sva poglavlja bila podjednako obilata. Ostaje nada da će se u budućnosti doći do još dokumenata koji će biti od pomoći pri definiranju granica ne samo Bosne nego i granica između Istoka i Zapada, kako bi budući istraživači uz primjenu modernih tehnologija bili u mogućnosti što jasnije precizirati navedene linije razgraničenja jer tema sama po sebi može biti inspiracija za čitav niz mogućnosti istraživanja i analize ne samo Bosne nego i ostalih graničnih područja Osmanskog Carstva.

Vedrana Šimić

Ramiza Smajić, *Migracije i Bosanski ejalet (1683–1718)*,
Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022,
392 str.

U narednim redovima teksta bit će riječi o novopublikovanoj historijskoj monografiji autorice dr. Ramize Smajić u izdanju Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu. Naime, radi se o djelu koje je nastalo kao rezultat predanog i dugogodišnjeg autoricinog istraživanja i proučavanja fenomena migracija na prostorima koje je za vrijeme višestoljetne osmanske vladavine zapremao Bosanski ejalet. Dakle, ovo bi bila bazična tematska odrednica ovdje razmatranog djela, dok se hronološka odnosi na period razmeđa 17. i 18. stoljeća, preciznije govoreći period od 1683. godine, kada je otpočeo Veliki (Bečki) rat, pa do 1718. godine, koja predstavlja godinu potpisivanja Požarevačkog mira između dotad zaraćenih strana – Osmanskog carstva, Mletačke republike i Habsburške monarhije.

Ova knjiga je u suštini doktorska disertacija odbranjena na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 28. februara 2019. godine. Radni naslov je glasio *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.–1718.)*. Istovremeno, ovaj rad je bio naučnoistraživački projekat u okviru plana i programa rada Instituta za historiju UNSA. Autorica dr. Ramiza Smajić na samom početku, po ustaljenom metodološkom obrascu, u *Uvodu* (str. 11-27) svoje knjige navodi da su “Glavni predmet istraživanja rada bili... migracijski tokovi i društveno-političke okolnosti, koje su u razdoblju 1683–1718. godine dovele do radikalnih promjena na demografskoj karti Bosanskog ejaleta” (str. 11). Autorica dalje nastavlja dajući konkretne okvire u kojima će se kretati u glavnom tekstu svoje knjige te navodi da će “Odstupajući od tradicionalno jednodimenzionalnog i monoperspektivnog načina istraživanja, ovo djelo, zahvaljujući interdisciplinarnom i interkulturnom pristupu i komparativnoj historijsko-demografskoj i kulturnohistorijskoj metodologiji” pokušati doprinijeti rasvjetljavanju specifične kulturne i ekonomske evolucije

populacije u migracijskim tokovima u određenom društveno-političkom kontekstu (str. 11). Osim korištenja relevantnih rezultata nastalih iz pera historičara osmanskog perioda domaće provenijencije (jugoslavenske i bosanskohercegovačke historiografije) i značajnih pojedinačnih rezultata iz svjetske historiografije i osmanistike, autorica je u svom istraživanju i pisanju koristila obimnu arhivsku građu iz Republike Turske, Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Republike Srbije, Republike Austrije, kao i brojne rukopise odbranijenih doktorskih disertacija u Bosni i Hercegovini i inostranstvu. Prema tome, autorica je utemeljila svoje istraživanje i knjigu na mnogobrojnoj, raznovrsnoj i bogatoj arhivskoj građi.

U prvom poglavlju pod naslovom *Bosanski ejalet, formiranje, administrativni i vojni prikaz* (str. 29-39), dr. Smajić daje detaljan presjek i uvid u nastanak, odnosno osnivanje Bosanskog ejaleta i njegov upravno-vojni razvoj do početka 18. stoljeća, kada su ga sačinjavali Bosanski, Hercegovački, Zvornički i Kliški sandžak. Ejaletske vojske su uglavnom sačinjavali spahije, timarnici ili lokalna konjica, zatim azapi, akindžije, jaje, joruci i muselleme, dok su u Bosanskom ejaletu bila prisutna tri glavna roda vojske: spahije, janjičari i posadnici tvrđava. U Bosni su tokom 17. i 18. stoljeća od ostalih vojnih rodova bili prisutni također farisi (konjica), azapi (stražari), pasbani (noćni stražari), tobdžije, džebelije (oklopnici), gonulije (dobrovoljci), derbendžije (čuvari klanaca) i bešlije (vrsta lahke konjice).

Drugo poglavlje je naslovljeno *Stanje u Osmanskoj državi, ratovi i prilike na prostoru Bosanskog ejaleta 1683–1718*. (str. 41-73). Dr. Smajić pruža lijep presjek opštih prilika u osmanskoj državi s posebnim obzirom na Bosanski ejalet. Veliki vojni poduhvat usmjeren prema srednjoj Evropi i Beču, predvođen velikim vezirom Kara Mustafa-pašom, nije urodio plodom, tako da je zvanično 12. jula 1683. godine, nakon 2 mjeseca opsadnog stanja, velika osmanska armada poražena pod zidinama Beča. Poraz Osmanlija pod Bečom i kasniji teritorijalni gubici osmanske države u Bečkom ratu (1683–1699) imali su dalekosežne posljedice po Osmansko carstvo, jer je došlo do dubokih promjena u demografskoj, konfesionalnoj i etničkoj strukturi

na prostoru Balkana. Zaslužni za takve promjene, negativne po Osman-sko carstvo, bili su Habsburška monarhija, Poljska i Mletačka republika, koji su od 1683, odnosno 1684. godine uz punu podršku pape Inocenta XI sklopili savez pod imenom *Sveta liga*, koji je zapravo predstavljao široki protuosmanski savez, kojem se 1697. godine pridružilo i Rusko carstvo. Do 1687. godine Osmansko carstvo je izgubilo najveći dio Ugarske, Slavoniju, Osijek, Udbinu i Knin, dok sljedeće 1688. godine gubi i Liku i Krbavu. Godine 1691. habsburške trupe su u bici kod Slankamena u Srijemu porazile Osmanlije, a u iscrpljujućem Morejskom ratu Mlečani osvajaju Peloponez i dalje usmjeravaju svoje snage prema Kritu, gdje su ih osmanske snage spremno dočekale. Ruski car Petar I je napao Azov na Crnom moru te ga je uz pomoć manevra paralelnog rušenja tvrđava i zatvorenim pristupom s mora primorao na predaju 1696. godine. U mjesecu septembru naredne 1697. godine, Osmanlije su doživjele težak poraz kod Sente, da bi ubrzo potom, u mjesecu oktobru, sa 6.000 vojnika u napad na Bosnu krenuo princ Eugen Savojski, koji je u brzom prodoru dolinom rijeke Bosne zauzeo Doboj i Maglaj, a zatim stigao u Visoko, odakle je upozorio stanovnike Sarajeva da ne pomišljaju na otpor. Sarajevo je bilo 23. oktobra sistematski popaljeno, opljačkano i porušeno, a budući da habsburške trupe nisu bile opremljene za nadolazeću zimu, vojska se počela povlačiti iz grada 25. oktobra. Ugovor o miru između Habsburške monarhije i Mletačke republike s jedne i Osmanskog carstva s druge strane zaključen je u Sremskim Karlovcima 26. januara 1699. godine. Sve u svemu, nakon povlačenja granica, Osmanlije su ostali bez Ugarske (osim Banata), Slavonije i Hrvatske do Une i južno od Velebita, kao i bez svih gradova i oblasti koje je u proteklom ratu osvojila Mletačka republika (Herceg-Novi, Knin, Sinj, Vrgorac i Gabela). Habsburška monarhija je dobila cijelu Ugarsku (osim Banata), Slavoniju i Srijem do linije od ušća Tise do ušća Bosuta. Što se tiče Dubrovačke republike, ona se uspjela zaštititi od direktnog graničenja s mletačkim teritorijem, jer ju je od tada opasavao osmanski teritorij koji se do mora spuštao u Neumu (Klek) i Sutorini. Naredni veći ratni okršaj desio se zbog straha od rastućeg ruskog uticaja u Evropi, pa su Habsburška monarhija i Engleska

podupirale 1710. godine Osmansko carstvo da započne rat s Rusijom. Ovaj rat je zaista počeo 1711. godine, a u njemu su, predvođeni vezirima Karajilan Ali-pašom i Bećir-pašom Čengićem, sudjelovali i spahije iz Bosanskog ejaleta. Ovaj rat je završen velikom pobjedom Osmanlija, a ruski car je bio primoran vratiti sve teritorije uzete u prošlom ratu, uključujući luku Azov, te porušiti sva ruska utvrđenja na rusko-osmanskim granicama. Samo se pod tim uslovima dopuštalo ruskom caru Petru Velikom, njegovoj pratnji i vojsci povlačenje na matični teritorij. Naredne 1712. godine ponovo je buknuo rat zbog ruskog nepoštivanja mirovnog ugovora, ali se ubrzo ruski car opametio i ugovorom u Jedrenima 24. juna 1713. godine obavezao na 25 godina poštovanja mirovnog ugovora. Sljedeći rat je započeo 9. decembra 1714. godine, a povod za početak rata bile su vijesti o tome da su mletačke vlasti dopustile da crnogorski pobunjenici prebjegnu kod njih i da su ih čak i naoružali. Habsburška monarhija se zbog finansijskih poteškoća u početku nije uplitala, ali se direktno uključila u rat 1716. godine. Ovaj će se rat okončati Požarevačkim mirom 1718. godine, čime je Mletačka republika zaokružila svoje posjede u Boki, a Osmansko carstvo ostalo bez Banata, Srijema, Smederevskog sandžaka, kao i većih dijelova Bosanskog ejaleta.

Pod naslovom *Društvena struktura u Bosanskom ejaletu* (str. 75-98), u trećem po redu poglavlju, dr. Smajić donosi presjek stanja društvenih struktura, odnosno konfesionalnu sliku koja je bila aktuelna i prisutna u ranijem periodu u Bosanskom ejaletu, kao i u razmatranom periodu 1683–1718. godine na istom prostoru. Autorica konstatuje da u “svjetskoj historiji nema islamske države s tako brojnim nemuslimanskim podanicima kao što je to bio slučaj s Osmanskom Državom” (str. 77). Opisujući kroz dosta primjera iz historijskih izvora brojno stanje i stanje uopšte sve tri konfesionalne sastavnice ondašnjeg bosanskohercegovačkog društva (muslimana, katolika i pravoslavaca), autorica ukazuje na različite statističke pokazatelje i statističke metode koje su koristili historičari kako bi izračunali brojno stanje svih konfesionalnih zajednica u Bosanskom ejaletu tokom 17. stoljeća, kao i na prelazu iz 17. u 18. stoljeće. Međutim, stavovi historičara o tom pitanju su i dalje neusaglašeni. Dr. Smajić za period razmeđa 17. i 18.

stoljeća posebno ukazuje na brojne zloupotrebe lokalnih službenika, što je dodatno usložnjavalo stvarnost zagorčanu iscrpljujućim ratovima vođenim u tom periodu. Nakon Karlovačkog mira iz 1699. godine Osmansko carstvo je priznalo Habsburškoj monarhiji posebno pravo zaštite osmanskih katolika, što je bilo potvrđeno Požarevačkim mirom iz 1718. godine. Sve tri konfesionalne zajednice u Bosanskom ejaletu pretrpjele su velike demografske promjene u razmatranom periodu. Osim tri glavne sastavnice bh. društva, autorica Smajić nije izostavila ni ostale, odnosno još dvije sastavnice koje su dio društvene strukture Bosanskog ejaleta: Vlahi i Jevreje. Za ove prve evidentno je da ih u historijskim izvorima možemo pratiti kao nomadsko stanovništvo u srednjovjekovnim balkanskim državama, kao i tokom i poslije osmanskih osvajanja na Balkanu. Njihov poseban vlaški status ukinut je nakon 1526. godine, tako da su svi Vlasi, martolosi i vojnici postali raja, a starješine su dobili timare. Društveni položaj Jevreja bio je povoljniji od položaja raje opterećene porezima, također od one koja je bila *muaf*, odnosno oslobođena i uživala određene povlastice zbog usluga koje je pružala državi. Imali su ograničenja jednaka kao kod ostalih nemuslimana: nošnjom su se morali razlikovati od muslimana, nisu smjeli jahati konja kroz grad i nisu smjeli nositi nož i drugo oružje.

U četvrtom poglavlju pod naslovom *Migracije 1683–1718*. (str. 99-167) dr. Ramiza Smajić donosi po potpoglavljima raspoređenu i temeljito razrađenu analizu migracionih kretanja u Bosanskom ejaletu u razmatranom periodu. Na samom početku definiše pojam *migracija*, pa kaže da “migracije predstavljaju fizičko kretanje pojedinaca ili grupa u geografskom prostoru, koje dovodi do relativno trajne promjene mjesta boravka. Emigranti napuštaju prebivališta u svojoj izvornoj sredini, iseljavaju se iz te sredine (emigracije) i useljavaju se u novu sredinu (imigracije)” (str. 99). Prema dr. Smajić, ključni uzroci migracija u razmatranom periodu su ratovi, ofanzivni i defanzivni, posljedice tih ratova, povlačenje novih granica, naseljavanja opustošenih područja i mjesta itd., tako da su politički i vojni razlozi jednako prisutni. Bosna u početku kao krajište, zatim sandžak pa onda i ejalet, bila je strateški

naseljavana (*iskan*) od strane osmanske države zbog bosanskih granica koje su bile i državne, a u mirnija vremena stanovništvo se pomjeralo u potrazi za boljom zemljom, zbog epidemija bolesti, rodbinskih veza itd. Upravo je dr. Smajić u ovom poglavlju detaljno opisala (od potpoglavlja 4.1. do potpoglavlja 4.16.) migraciona kretanja stanovništva svih konfesija iz Bosanskog ejaleta prema vani, ali i ona kretanja koja su bila uzrokovana ratnim djelovanjima ili pritiscima, pogotovo nakon početka Bečkog rata 1683. godine i nadalje do 1718. godine, što je dovodilo do masovnog povlačenja muslimanskog stanovništva na preostale teritorije Osmanskog carstva na Balkanu, a pogotovo na prostore Bosanskog ejaleta. Također, migracijski talasi nemuslimana (katolika i pravoslavaca) iz Bosanskog ejaleta u neposredno okruženje, na područja pod vlašću Habsburške monarhije, Mletačke republike i drugdje, bila su masovna u razmatranom periodu. Recimo, vrlo su interesantni podaci koje donosi dr. Smajić o Jevrejima u Sarajevu nakon 1683. godine – da je krajem 17. stoljeća u Sarajevu bilo preko 50 jevrejskih domaćinstava, tj. preko 350 Jevreja, te da su neke jevrejske porodice nakon pada Budima 1686. godine doselile u Sarajevo – a opšte je poznato da su Jevreji nakon progona iz Španije i Portugala pronašli svoje utočište u Sarajevu još sredinom 16. stoljeća.

Peto poglavlje je naslovljeno kao *Nasilno prevjeravanje* (str. 169-181), a u njemu dr. Smajić donosi u prvom potpoglavlju jasne primjere pokrštanja muslimanskog stanovništva nakon povlačenja osmanske države i uprave s izgubljenih teritorija krajem 17. i početkom 18. stoljeća, zatim u drugom potpoglavlju rekonstruiše odnos osmanske države prema nemuslimanskim vjerskim objektima u razmatranom periodu, kao i odnos novih kršćanskih vlasti (Habsburška monarhija i Mletačka republika) prema muslimanima i osmanskom naslijeđu na prostorima koje je osmanska država izgubila tokom Bečkog i Morejskog rata te sklopljenim Karlovačkim mirovnim ugovorom 1699. godine. Također, dr. Smajić na kraju ovog poglavlja donosi podatke o stanju početkom 18. stoljeća na prostoru koji je ostao pod osmankom upravom neposredno nakon završenog rata i razgraničavanja, a to su dijelovi sandžaka Krke, Klisa i Hercegovine. U izvršenim popisima osmanske

vlasti su evidentirale brojne porušene ili ruševne džamije i crkve na spomenutim područjima.

Šesto poglavlje pod naslovom *Veza migracija i hajdučije; uzroci i posljedice* (str. 183-190) predstavlja poglavlje u kojem je dr. Smajić donijela dosta konkretnih podataka i primjera koji potkrepljuju njenu tezu da su "Hajdučke aktivnosti... bile predfaza migracijama" (str. 183). Dr. Smajić zorno dokazuje ovu tezu na primjeru rekonstruisanja stanja na prostoru između Hercegovačkog sandžaka i Herceg-Novog krajem 17. stoljeća, kada je primjetno da se u hercegnovsko i risansko zaleđe već u prvo vrijeme hajdučije masovno i trajno naseljavaju hajdučke porodice. Ovaj način naseljavanja bio je sličan osmanskoj politici naseljavanja vlašskog stanovništva po graničnim područjima. Upravo je Mletačka republika procjenjivala da će naseljavanjem i održavanjem hajduka i njihovih porodica na pograničnim područjima pripremiti teren za trajno osvajanje teritorija pod osmanskom upravom, što se pokazalo uspješnim tokom Kandijskog (1645–1669) i Morejskog rata (1684–1699).

Faktori rasta i opadanja broja stanovništva; svakodnevnicu u gradskom i seoskom okruženju (str. 191-223) naslov je sedmog poglavlja. U njemu je dr. Smajić na temeljit način kroz 8 potpoglavlja donijela pregršt podataka koji rekonstruišu sliku rasta i opadanja broja stanovništva u Bosanskom ejaletu u razmatranom periodu, a faktori koje je autorica uzela u obzir su društveni, politički i ekonomski tokovi, geografske okolnosti, nivo razvoja tehnologija, razvoj kulture i usklađivanje navika u jednom narodu te svakodnevni život. Autorica ističe glavnu činjenicu da su demografski poremećaji u Bosanskom ejaletu uzrokovani nemirnom vojnopolitičkom situacijom, ali da su značajan faktor opadanja broja stanovništva bile i masovne zarazne bolesti, kao što su, na primjer, kuga i različite epidemije, koje su sukcesivno smanjivale broj stanovništva Ejaleta. U posljednjem potpoglavlju pod brojem 7.8. autorica Smajić rekonstruiše problem prihvatanja i zbrinjavanja doseljenog stanovništva po Ejaletu, odnosno problematiku muhadžira. Tako, na primjer, autorica uočava jednu stalnu pojavu u vezi s tim, a to

je da se “kroz muhadžirska putešestvija tokom stoljeća rijetko... muhadžirima dozvoljavao ulazak u čaršiju i uglavnom su naseljavani u brdskim, planinskim oblastima na kojim zemlja nije bila pogodna za obradu, nego uglavnom za stočarstvo” (str. 220). Autorica Smajić na osnovu prvorazredne arhivske građe također ilustruje slabu naseljenost po Ejaletu, naročito u područjima Novog, Dubice, Jasenovca, Broda, Doboja i Kule Soko. Ovaj se problem djelimično rješavao određenim brojem doseljenih muslimanskih porodica s prostora Habsburške monarhije i Mletačke republike, međutim, centralna osmanska vlast je i nadalje poduzimala konkretnije aktivnosti u cilju dugoročnijeg rješavanja problema nenaseljenosti na plodnoj zemlji.

Osmo poglavlje je dr. Smajić nasloвила kao *Kontroverze pojave i razvoja budućih etničkih i kulturnih identiteta u Ejaletu* (str. 225-265). Dr. Smajić je odmah na početku ovog poglavlja objasnila na koji će način obraditi ovu temu, jer kaže: “Kad su u pitanju narodi čiji se identiteti realiziraju, čuvaju, mijenjaju ili dopunjuju kroz migracije preko prostora koji je kroz cijelu povijest karakterističan po kohabitaciji, historičar fenomenu njihovih migracija mora prići multiperspektivno i multidisciplinarno, uzimajući u obzir i statistička, i etnografska, i historijska, i sociološka i lingvistička i drugovrsna istraživanja.” (str. 225). Upravo je na takav način dr. Smajić pristupila temi etničkih formacija i kulturnih identiteta na prostoru Bosanskog ejaleta u dinamičnom periodu promjena na razmeđu 17. i 18. stoljeća, pa je na dosta zanimljiv način objasnila problematična imenovanja *Drugog i etničkog*, koja su prisutna u govoru kroz prošlost, na primjerima nekoliko pojmova: Kiptije, Vlasi, balije, škutori, Grci, bekijaši i Šokci.

U posljednjem, devetom poglavlju, pod naslovom *Susreti tradicija, svojatanja* (str. 267-289), dr. Smajić donosi mnoštvo slikovitih primjera iz tradicija šireg balkanskog prostora, a posebno primjere iz tradicije vezane za prostor Bosanskog ejaleta, odnosno bosanskohercegovački prostor u periodu osmanske vladavine. Dr. Smajić svoj pristup u obradi teme *Migracije i Bosanski ejalet (1683-1718)* objašnjava u ovom poglavlju na jednom mjestu: “Svaki moderniji pristup historiji dugo se gledao u pravcu širenja

političke i vojne historije na... socijalnu i ekonomsku. Pritom se zanemario veličanstven mozaik kulturnih identiteta cijelog balkanskog prostora pod izgovorom da to pripada etnologiji. Narod je, međutim, historijska varijabla, a tokovi narodnih kultura, preuzimanje i oplemenjivanje tradicija kroz neke nove oblike čine dio demografskih promjena.” (str. 288). Zatim, dr. Smajić navodi da je “... i bosanska tradicija... u pluralističkom osmanskom društvu našla svoje mjesto s usmenim predajama, običajima, predislamskim navikama, ritualima, umjetničkim zanatima, prehrambenim navikama, svim onim što predstavlja naučeno i generacijama prenošeno znanje” (str. 275). Zapravo, u ovom finalnom poglavlju dr. Smajić je imala namjeru da predstavi prostor Bosanskog ejaleta kroz vizuru interkulturalnosti, što je i jedini ispravan i naučni pristup istraživanju tradicije.

Na kraju knjige se nalaze *Zaključak* na bosanskom (str. 291-297), *Summary* na engleskom (str. 299-306) i *Ozet* na turskom jeziku (str. 307-313), gdje su izneseni glavni rezultati poduzetog istraživanja i zaključci. Izdvojili bismo jedan autoricin zaključak i smjernicu za dalja istraživanja: “Kroz migracije, asimilacione i integracione procese, vjerske i manjinske zajednice su mijenjale, gubile ili čuvale jezik, običaje, način života, odijevanja i sl., u većoj ili manjoj mjeri. Analizom životnih uvjeta svake od ovih zajednica u spomenutom razdoblju, ovisno o društveno-političkim zbivanjima, sa paralelnim rješavanjem individualizirane forme društvenih, ekonomskih, političkih, kulturnih činilaca, opstojnosti vjerskih i manjinskih zajednica na prostoru samog Bosanskog ejaleta, bit će i shvatljivija slojevitost njegove historijsko-demografske problematike.” (str. 297). Zatim, tu su još *Prilog* (str. 315-329), *Kratice* (str. 331), *Izvori i literatura* (str. 333-356), *Imenski indeks* (str. 357-379), *Izvodi iz recenzija* (str. 381-388) i *O autorici* (str. 389-390).

Prikazana historijska monografija pod naslovom *Migracije i Bosanski ejalet (1683–1718)*, autorice dr. Ramize Smajić, naučne saradnice za stariju historiju (osmanski period) Instituta za historiju UNSA, zasigurno je kvalitetno polazište i zavređuje pažnju istraživača i njihovih budućih naučnih poduhvata, prvenstveno osmanista kojima je istraživački fokus posebno

usmjeren prema istim ili srodnim temama, te iz tih razloga ovo vrijedno djelo, koje je nesumnjivo dalo značajan doprinos na polju bosanskohercegovačke historiografije i osmanistike, preporučujemo stručno-naučnoj, ali i široj čitalačkoj javnosti na čitanje i korištenje.

Alen Nuhanović

Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Zenica: Vrijeme, 2021, 497 str.

Jedan od najpoznatijih sarajevskih hroničara Mula Mustafa Bašeskija pod pseudonimom Ševki od 1746. do 1805. godine napisao je djelo koje je i sam nazivao *kitap* ili *medžmua*, što bi u prijevodu na bosanski jezik značilo knjiga ili bilježnica. Međutim, među eminentnim istraživačima i poznavacima djela vlada mišljenje da ova *knjiga* nije službeni dokument, umjetničko djelo, a ni opća historija, već svojevrsni *dnevnik o toku života*. Zbog forme djela i sadržaja bilješki naprikladnijim nazivom smatra se *Ljetopis*, pri čemu u njemu autor navodi da mu je namjera “bilježiti datume nekih događaja koji se zbiše u gradu Sarajevu i Bosanskom ejaletu” uz objašnjenje da “sve što zabilježiš ostaje, a sve što se pamti nestaje”. Bašeskijin *Ljetopis* je već odavno prepoznat kao dokument od iznimno velikog značaja za političku i kulturnu historiju Sarajeva i Bosanskog ejaleta, dok se Bašeskija smatra pouzdanim i objektivnim ljetopiscem. Naime, podaci koji su nam dostupni u bilješkama i hronikama bosanskih fratara tog doba u potpunosti se slažu s onima navedenim u *Ljetopisu*, pri čemu se ponekad čini kao da su *napisani po dogovoru*.

Ljetopis je napisan na osmansko-turskom jeziku, kao što smo već istakli, u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća, arapskim *nesbi* pismom, a njegov prijevod na bosanski jezik, uvod i komentar je sačinio Mehmed Mujezinović. Mnogobrojnost perzijskih i arapskih jezičkih konstrukcija, posebno arapska leksika, učinili su da jezik Mula Mustafe Bašeskije bude iznad svakodnevnoga govornog jezika. Iako je napisan na osmansko-turskom jeziku kakvim se u to vrijeme u Sarajevu govorilo u upravnoj administraciji, književnosti i nauci, Bašeskijin stil je poseban jer sadrži i riječi bosanskog jezika, budući da je sam zapisivač porijeklom iz Bosne i turski mu jezik nije bio maternji. Pojedine rečenice su u potpunosti na njegovom maternjem, odnosno bosanskom jeziku, pri čemu se i zbog toga *Ljetopis* značajno razlikuje od drugih književnih djela nastalih u to vrijeme. Dakle,

primjetna su odstupanja od ustaljenih pravila osmansko-turskog pravopisa jer je Bašeskija želio da djelo bude istovremeno razumljivo i narodu. *Ljetopis* je do sada objavljivan nekoliko puta, a najnovije izdanje uz jezičke, tehničke i dizajnerske promjene je doživio 2021. godine. Prvi nepotpun prijevod *Ljetopisa* sačinio je Riza Muderizović koji ga je objavio u dva navrata u *Glasniku Zemaljskog muzeja* u Sarajevu 1918. i 1919. godine. Međutim, taj prijevod bio je samo prijevod prijepisa *Ljetopisa* od Muhameda Enverija Kadića i Šejha Sejfudina Kemure. Također, pored toga što je bio predmet pomnog naučnog proučavanja, Bašeskijin *Ljetopis* je poslužio i kao inspiracija bosanskohercegovačkom književniku i novinaru Rešadu Kadiću (rođen 1912. godine u Sarajevu) da napiše književno-publicističko djelo *Bašeskijin posljednji zapis* u kojem je zaokružio svoje kazivanje o Sarajevu 18. stoljeća kroz ovo djelo i druge pisane historijske izvore.

Prijevod *Ljetopisa* Mehmeda Mujezinovića prvi je put objavljen 1968. godine, potom 1987. godine, da bi zenička kuća Vrijeme 2021. ponovno stampala Mujezinovićev prijevod s njegovim uvodom i napomenama ovog izdanja, i to sada kao knjigu tvrdog uveza, veličine 190x270 cm s 497 strana. Ovo najnovije izdanje *Ljetopisa* podijeljeno je na periodična poglavlja po hidžretskoj (HE) i godini po novoj eri (NE), odnosno na sljedeća razdoblja: 1746–1757, 1756–1766, 1766–1776, 1776–1785, 1785–1795. i 1795–1805. godine. Budući da je Bašeskija navodio službene nazive sarajevskih mahala koje su imena dobivale po osnivačima pojedinih džamija, a kako je svaka mahala imala i svoje drugo ime po kojem je bila poznata u narodu, u novom izdanju nakon sadržaja *Ljetopisa* (33-431) pokraj službenih naziva mahala navedeni su i narodni nazivi za iste mahale, ukupno njih stotinu. Pored toga, u novom izdanju *Ljetopisa* se nalazi rječnik u kojem su data pojašnjenja na bosanskom jeziku za turcizme koji su se koristili i izvori koje je autor Mehmed Mujezinović koristio, prilagodio i na taj način dao pojašnjenja pored sačinjenog prijevoda *Ljetopisa*.

Dr. Kerima Filan sačinila je pogovor ovog najnovijeg izdanja *Ljetopisa*, kojim se, između ostalog, niz godina i naučno bavi. Kao vrsni poznavalac *Ljetopisa*, u jednom od svojih radova dr. Filan se dotiče grafijskih i jezičkih

karakteristika Bašeskijinog stila. Ona posebno ističe Bašeskijino obraćanje čitaocu riječima *ma'lum ola* (neka se zna), *fe-fhem* (pa shvati šta ovo znači), *kis 'ala haza* (usporedi i promisli) koje je mjestimično postavio u svome tekstu. Na taj način, naglašava dr. Filan, autor se ne obraća samo čitaocima svoga doba već i onima u budućnosti, što pokazuje njegova sljedeća rečenica: “Kada ovu moju knjigu, ovu medžmuu, budu gledali u neka druga vremena koja dođu poslije mene...” U svojoj detaljnoj analizi *Ljetopisa* dr. Kerima Filan zaključuje da je Mula Mustafin tekst u isto vrijeme i život, kao i uputa u razmišljanje o životu, pri čemu Mula Mustafa ukazuje posebno na ono čega u njegovom svijetu ima, a ne bi trebalo biti. Ono što ovo izdanje *Ljetopisa* razlikuje od prethodnog izdanja iz 1968. godine jeste niz očiglednih i pohvalnih priređivačkih izmjena koje su navedene na kraju knjige. Te izmjene, u odnosu na izvornik iz 1968. godine, uglavnom su tehničke intervencije, ali djelimično i sadržinske. Sam *Ljetopis* je podijeljen na šest dekada, učinjene su izmjene leksike, pravopisa, dodati naziva ulica i lokacija, izbrisane su neke napomene prevodioca, izvršene određene redaktorske izmjene i urađeno je novo, savremeno grafičko oblikovanje. Jedna od najvećih novina koja je obogatila ovo novo izdanje *Ljetopisa* jesu audioinserti koji se aktiviraju skeniranjem QR koda na početnim stranicama svakih od šest poglavlja *Ljetopisa*. Na taj način čitaoci se povezuju na YouTube kanal u kojem je dostupan audiosnimak *Ljetopisa* koji čita bosanskohercegovački glumac Nermin Tulić koji je niz godina igrao Mula Mustafu Bašeskiju u Pozorištu mladih u Sarajevu.

Mula Mustafa Bašeskija je rođen u Sarajevu 1731. ili 1732. godine. Od rane mladosti istakao se u mektebu kao vrijedan i pametan učenik i tu je postao kalfa, odnosno pomoćnik imama. Izučio je kazaski zanat, ali se time nije bavio, već je obavljao dužnost imama i hatiba Buzadži hadži Hasanove džamije u Sarajevu koji je napustio. Bašeskija je cijeli život bio *sklon knjizi*, a slušao je predavanja o šerijatskom pravu i astronomiji kod muderisa Gazi Husrev-begove mederese. Bio je član derviškog reda kaderija i posvećen *tesavufu*, odnosno islamskom misticizmu. To je pokazao kroz određene izraze i riječi koje se vezuju za sufizam, što je u konačnici utjecalo na

njegov pogled na svijet. Njegova neraskidiva veza s Bogom očitovala se kroz vlastite komentare koje je u *Ljetopisu* zapisao povodom nekih događaja i pojava. Dok je bilježio svakodnevnicu svog vremena, u svom dućanu pod Sahat-kulom kod Imaretskog hana u Mudželet sokaku bavio se pisarskim poslovima. Kao javni pisar i vjerski službenik, u svojoj pisarnici učenike medrese i druge osobe je podučavao arapskoj kaligrafiji i nasljednom šerijatskom pravu. Ponovo je preuzeo dužnost imama Buzadžića džamije koju je obavljao sve dok se nije razbolio. Godine 1801. je doživio srčani udar a historijska vrela nam kazuju da je umro 15. augusta 1809. godine.

Mula Mustafa Bašeskija je *Ljetopis* počeo pisati 1746. godine i neprekidno ga je vodio do 1805. godine. Original *Ljetopisa* se danas čuva u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Rukopis ima 165 paginiranih listova formata 19x27 cm, pisan je na debljem papiru i ima kožni povez. Sadržaj Bašeskijinih zapisa veoma je šarolik i tematski neujednačen, budući da autor prelazi s jedne teme na drugu. To je najbolje pojasnila dr. Kerima Filan kazavši da se teme koje on zapisuje ustvari nižu onako kako ih život nanosi. Međutim, precizno hronološko bilježenje utjecalo je na to da tekst ima karakteristike *sređenosti*. Pisao je dnevnik javnog života u svome okruženju. Kako je pripadao ljudima od znanja, bio je u skupini znalaca koji žive i rade svoj posao. Kroz taj dnevnik pokazao je sebe kao čovjeka koji nije morao ići u Istanbul da na visokim školama postane čovjek. Pokazao je moć malog čovjeka – da svugdje gdje se nađe djeluje svojom malom idejom, da svojom učenošću i razboritošću skreće pažnju i utječe na svijet, ističe dr. Kerima Filan.

Ova vrijedna Bašeskijina zaostavština obogaćena je i drugim podacima koji se odnose na osmanske vladare, vladare iz svjetske historije, četvoricu halifa, sarajevske mahale, džemate, neke događaje iz historije islama, poznate datume iz Osmanske države, zatim raznim pričama, dosjetkama, šalama, a donosi i šest pjesama na turskom i jednu na bosanskom jeziku, koje je Bašeskija zabilježio, kao i snove i njihovo tumačenje, alfabet hebrejskog, bosanskog i italijanskog jezika, tri narodne pjesme na bosanskom jeziku, neke zagonetke, križaljke, niz narodnih naziva biljaka i slično. Autor je do 1769. godine događaje bilježio ispreturano po hidžretskim godinama

i mjesecima. Međutim, te godine počeo je voditi *Ljetopis* uz prisjećanje na neke ranije događaje uz koje je naznačio godinu. Na taj način izbjegnute su nejasnoće u hronološkom slijedu određenih događaja, pojava i slično.

U prvoj dekadi *Ljetopisa* od 1746. do 1757. godine (33-45) između ostalog, saznajemo o zemljotresu koji se dogodio, izgradnji sebilja na Baščaršiji, smrti sultana Mahmuta, požaru u Hanikahu, neredima u Bosanskom ejaletu, posebno u Sarajevu, kao i brojnim drugim događajima. U drugoj dekadi od 1756. do 1766. godine (48-101) Bašeskija je zabilježio vrijedne podatke o pogibiji braće Morić, pohodu vojske na crnogorsko područje, pljački hadžija u Arabiji, bolesti ospica kod djece u Sarajevu, astmi, velikim kišnim oborinama, dostavi municije u Sarajevo, cijenama hljeba, ubistvu pratnje Mehmed-paše Kukavice u Mostaru, popravci Ferhadije i Baščaršijske džamije, bolesti među životinjama, urodu voća, nerodnim godinama, snijegu do Jurjeva na Trebeviću, kugi i drugim pojavama. U ovom dijelu Bašeskija hronološki i poimenično navodi umrle u ovom periodu.

U trećoj dekadi od 1766. do 1776. godine (105-187), između ostalog, saznajemo o urodu šljive požegače, gradnji Magribije džamije, velikoj bujici koja je srušila mlin u Kasapskoj čaršiji i nekoliko dućana u Kazandžiluku, dokinuću plaća za sedamdeset i dvojicu janjičara, hronogramu o osvajanju Ostroga, ruskom opsjedanju Hotina, lažnom fermanu koji su sastavili “lažljivci i varalice”, nestašici i oskudici suhog mesa, zabrani izvoza stoke u Vidin i Karavlašku iz vojnih razloga, protivljenju stanovnika Fojnice, Visokog i drugih kadiluka da daju ratnu pomoć, premlaćivanju dvije prostitutke koje su protjerane u Skoplje, vješanju jedne žene nemuslimanke koja je nožem ubila svog muža, kao i drugim događajima. Osim navedenih prostitutki, druge žene se spominju u porodičnom okruženju, odnosno u okolnostima iz porodičnog života u ulozi supruge, majke i kćeri. U četvrtoj dekadi od 1776. do 1785. godine (191-299) navode se podaci o dućanu Mula Mustafe Bašeskije, rušenju brane na Bendbaši usljed nabujale Miljacke, poplavama na Baščaršiji, zanimljivim pojavama kao što su čudnovati crvi koji su pojeli lišće na zerdelijama, požarima, proračunima o povećanju stanovnika

Sarajeva, ubistvima, sušnim godinama, velikom broju umrlih porodilja, cijenama pšenice, gradnji kafane, kuća i hana u Carevoj mahali gdje su se ranije nalazili mostarski dućani, ponovnoj pojavi kuge, odmetnicima u Rogatičkom kadiluku i drugim dešavanjima. U petoj dekadi od 1785. do 1795. godine (303-389) saznajemo da je u to vrijeme bio raspisan porez u svrhu ratne pomoći koji je smatran izrazito visokim, aktualnoj mobilizaciji, prisutnoj oskudici, skupoći, intenzivnoj kiši tokom ljeta, autorovom radu u dućanu, kao i tome da je u ime supruga i majki pisao pisma vojnicima, njihovim muževima i sinovima na vojnim ratištima u Dubici, Banja Luci, Gradiški, Ostrovici i Bijeljini. Bašeskija je zabilježio da je i njegov dućan u kojem se bavio pisanjem izgorio u požaru, pri čemu je nastavio pisanje pisama u haremu Begove džamije. Bašeskija spominje zanimljivosti poput fermana kojim je bilo naređeno da se za svaku ovcu i kozu naplaćuje po jedna para poreza zvana čibuk, ali da Bošnjaci nisu željeli plaćati taj porez. Također, bilježi brojna druga zbivanja u Sarajevu u tome periodu.

Iz posljednje šeste dekade koja obuhvata period od 1795. do 1805. godine (393-431) doznajemo više o nametnutom porezu za trgovinu u svrhu pojačanja zaštite bosanske granice, ponovnoj pojavi kuge, obilnim kišama i nabujaloj Miljacki usljed čega je čaršija bila puna blata i pijeska, utvrđivanju granice s Austrijancima, skupoći životnih namirnica, dolasku pehlivana u Sarajevo, ulasku Francuza u Egipat, izmjeni olovnog pokrova u Carevoj džamiji, pravljenju novih česmi i slično.

Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije bogat je brojnim informacijama koje je autor smatrao važnim, kako za sebe tako i za Sarajevo i Bosanski ejalet. Kao imam, hatib i pisar često je bio u kontaktu s ljudima i direktno dolazio do informacija o događajima i pojavama iz svakodnevnog života, a bilježio je i svoje lično iskustvo i utiske. Uz umrle osobe bilježio je podatke o njihovim navikama, osobinama, po čemu su bili poznati, čime su se bavili, sklonostima i slično. Mula Mustafa je na taj način želio pokazati prolaznost života i da je s ovog svijeta otišao i bogat i siromah, i debeo i mršav. On, između ostalog, navodi: "Bilježit ću imena svojih prijatelja i poznanika koji

umru da bih bio zahvalan na životu” i “da bih se ja grešnik podsjećao na prolaznost života i imao na umu da je na kraju ovoga puta smrt.” Jedan od zapisa odnosi se i na trgovca hadži Begu Dardaganiju iz Sarajeva za kojeg je zapisao sljedeće: “Nanovo je napravio veliku kuću, pravi saraj, ali nije u njoj proveo ni godinu dana. Sav je bio otekao i od toga je umro, otišao je s ovog svijeta. Ko umije primiti pouku, u ovome je primjeru ima.” Jedna od tema koja zauzima mjesto u Bašeskijinom Ljetopisu je i druženje uz *sohbet halvu* koje su održavali on i njegovi prijatelji. Saznajemo da se stanovništvo u ljetnim mjesecima okupljalo petkom i provodilo vrijeme u druženju. Tome svjedoči podatak da je 1781. godine sa svojom porodicom Bašeskija otišao u Zgošće i u Sarajevu ostavio svoj posao pisara, dužnost imama u Buzadžinoj džamiji i kuću u Mimar Sinanovoj mahali. Za razlog svog odlaska na selo naveo je *teferič* – odnosno želju i potrebu za kratkoročnom promjenom životne sredine.

Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije je vrijedno svjedočanstvo o proteklom vremenu, on je poput prozora koji, kada se otvori, čitaocu omogućava da uđe u njegov svijet, u svakodnevnicu druge polovine 18. stoljeća, čuje zvuk čaršije, pijace, kovača, graju djece iz mekteba, žubor Miljacke, ezane sa džamija, vidi mističnost tekija, karavanu trgovaca, ali i gradsku sirotinju kako čeka pred imaretima, pri čemu sve to začuđeno posmatraju strani hodači. Autorov stil pisanja i izražavanja, raznolikost tema i mnoštvo podataka iz skoro svih aspekata života koje je Mula Mustafa Bašeskija uvrstio u svoj *Ljetopis*, koji kao takav predstavlja vrijedan izvor za kulturnu i društveno-političku prošlost Sarajeva i Bosanskog ejaleta, preporuka su za ponovno iščitavanje Bašeskije i itekako opravdani razlozi za još jedno, dopunjeno i priređeno izdanje ove knjige. Konstatacija dr. Kerime Filan da je Mula Mustafa Bašeskija kroz sufijsko poimanje svijeta imao dosljedan odnos prema svemu o čemu je pisao tokom pedeset godina i da takvi zapisi odaju čovjeka stabilnoga duha povod je više da i mi toplo preporučimo ovo vrijedno djelo.

Amir Džinić

Franjo Marić (prir.), *Katolička župa Maglaj 1623.–1970.–2020. (u povodu 50. obljetnice obnove djelovanja)*, Sarajevo: Medijski centar Vrhbosanske nadbiskupije, 2021., 238 str.

Dekretom pod brojem 1870/70 od 31. kolovoza 1970. kazuje vrhbosanski nadbiskup mons. Smiljan Čekada kada piše: “Stara župa Maglaj propala je 1697. godine (za provale Eugena Savojskog u Bosnu) i tek se sada mogla formirati nova župa. Nek nad njom bdije i neka prati blagoslov dobrog Boga koji čini da raste sve!” (1 Kor 3,7) Prvo, do danas utvrđeno, spominjanje župe Maglaj u provincijskom izvješću koje je sastavio fra Marijan Pavlović datira iz 1623., a samo mjesto Maglaj spominje se već 1408. godine. Ti podatci jasno nam govore o dugoj povijesti župe i dubokim korijenima katolika na tom području.

Stari mezopotamski narodi, kojima pripada i židovski, slavili su jubilarne godine koje se do dana današnjeg u svome obliku obilježavaju i u Katoličkoj crkvi. U Starom zavjetu, Petoknjižju, u knjizi Levitskog zakonika za proslavu jubileja, koji su obilježavali svake 50. godine, stoji: “Na broj sedam sedmica takvih godina, sedam puta sedam godina. Sedam sedmica godina iznositi će ti četrdeset devet godina. A onda zaori u trubu! U sedmome mjesecu, desetog dana toga mjeseca, na Dan pomirenja zatrubiti u trubu diljem svoje zemlje. Tu pedesetu godinu proglasite svetom! To neka vam bude jubilej, oprosna godina. Neka se svatko vrati u svoju očevinu; neka se svatko vrati svome rodu!” (25,8-10)

Tako je i župa Maglaj na 50. godinu od obnove djelovanja dekretom proslavila svoj jubilej. Na posebnost proslave joj ide i patron koji slavi, noseći nebeskog zaštitnika sv. Leopolda Bogdana Mandića, hrvatskog sveca katoličke crkve – franjevac kapucina, znajući ulogu i važnost iskonskih franjevaca za čitavu bosansku povijest.

O katoličkoj župi Maglaj povodom jubileja od 50. godine obnove djelovanja piše priređivač ove knjige pokojni Franjo Marić, koji nažalost nije

ugledao svjetlo dana izlaska svoje publikacije, te je posthumno ona i objavljena. Spomenuti zaljubljenik u povijest ovih krajeva iza sebe ostavio je mnoštvo knjiga koje je ponajviše posvetio župama rodnog kraja oko Žepča, kao i župama koje gravitiraju Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Naime, ova knjiga na 238 stranica teksta sa slikovnim prikazom prati kontinuirani slijed događaja od prvog spomena Maglaja 1408. godine pa sve do suvremenih dešavanja i zbivanja do 2020. godine.

Nakon predgovora koji je napisao vlč. Mladen Kalfić, kancelar Vrhbosanske nadbiskupije, priređivač knjige Franjo Marić tekstualni opis započinje poglavljem koje nosi naslov *Mjestopis* (11–16) koji na poseban simboličan naziv geografski smješta i opisuje Maglaj koristeći između ostalog tekstove Ćire Truhelke “Naši Gradovi” iz časopisa *Nada* iz 1902. godine.

Sljedeće poglavlje, koje je tekstualno, ali i povijesno najveće, pod nazivom *Neke crtice iz daleke i bliže prošlosti Maglaja* (19–82), priređivač započinje povijesnim događajem iz 1244. godine, navodeći povelju ugarskog kralja Bele IV., kada se prvi put spominje župa Brod (Bored) kojoj je pripadalo područje Zenice, Vranduka i Žepča, referirajući se na Marka Vegu i njegovo djelo *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Priređivač relativno brzo prelazi razdoblje od nekih dvjestotinjak godina zadržavajući se na ključnim događajima iz prošlosti koji su striktno vezani za Maglaj i okolne gradove. Priređivač se najviše referira na djela Dominika Mandića, Adema Handžića i Joze Džambe. Izdvojeni naslov u ovom poglavlju *Prvi do sada poznati spomen katoličke župe Maglaj* prati striktno opisivanje i stanje katoličkog puka, navodeći kroz tabelarni prikaz statističke pokazatelje. Najviše se o periodu početka XVII. stoljeća referira na dr. Krunoslava Draganovića, koji se posebno zanimao za katolički puk tijekom XVII. i XVIII. stoljeća, tj. stanje pučanstva prije i poslije naleta princa Eugena Savojskog. S početkom XVIII. stoljeća nakon Bečkog rata i Karlovačkog mira 1699. godine priređivač na osnovu *Matice stare župe Žepče* i *Sidžila Tešanjskog kadiluka* opisno, ali i slikovno donosi stanje kronoloških zapisa iz toga perioda. Priređivač se posebno osvrće i na događaj austrougarskog osvajanja i zauzimanja

teritorija oko Maglaja i Žepča. Kroz dugo XIX. stoljeće Franjo Marić najviše popisuje stanje katoličkog pučanstva, i to ovoga puta po selima i zaseocima koji gravitiraju Maglaju, ističući župu Osovu kao najstariju aktivnu župu žepačkog kraja. Također navodi u tabelarnom prikazu i župe Ponijevo i kapelaniju Radunice. Franjo Marić je ovo poglavlje podijelio također kroz drugi izdvojeni naslov *Kotar Maglaj prema popisu pučanstva od 10. listopada 1910. godine*. Ovaj izdvojeni naslov kroz tabele prati više statistički prikaz pučanstva koji se bilježio popisom stanovništva koji je bio revidiran od strane državnih vlasti. Priređivač donosi podatke sve do 2013. godine, kada je bio posljednji popis na teritoriju Bosne i Hercegovine. Za izvještaj popisa Franjo Marić je koristio popise matice župa te državnih statističkih pokazatelja, ističući popise pučanstva po nacionalnoj opredijeljenosti.

U trećem poglavlju pod nazivom *Osnivanje (obnavljanje) katoličke župe pod imenom Maglaj* (85–92) priređivač donosi skenirani dekret o obnavljanju župe Maglaj. Također se detaljnije pozabavio kronikom župe Maglaj sve do 2019. godine opisujući kroz tabelarni prikaz broj katolika svakih deset godina od ponovnog osnivanja župe.

Četvrto poglavlje u kojem se nalazi najdetaljniji broj povijesnih činjenica koje su striktno vezane za župu Maglaj nosi naslov *Izvor iz kronike župe sv. Leopolda B. Mandića u Maglaju od 1970. do 2020. godine*. Ovo poglavlje opisuje zbivanja u župi koja su vodili svećenici koji su bili na službi. U njemu se opisuju sva dešavanja koja su kroničari smatrali važnim za župu Maglaj, a nisu napose vezani samo za vjerska pitanja nego i pitanja katoličkog puka koji se vezuju za kulturne, nacionalne i svakodnevne događaje. Ovo je poglavlje priređivač također podijelio na period do 1995. godine i od 1995. godine do 2020. godine.

Peto poglavlje na samo dvije stranice (211–212) nosi naslov *Statistika župe Maglaj između 1970. i 2020.* i u njemu priređivač svaku godinu za redom bilježi broj vjenčanih, krštenih i umrlih te donosi i prirodni priraštaj. Od 2005. župa sv. Leopolda Bogdana Mandića po broju stanovnika je u blagom padu iz godine u godinu.

Šesto poglavlje nosi naziv *Župnici na službi u župi Maglaj od 1970. do 2020.* (215–220) i u njemu je Franjo Marić donio biografije petnaest župnika koji su djelovali u župi Maglaj počevši od prvog vlč. Josipa Mikića pa sve do trenutnog vlč. Franje Tomića.

Posljednje poglavlje, samo na jednoj stranici (223), donosi biografije svećenika koji potječu iz župe Maglaj i naslovljeno je *Duhovna zvanja s područja župe Maglaj od obnove župe*. Radi se o dvojici svećenika: Jozi Sebeževiću i Marinu Babiću. Knjiga završava popisom literature koju je priređivač podijelio na *Izvore* i *Bibliografiju*. Naposljetku se nalazi i *Sadržaj knjige*.

Ono što predstavlja posebnost ove knjige jest sumiranje podataka o povijesti župe Maglaj na jednom mjestu. Knjiga uvodi čitatelja u događaje koji su obilježili župu Maglaj od njezinog prvog spomena pa sve do današnjih dana. Knjiga je sačinjena od 238 stranica teksta s dosta slika, a prvenstveno je namijenjena župljanima sv. Leopolda Bogdana Mandića, Općini Maglaj, povjesničarima, ali i statističarima – znanstvenicima koji se zanimaju za Vrhbosansku nadbiskupiju. Literatura koju je priređivač koristio navedena je na dvadeset i jednoj stranici i može poslužiti u budućnosti kao osnova za nastavak pisanja o župi Maglaj, ali i kao baza arhivske građe i literature za početak pisanja povijesti okolnih župa. Knjiga ima za cilj upoznati puk s radom i djelovanjem župe Maglaj kako bi sačuvala od zaborava kroza što je sve prošla kazana župa pa i s njom današnja Općina Maglaj. Kao zaključak prikaza ove knjige može se istaknuti “pitkost” tijekom njenog čitanja jer je prvenstveno i bila namijenjena za širu javnost. Čitatelj lako može pronaći događaj koji ga zanima prateći godine koje su boldirane te obilježene ako se radi o prijelomnim događajima za Hrvate katolike župe sv. Leopolda Bogdana Mandića. Knjiga se svrstala u “lako probavljivo štivo” koje i ima za cilj kronološko-taksativno praćenje povijesnih događaja župe Maglaj, počevši s prvim spomenom grada još iz 1408. godine.

Dražen Janko

Hana Younis, *Žene u sudskim spisima 1878–1914. Odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 335 str.

U širem kontekstu domaćeg historijskog okvira, određena razdoblja izranjaju kao prekretnice unutar kojih se isprepliću različiti kulturološki utjecaji kako bi nadalje oblikovali tok društvenog razvoja. Godine koje se protežu od 1878. do 1914. u Bosni i Hercegovini stoje kao jedan takav trenutak, kao most koji povezuje zalazak osmanskih utjecaja s nastajućom zorom kontinentalnih utjecaja novovjekovne Evrope. Ovo razdoblje služi kao svojevrsno ogledalo posebnosti Bosne i Hercegovine, ukazujući na nastojanja Austro-Ugarske monarhije da uspostavljanjem svoje vlasti pažljivo navigira očuvanjem osmanskih tradicija duboko usađenih u korijene složenog domaćeg društva. Naime, Austro-Ugarska monarhija pristupila je transformaciji Bosne i Hercegovine vrlo strateški, stvarajući kaleidoskop svojih vlastitih političkih, pravnih i kulturnih utjecaja u kombinaciji sa naslijeđem osmanske vlasti. Imajući to na umu, ova metamorfoza predstavljala je jednu postupnu evoluciju, nigdje izraženiju nego u području pravnih reformi koje su nastojale pomiriti osmansku prošlost s evropskom sadašnjošću. Usljed složenog spektra društvenih i političkih okolnosti, okupacijska vlast nije se opredijelila za temeljitu izmjenu pravnog okvira, već se on mijenjao djelovanjem pravne prakse i postupnim promjenama pisanih propisa, čime je očuvan kontinuitet između starog i novog prava.

Ova složena dinamika suptilno je oslikana u djelu *Žene u sudskim spisima 1878–1914*, čiji je autor dr. Hana Younis, s fokusom na dosad nedovoljno istraženo područje višeslojne uloge žena unutar sudova tokom perioda austrougarske okupacije, kao figura čija pozicija često trpi najizraženije implikacije društvenih oscilacija. U razdoblju koje se detaljno razmatra, sudaraju se vrtoglavi napredak evropskog feminističkog pokreta i kontekst vrlo konzervativnog kulturno-civilizacijskog kruga Bosne i Hercegovine. Naime, islamske tradicije, ukorijenjene u osmanskom naslijeđu, ublažavale

su val promjena za bosanskohercegovačke žene. Shodno tome, ovo djelo istražuje tu složenu dinamiku, razotkrivajući kako su islamski utjecaji perzistirali i stapali se s evoluirajućim evropskim idejama o položaju žena u društvu. Kroz detaljnu analizu lokalne arhivske građe te dostupnih sudskih zapisa, autorica otkriva autentične sudbene dokumente koji duboko uranjaju u različite uloge žena, obogaćuje svoja saznanja kontekstualnim razmatranjem i na taj način pruža sveobuhvatan i vjerodostojan uvid u svakodnevni život žena u jeku okupacije.

* * *

Sadržaj knjige podijeljen je u četiri poglavlja koja prate stvarne životne priče bosanskohercegovačkih žena, zabilježene u dostupnim sudskim zapisima u domaćim arhivama. Njihova svakodnevnica je prikazana kroz nekoliko ključnih aspekata, koji se suštinski mogu podijeliti na porodične i javne probleme, te poglavlje koje se naročito bavi slučajevima imenovanih pripadnica “visokog društva”.

Poglavljje “Porodični odnosi” prizma je kroz koju se promatraju složeno-sti porodične dinamike, osobito osvjetljene kroz kontekst sudskih postupaka. Naime, ovo poglavljje obrađuje pitanja kao što su sklapanje brakova, otmice, bigamija i poliandrija, razvod, preljube, briga o djeci, čedomorstva te načine na koji ovi društveni fenomeni navode žene da postanu dijelom sudskih postupaka tog vremena. Sudski postupci, nerijetko pristrasni, odjekivali su patrijarhalnim tonovima, naglašavajući mušku vlast koja je pratila živote žena. Ova dinamika je dodatno obremenjena aktualnim društvenim uslovima relevantnog vremenskog perioda, poput čestih migracija, rastućeg siromaštva i posljedičnog porasta kriminala, što je stvorilo okruženje u kojem su žene bile zavisne od braka, ali su ga istovremeno strateški koristile kao sredstvo zaštite od različitih teškoća koje proizilaze iz nestabilnog društva. U konačnici, ovo poglavljje nam pruža značajan uvid u istrajnost žena koje su aktivno tražile pravnu zaštitu unutar sistema koji je rijetko bio naklonjen njihovim interesima.

Drugo poglavlje nosi naziv "Javni život" i shodno tome ukazuje na raznolike perspektive kroz koje su žene pridonosile oblikovanju javnog života nakon osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. U ovom odjeljku dubinski se istražuje prisutnost žena unutar javnog domena, dinamika njihovog svakodnevnog života u urbanoj okolini, aspekti vezani uz prekršajno i kriminalno ponašanje te pitanje bluda. Žene su u ovim sferama istovremeno prikazane kao potencijalne žrtve, ali i kao moguće počiniteljice ovakvih djela, te često njihovi važni svjedoci. Posebna pažnja se pridaje analizi jednog od najgnusnijih i sveprisutnih zločina – silovanja, čija zabilježena učestalost još jednom potvrđuje kako ovaj fenomen prati životni put žena bez obzira na vremenski period ili stadij društvenog razvoja. Proučavajući ovu dimenziju javnog djelovanja, također se temeljito analiziraju ekonomske okolnosti koje su okruživale žene, njihova ograničena mogućnost profesionalnog angažmana, kao i vlasnička prava nad raznovrsnom imovinom. Arhivski dokazi potvrđuju kako su žene, često nedovoljno evidentirane u dokumentima toga vremena, u stvarnosti značajno oblikovale pokretačku silu unutar javnog života te postale njegovim neodvojivim čimbenicima.

Treće poglavlje, pod naslovom "Ugledne građanke: gospođe i hanume", donosi priče o Savki Despić, Muliji Čomari i Ašidi Smailbegović. Ove dame potiču iz uglednih porodičnih linija, a njihove biografske naracije demonstriraju kompleksno polje gde se prepliću pravne norme, religijske doktrine te pitanja društvenih privilegija i ženske ranjivosti kao inherentni aspekti ženske egzistencije, specifični za dato vremensko razdoblje. Kroz njihove priče, autorica pruža dragocjen uvid u njihove stavove prema pravu, istovremeno naglašavajući složeni utjecaj religijske svijesti i društvenog statusa na formiranje tih stavova.

U okviru poglavlja posvećenog zaključnim razmatranjima, autorica Yonnis još jednom afirmira kako korištenje sudske dokumentacije kao osnovnog izvora istraživanja donosi autentičan uvid u niz međusobno prepletenih i komplementarnih procesa, te na taj način stvara cjelovitu priču o ljudskoj sudbini. Ovaj korpus izvora omogućava obuhvat raznolikih život-

nih putanja mnogih žena, ujedinjenih željom da njihov glas bude legitimno predstavljen pred dostupnim pravnim mehanizmom, čime se ruši učestalo prisutan stereotip o bosanskohercegovačkim ženama kao čisto pasivnim figurama u javnom domenu ovog perioda.

* * *

Ovaj znanstveni doprinos ne samo da bilježi prošlost već osvjetljava i one aspekte društva koji su, usred mnogih istraživanja koja se neposredno odnose na ovaj temporalni okvir, ipak ostali nedostavno istraženi. Ova analiza duboko uranja u sudski život i istodobno otkriva žensku inkorporaciju u društvenim promjenama unatoč ograničenim mogućnostima. Osim što istražuje pravosudne dokumente, autentične i precizno kontekstualizirane, autorica uspijeva eksplicirati da su žene aktivno konvergirale s javnim domenom, porodičnim dinamikama te društvenim transmutacijama. Služeći se autentičnim životnim pričama žena i epizodama iz njihove kompleksne svakodnevnice, djelo uspješno obasjava zabačene uglove historijske panorame, istovremeno oživljavajući živote i konfrontacije tih žena, sa svrhom demistifikacije karakteristika koje su se tradicionalno pripisivale bosanskohercegovačkim ženama.

U zaključku, ovo djelo otvara vrata razumijevanju složenosti i dubine ženske uloge u društvu Bosne i Hercegovine tokom vremena kada su se miješali različiti kulturološki utjecaji. Osim što donosi novu perspektivu na pravnu historiju općenito, djelo *Žene u sudskim spisima 1878–1914*. ističe se kao važan doprinos razumijevanju društvenih promjena i uloge žena u periodu transformacije, te kao takvo zaslužuje posebno mjesto u pravnoj historiografiji. Ono stavlja žene u središte priče, posredno otkrivajući njihovu ulogu važnih aktera u metamorfozi jednog društva.

Enida Dučić

Goran Miljan, *Uspon fašizma u Hrvatskoj. Ustaše i pokret mladih u II. svjetskom ratu*, Zagreb: Srednja Europa, 2023, 206 str.

U prvim mjesecima od uspostave Nezavisne države Hrvatske režim je inicirao ustašku revoluciju na dva kolosijeka – čišćenje hrvatske nacije od raso, nacionalno i politički nepoželjnih elemenata i njena obnova putem odgoja i obrazovanja nove generacije Hrvata. U sjeni progona i masovnih ubistava Jevreja, Srba i Roma i svih onih koji nisu podržavali Poglavnika, radilo se na regeneraciji hrvatske nacije stvaranjem “istinskog”, “novog” Hrvata – ustaše, fanatično odanog i požrtvovanog državi, nacionalnoj zajednici, ustaškom pokretu i njegovom vođi. Uz školu i porodicu, vrlo bitna karika u procesu odgoja takvih mladih naraštaja bila je Ustaška mladež, masovna organizacija mladih, osnovana i organizovana po uzoru na slične organizacije u Italiji i Njemačkoj. O njenoj ideologiji, strukturi, praksi i mjestu unutar šireg konteksta fašističkih organizacija mladih u Evropi piše historičar sa Univerziteta u Uppsali u Švedskoj Goran Miljan u svojoj knjizi *Uspon fašizma u Hrvatskoj. Ustaše i pokret mladih u II. svjetskom ratu*.

Kroz sedam poglavlja on otkriva kakve su ideje uticale na stvaranje nacionalne organizacije mladih, kako se odvijalo organizovanje Ustaške mladeži, kakva je bila uloga i zaduženje njenih članova i koliko je režim uspio angažovati mlade. Asimetričnom komparativnom analizom prati kako su se vršili ideološki i metodološki transferi iz drugih fašističkih organizacija mladih. Upoređujući Ustašku mladež s Hitlerovom mladeži iz Njemačke, Liktorskom mladeži iz Italije i Hlinkinom mladeži iz Slovačke prepoznaje koje su odgojne ideje, prakse, organizacijske strukture prenesene iz tih ideološki srodnih organizacija i kako su prilagođene hrvatskom nacionalnom i društvenom kontekstu, tj. ispituje transnacionalni aspekt organizovanog bavljenja mladim generacijama. S tim ciljem Ustašku mladež komparira sa sličnim fašističkim organizacijama mladih u Evropi detektujući slične ili identične elemente koje su ustaše preuzeli od njih. Dakle, iako je Ustaška mladež bila utemeljena kao nacionalna organizacija, on odustaje od puke

analize ustaške nacionalističke politike prema mladima, već pri analizi njegovog djelovanja i organizovanja koristi spomenute organizacije kao referentne tačke (pri čemu su prve dvije služile kao uzor, a posljednja kao komparativni primjer). Metoda poređenja postaje nužna kada i sam autor smatra da je ustaški režim “dijelom šireg okvira europskog fašizma”, i to njegove periferije.

Takva percepcija usloвила je da na samom početku knjige (“O fašizmu”, str. 17–31) Miljan dadne uvid u rasprave o definiciji fašizma te važnih koncepata koji se koriste u njoj – karizma i totalitarizam. Spuštajući se na lokalni nivo – na hrvatsku historiografiju – primjećuje trend gdje su nacija i država u centru istraživanja, pri čemu u potpunosti izostaju istoriografska istraživanja ustaškog pokreta i režima u širem kontekstu savremenih studija i rasprava o fašizmu, tj. izostaju komparacije ustaških ideja, struktura i praksi s njegovim ideološkim inačicama u srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Hrvatski istraživači zadržavaju se na nacionalnoj problematici ne osvrćući se kritički na savremenu naučnu, a naročito teorijsku literaturu o fašizmu.

Kao uvod u glavnu temu knjige, ustaška organizacija i pokret mladih, autor kroz prvo poglavlje (“Međuratno razdoblje, 1918 – 1941.”, str. 33–53) daje kratak kontekst nastanka, pregled organizacijskog jačanja, međuratnog djelovanja i razvoja ideološkog sistema ustaške organizacije koja je kao autoritarna, revolucionarna, militarizovana svoj ideološki diskurs zasnivala na ideji stvaranja samostalne države u kojoj je primat dat zajednici, a ne pojedincu, a pravo vladanja isključivo Hrvatima. U visoko hijerarhiziranoj ustaškoj organizaciji ličnost koja se nametnula kao sposobna za ostvarivanje te misije bio je njen poglavnik Ante Pavelić. U poglavlju “Prorok” (str. 55–73) Miljan pokazuje kako se razvijao “kult vođe” Ante Pavelića, proizašao iz karizmatičkih odnosa uspostavljenih među njegovim prvim sljedbenicima u vrijeme emigracije, te kako se bezuvjetna vjera u Poglavnika kao “mesiju” i utjelovljenje ideje državne nezavisnosti, te emocionalna veza s Poglavnikom docnije, u vrijeme postojanja NDH, prenosila na mlađe naraštaje. Doživljavajući mladost kao smisao ustaškog svjetonazora,

kao buduće nosioce ustaških ideja, karizmatizacijom mladih nastojala se odgojiti nova generacija koja će biti požrtvovana, lojalna i puna vjere u Poglavnika i od koje će se stvoriti elita koja će razviti karakteristike i prihvatiti uvjerenja prvih ustaša i nastaviti njegovim putem voditi državu. S tim ciljem je među mladima stvaran lik Poglavnika kao natčovjeka, božijom voljom “izabranog” vođe koji je poslan s posebnom misijom stvaranja nezavisne hrvatske države.

S obzirom na to da je mladima bila povjerena uloga nacionalnog spasa i obnove, nužno je bilo odgojiti generaciju ratobornih Hrvata koji će biti predani državi i narodu. Važna karika u tom odgojnom procesu bila je Ustaška mladež, sastavna komponenta ustaške organizacije. Kroz cijelo naredno poglavlje “Novi’ Hrvat: Ustaša” (str. 75–104) autor komparativnim pristupom prikazuje masovne fašističke organizacije mladih u Italiji i Njemačkoj te analizira kako je taj isti svjetonazor našao svoj izraz u ustaškoj politici prema mladima i ustaškoj organizaciji mladih. Ukazuje na to da je po uzoru na njih Ustaška mladež bila autoritarno organizovana, rodno strukturirana – na mušku i žensku granu koje su imale po četiri dobne kategorije – sa zadatkom da “provodi sveukupni narodnosni, ćudoredni i tjelesni odgoj hrvatske mladeži od 7 do 18 godine”. Analizirajući organizaciju, reorganizaciju i djelovanje Ustaške mladeži Miljan detektuje i brojne probleme s kojima se susretala: nedostatak prostora za okupljanje i rad omladine te službenika koji bi mogli provesti zamišljeni odgoj mladih, optužbe za raširenu korupciju i zanemarivanje, nizak postotak sudjelovanja članova na sastancima te nedovoljan broj upisanih članova. S obzirom na to da je važan element ustaške revolucije u njenom segmentu obnove nacije bilo odgajanje mladih koji su trebali postati uzorima ustaških vrlina, autor akcenat u ovom poglavlju stavlja na viziju stvaranja “novog” Hrvata – ustaše. Prema patrijarhalnom i konzervativnom viđenju društva, muškarce se trebalo odgajati kao ratnike, prave ustaše, čuvarе svojih domova i domovine, naspram žena koje su trebale biti brižne majke i supruge, dobre učiteljice, čuvarice hrvatskog domaćinstva i nacije.

Shvativši da školski sistem nema kapacitet da oformi generacije takvih Hrvata – ustaša, ustaški režim je u proces odgoja mladih, pored škole i porodice, kao bitan faktor uključio Ustašku mladež. Poglavlje “Obrazovanje i mladi” (str. 105–130) prati pokušaj potpune sinhronizacije škole i Ustaške mladeži i pokušaj države da ostvari sklad između dužnosnika Ustaške mladeži i prosvjetnog kadra. Neuspjeh takvih nastojanja Miljan detektuje u borbi prosvjetnog kadra i dužnosnika Ustaške mladeži za prvenstvo u školi i u distanciranosti učitelja i nastavnika prema novom režimu. Iako svjesni njihove političke neloyalnosti, ustaše zbog deficitarnosti kadra ipak ne sankcionišu učitelje, već problem nedostatka djelatnika koji bi mogli provesti zamišljeno obrazovanje mladih nastoje riješiti organizovanjem vlastitih kurseva i škola kroz koje bi mladi dobili “pravi i potpuni ustaški odgoj”, tj. kroz koje bi se stvarale buduće ustaške vođe. Kao bitne kotače u procesu spasa hrvatske nacije i izgradnje regeneriranog, homogeniziranog, totalitarnog društva ustaše su prepoznale sport i rad. Rad je dobio ulogu da podučí omladinu koliko je on bitan za razvoj države, nacije, te je uz sport bio percipiran kao sredstvo jačanja tijela mladih Hrvata.

Kroz naredno poglavlje “Kult mladosti” (str. 131–155) autor uočava da se promjenom vojno-političkih okolnosti uslijed jačanja Narodnooslobodilačkog pokreta mijenjala uloga i svrha Ustaške mladeži. U uslovima izgradnje i jačanja novostvorene Nezavisne države Hrvatske bila je institucija koja je radila na odgoju nove generacije Hrvata. “Novi” Hrvat – ustaša bio je zamišljen kao hrabar, uporan sposoban ratnik – ideal koji je zahtijevao militarizaciju omladine, tj. uvođenje kampovanja i predvojničkog obrazovanja, kojim se trebala “uništiti mlakost i pacifizam, komotnost i nedisciplinu koju je mladima donio demokratski sustav” (str. 132). Ratna situacija zahtijevala je žrtvovanje života radi zaštite i održavanja ustaške države, stoga se do 1944. godine napušta ideja da Ustaška mladež prvenstveno treba biti u funkciji odgoja novih Hrvata, te se insistira na tome da mladi trebaju podnijeti žrtvu kako bi naredne generacije mogle ostvariti prethodni cilj obnove hrvatske nacije. U tom kontekstu su žrtva i smrt predstavljene kao sastavna komponenta “novog” Hrvata – ustaše, čiji su najbolji primjer bili

pali ustaški drugovi iz panteona mladih mučenika. Žrtvovanjem su mladi bili na tragu ustaša starije generacije, koji su se dobrovoljno odrekli svega kako bi novije generacije živjele u slobodnoj NDH. Takva ideja požrtvovanosti nije bila ustaški specifikum, već važna komponenta svjetonazora fašističkog svijeta.

O tome i o nizu drugih ideoloških i organizacionih kompatibilnosti Ustaške mladeži i drugih fašističkih organizacija mladih autor piše u posljednjem poglavlju knjige, "Mladi i 'Nova Evropa'" (str. 157-176). Pokazuje kako je Ustaška mladež uspostavila kontakte s Hitlerovom mladeži, od koje je preuzela osnovne ideje i infrastrukturu, italijanska Liktorska mladež, s kojom je potpisala formalni sporazum, služila joj je ne samo kao model u obrazovanju mladih ustaških dužnosnika već joj je bila i konkretna podrška i pomoć u tom pravcu, dok je najbliži odnos ostvarila sa slovačkom Hlinkinom mladeži. Kao organizacija mladih jedne "male", slovačke nacije, Hlinkina mladež je poslužila kao ravnopravan partner s kojim se lako mogla porediti Ustaška mladež. Tako su ustaše pokazivale da i njihov režim ima odgovarajuće partnere i mjesto u "novoj Evropi" koja prihvata i "male" nacije.

Goran Miljan uspješno je ispunio svoj cilj ponudivši o temi koja do sada nije istraživana monografiju u kojoj rekonstruiše istorijsku pozadinu osnivanja i djelovanja Ustaške mladeži, analizira njenu strukturu, ideologiju te ispituje prijenos i dinamiku transnacionalnih aspekata fašizma i ishod koji su imali na ustašku varijantu masovne omladinske organizacije. Takav metodološki pristup, te lista korištenih studija i rasprava o fašizmu i izvorna građa koja je analizirana, siguran su putokaz za dalja istraživanja i poređenja fašističkih omladinskih organizacija i državnog odgoja mlađih generacija. Smjernice naročito mogu biti korisne pri istraživanju djelovanja Ustaške mladeži na teritoriji Bosne i Hercegovine koja se u ovoj knjizi samo usputno spominje, i to u kontekstu problema koji su ometali njene aktivnosti na terenu: širenje uticaja partizanskog pokreta, gubitak ustaške kontrole na pojedinim dijelovima teritorije, loša komunikacija između Ustaške mladeži i lokalnog stanovništva, odnosno prosvjetnog kadra koji je odbijao učestvovati u ustaškim aktivnostima. Razumljivo je da ovakva

pionirska istraživanja prate djelovanje Ustaške organizacije odozgo prema dolje, tj. iz perspektive ustaške elite i državnog vrha, ali autor sporadično osluškuje eho koji dolazi sa druge strane, pa tako detektuje i očekivanja roditelja od uključivanja djece u Ustašku mladež te otvara pitanje odnosa naroda prema aktivnostima ustaške omladinske organizacije. Uz sve navedene novitete koje donosi – istraživanje do sada neobrađene teme, komparativan metodološki pristup tako rijedak u historiografijama zemalja Zapadnog Balkana – ova knjiga je vrijedan doprinos potpunijem razumijevanju ustaške organizacije i režima te okolnosti u kojima su djelovali.

Sanja Gladanac-Petrović

The Position of Trade Workers in BiH: a historical overview
(Collection of Papers), Sarajevo: Union of Trade and Service
Workers BiH, 2023, 112 p.

The Trade and Service Workers Union of Bosnia and Herzegovina organized a round table on May 1, 2023, on International Labor Day, named The Position of Trade Workers in Bosnia and Herzegovina: a historical overview. This meeting was attended by established researchers, historians and doctoral students from the University of Sarajevo and the Catholic University of Croatia. The presentations, in the form of scientific articles, were published in the Collection of Papers, of the same name, which was edited by Dražen Janko and published by the aforementioned trade union. The Collection contains four papers in which, based on unpublished archival material, published sources and existing literature, an attempt is made to show what the position of trade workers was in Bosnia and Herzegovina in different time periods. Chronologically, the Collection covers the period from the middle of the nineteenth century, that is, the last decades of the Ottoman rule in Bosnia, until the beginning of the nineties of the twentieth century.

In the first paper, *Rights and obligations of employees in trading houses towards the end of the Ottoman rule*, Dr. Hana Younis reconstructs the position of merchants and their employees, so-called boys, in the last decades of the Ottoman rule in Bosnia. In the middle of the nineteenth century, a significant number of trading houses were formed and established in Bosnia, and a special layer of the trading elite grew. The boys, the trade assistants, were usually young men who performed various types of work as employees of the trading houses. The author states that their duties were not only to work in shops and other jobs related to trade, but also to help in the houses of shop owners. The relationship between a boy and his boss was regulated by a written contract or it was agreed upon orally. Using concrete examples from the archive, the author presents and shapes the picture of the good and bad segments of these relationships, stating the

problems that the boys encountered in their work. The basic right they exercised was to receive a salary for their work. It was usually agreed on an annual basis, and based on preserved documents, and it may be seen that its amount differed depending on whether it was a matter of smaller shops or more significant wholesalers.

The paper written by Mehmed Hodžić, *The position of trade assistants in Bosnia and Herzegovina at the end of the 19th and the beginning of the 20th century*, attempts to show the position occupied by trade assistants at the turn of the two centuries, those who were employed in trade shops and acted according to the orders and rules of their bosses. The Trade Law for Bosnia and Herzegovina from 1883 recognized trade assistants as a special category, therefore, seven of its articles regulated their rights and obligations, that is, “their relationship with employers, the issue of salary and paid leave, and the termination notice period.” From this relationship, and as a result of unfavorable working conditions, various problems arose, which the author presents using data from archival material. To eliminate existing problems and improve the position of trade assistants, the Association of Trade Employees was founded in early August 1909, which was part of the Official Workers’ Union. The author recognized and presented the main features of the work of the mentioned Union, which are reflected in its efforts to shorten working hours, to increase the salaries of trade assistants, to enable them to have days off, as well as additional education in the form of courses for assistants and apprentices. Although the government was primarily in favor of the interests of the merchant class, it contributed to the legalization of some of their rights by making positive decisions in favor of trade assistants. At the end of the paper, the author presented some segments from the daily lives of trade assistants.

The third paper, *Trade union in socialist self-management; The experience of the trade, catering, and tourism workers’ union in Bosnia and Herzegovina and the irregular position of women workers (1947–1962)*, written by Dr. Dženita Sarač-Rujanac, provides, in its first part, a chronological overview

of the development of the labor movement and trade union organization in Bosnia and Herzegovina with special reference to the organization and operation of trade unions within the framework of socialist self-management. In the second part of the work, the author attempts to point out the main characteristics and features of the work of trade unions in Bosnia and Herzegovina from 1947 to 1962, drawing information from the available unpublished archival materials of the Archives of Bosnia and Herzegovina. The Trade, Hospitality and Tourism Workers' Union, as its official name reads, strove with a branched network of trade union branches, of which there were 416 throughout the Republic in 1959, to eliminate the daily issues faced by trade workers, all with the aim of modernization, improving the trade network, improving it and raising it to a more modern level. Important issues that were the subject of discussions also concerned the working hours of shops, overtime, days off and annual vacations of workers. The author focused special attention on the reconstruction of the state and representation of women in trade and hospitality, as well as the problems that caused their unfavorable and unequal position in relation to men.

The last paper in the Collection is a thematic and chronological continuation of the previous paper on the women's issue. Dražen Janko, in his paper *The position of women in socialist Yugoslavia until the end of the 70s and the significance of workers' protests during the 80s of the 20th century*, attempts to show how this topic was treated in Yugoslav society. When the author discusses women in the trade sector during the 1960s and 1970s, he states that they made up about 70 percent of the total workforce, with a lower salary than men and without management positions, and concludes that there was "the hypocrisy of the regime that claimed that in socialism, the women's question is solved, how women are equal with men." The author also pointed out the importance of protests during the eighties and early nineties, which were the reaction of dissatisfied workers caused by their poor position and disrespect of their rights, while the role of the unions themselves were the subject of the analysis.

The presented Collection, *The position of trade workers in Bosnia and Herzegovina: a historical overview*, is a valuable study that provides important data and information about the specific category of trade workers. In socialist Yugoslavia, the publishing activity of trade unions was at a much higher level than it is the case currently in Bosnia and Herzegovina. The leading historians of the time, researchers of the labor movement and trade union organization, were the authors of studies that represent exceptional achievements in our historiography, and their results are still scientifically relevant to the greatest extent today. In independent Bosnia and Herzegovina, the trade union's activity in publishing such studies is almost negligible, and the published papers are mostly of an ad hoc nature and without scientific apparatus. Accordingly, the initiative of the Trade and Service Workers' Union of Bosnia and Herzegovina to organize a round table and print a collection of papers represents an important and serious step forward in this field and deserves praise. If one considers the seriousness of the research approach as well as the results presented in the papers, it can be concluded that this Collection represents a significant achievement in Bosnian historiography, which can serve as an example for the study of other similar topics. This collection is the first new edition of this type within the trade union organization in Bosnia and Herzegovina after almost sixty years, which further indicates its significance.

Mehmed Hodžić

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Historijska traganja* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljuje sljedeće kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne radove
3. stručne radove
4. historijsku građu
5. prikaze knjiga

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija u konsultaciji s recenzentima.

Oprema rukopisa

Radovi trebaju sadržavati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. e-mail adresu
5. apstrakt i ključne riječi
6. apstrakt i ključne riječi na engleskom jeziku
7. tekst sa fusnotama
8. zaključak
9. popis izvora i literature

Rad treba biti napisan fontom *Times New Roman*, veličine 12 pt i proredom 1,5, dok se fusnote pišu veličinom 10, a prored je jednostruk. Obimom rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta (jednu karticu čini 1800 znakova s razmacima).

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji, pri čemu se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata. Objavljuju se samo oni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije i za koje Redakcija donese konačnu odluku o objavljivanju.

Autori objavljenih radova dobivaju dva primjerka *Historijskih traganja*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U TEKSTU

Citiranje arhivskih fondova

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1953. (dalje: VLBiH, Fond: VNRBiH), kutija 15, signatura 123/46

Državni arhiv Dubrovnik (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Turkiye Cümhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv (dalje: BOA), Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

Ostalu neobjavljenju izvornu građu citirati prema uobičajenim pravilima.

Citiranje knjiga

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Kod broja stranice se ne koristiti skraćena str. ili s., nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citiranje članaka

Ibrahim Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39-44.

Isto, 40.

Kad se isti članak ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice”, 42.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova

Boris Nilević, “Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo”, u: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

Kad se isti prilog ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

B. Nilević, “Srednjovjekovna Bosna”, 68.

Citiranje novina

“Branko Mikulić: Kako sam vladao Bosnom. Tito nas nije saslušavao”, *Naši dani*, br. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citiranje izvora s World Wide Weba

“Grad Sarajevo, Jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva”, 25. 2. 1999, dostupno na: <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / (pristupljeno 2. 3. 2020)

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE

Rad treba sadržavati popis neobjavljenih i objavljenih izvora, popis korištenih knjiga i članaka.

Naprimjer:

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH
Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI ‘84
Turkiye Cümhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d):
560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURA

KNJIGE

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ČLANCI

Aličić, Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

NEOBJAVLJENI RADOVI

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976. – 1990.)*, (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, 2015.

INTERNETSKI IZVORI

Burić, Feđa, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, Urbana, Illinois: University of Illinois, 2012, dostupno na: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (pristupljeno 24. 6. 2019).

VAŽNE NAPOMENE

Provjera kvaliteta

Svi dostavljeni tekstovi podliježu dvostrukoj slijepoj recenziji, što znači da recenzenti ne znaju ko je autor teksta koji recenziraju, kao što ni autori nemaju pristup informacijama o tome ko su recenzenti njihovih tekstova

Copyright

Nakon objavljivanja, Institut za historiju zadržava prava objavljivanja zajedno s autorom, što znači da ako autor ili Institut žele ponovo objaviti tekst, moraju obavijestiti drugu stranu o tome i navesti u ponovno objavljenom tekstu da je objavljen uz dozvolu autora ili Instituta. Treća strana mora tražiti dozvolu i od autora i od Instituta.

Zabrana plagijata

Slanjem teksta u *Historijska traganja* autor garantuje da je tekst originalan, da nije nigdje objavljen, niti je ponuđen nekom drugom časopisu. Nepoštivanje ovog pravila povlači odbijanje teksta i posebnu pažnju Redakcije pri prijavljanju budućih članaka istog autora. Nakon prihvatanja rada za objavljivanje autori potpisuju izjavu o autorstvu i originalnosti.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal *Historical Searches* of the Institute of History, University of Sarajevo, publishes the following categories of articles:

1. Original scientific papers
2. Review articles
3. Expert articles
4. Historical material
5. Book reviews

The category of the paper is proposed by the author, and the final decision is made by the Editorial Board in consultation with the reviewers.

Content of Paper

1. Title
2. Author's name
3. Institution and address
4. Email address
5. Abstract and keywords
6. Abstract and keywords in B/C/S language
7. Main text with footnotes
8. Conclusion
9. List of sources and literature

The text should be written in the font *Times New Roman*, size 12, with 1.5 line spacing, while footnotes are written in font size 10 with the single line spacing. The total length of the paper should not exceed 32 text cards (1 text card equals 1800 characters with spaces).

Papers are subject to a double anonymous critical review without revealing the identity of either the author or the reviewers. Only those papers that receive two

positive reviews and for which the Editorial Board makes a final decision on publication are published.

Authors of published papers receive two copies of *Historical Searches*.

CITING REFERENCES

Citing archive documents

The Archives of Bosnia and Herzegovina (in further text: ABiH) Sarajevo, Fond: Government of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina 1945–1953 (in further text: VNRBiH), box 15, sign. 123/46

DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, doc. no. 286, 2

The citing of other unpublished primary sources is according to the customary rules.

Citing books

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Usage of abbreviations as pp is not allowed; only the page number is written.)

Ibidem, 79.

When the same book title is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citing articles

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", in: Prilozi, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, No. 29, 39-44.

Ibidem, 40.

When the same article is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

Citing articles from books or proceedings

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", in: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

When the same article is cited again elsewhere in the text, an abbreviated citing should be used, for example:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citing newspapers

"Branko Mikulić: Kako sam vladao Bosnom. Tito nas nije saslušavao", *Naši dani*, No. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citing World Wide Web sources

"Grad Sarajevo, Jedinstveni informacioni sistem grada Sarajeva", 25. 2. 1999, available at: <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / (accessed 2. 3. 2020)

BIBLIOGRAPHY INSTRUCTIONS

The paper should contain a list of unpublished and published sources, as well as a list of used books and articles.

Example:

SOURCES

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH
Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84
Türkiye Cümhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATUREBOOKS

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ARTICLES

Aličić, Ahmed, “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

UNPUBLISHED WORKS

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976. – 1990.)*, (defended doctoral dissertation – unpublished), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, 2015.

INTERNET SOURCES

Burić, Feđa, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, Urbana, Illinois: University of Illinois, 2012, available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (accessed 24. 6. 2019).

IMPORTANT NOTES

Quality control

All submitted papers are subject to a double-blind review. The reviewers do not have information about authors, and the authors also have no information about reviewers of their texts.

Copyright

The Institute of History reserves the publication right together with the author. If the author or the Institute wants to republish the paper, the other party must be informed. The republished text must contain the note about publication with the permission of the author or the Institute. A third party must demand permission from both the author and the Institute.

Prohibition of plagiarism

By sending the paper to the *Historical Searches*, the author guarantees that the text is original and that it has not been published nor offered to another journal before. Failure to comply with this rule entails a rejection of the text and the special attention of the editorial board toward submitting future articles by the same author. After accepting the paper for publication, the authors sign a statement on authorship and originality.

INDEKS AUTORA / INDEX OF AUTHORS

DEDIĆ, Enes:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, enes.dedic@iis.unsa.ba

DUČIĆ, Enida:

Sarajevo, Bosna i Hercegovina, enida.ducic@student.pfsa.unsa.ba

DŽINIĆ, Amir:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, amir.dzinic@iis.unsa.ba

ENNAS, Giorgio:

Franklin University Switzerland, Lugano, Švicarska, gennas@fus.edu

GLADANAC-PETROVIĆ, Sanja:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, sanja.gladanac@iis.unsa.ba

HODŽIĆ, Mehmed:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

ILIĆ, Saša:

Arhiv Narodne banke Srbije, Beograd, Republika Srbija, sasa.ilich@gmail.com

JANKO, Dražen:

Radio Marija u BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, drazenjanko.dj@gmail.com

KARČIĆ, Hamza:

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, hamza.karcic@fpn.unsa.ba

KURTOVIĆ, Esad:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, kurtovic.esad@gmail.com

MEMIŠEVIĆ, Ehlimana:

Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e.memisevic@pfsa.unsa.ba

NUHANOVIĆ, Alen:

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, alenuhanovic@hotmail.com

ŠEHOVIĆ, Amina:

Sarajevo, Bosna i Hercegovina, aminasehovic55@gmail.com

ŠIMIĆ, Vedrana:

Kiseljak, Bosna i Hercegovina, vedrana.simic22@gmail.com

Historijska traganja/Historical Searches

Br/No. 22, Sarajevo 2023.

Izdavač:

**UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU /
UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY**

Podgaj 6, 71000 Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: nauka@bih.net.ba

tel.: ++387 33 209 364

fax: ++387 33 217 263

Za izdavača:

Dr. Sedad Bešlija

Lektura bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika:

Dr. Zenaida Karavdić

Lektura engleskog jezika:

Anela Dedić, MA

UDK:

Igor Mišković, prof.

DTP:

Amra Mekić

Štampa: **Štamparija Fojnica, d. d.**

Za štampariju: **Senad Šabanović**

Tiraž: **150**

Časopis izlazi godišnje. / This is an annual journal.

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za historiju uz naznaku "Za časopis Historijska traganja": /
Manuscripts to be sent to the Institute for History indicating that it is for Historical Searches:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Podgaj 6, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

ili na mail adresu časopisa: / or to the e-mail address of the journal: **htraganja@iis.unsa.ba**.

Rukopisi se ne vraćaju. / Manuscripts will not be returned to their authors.

Sadržaj časopisa referiraju i prenose: / The Journal is referenced in:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main

EBSCO Publishing, USA

ISSN online 2744-1180

9 772744 118006

